

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ESTİTÜSÜ
HALKLA İLİŞKİLER VE TANITIM ANABİLİM DALI
HALKLA İLİŞKİLER BİLİM DALI

TÜRK KAMUOYUNDA DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN DAĞLIK KARABAĞ POLİTİKASI

Yüksek Lisans Tezi

Kamil SÜLEYMANOV

İSTANBUL – 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ESTİTÜSÜ
HALKLA İLİŞKİLER VE TANITIM ANABİLİM DALI
HALKLA İLİŞKİLER BİLİM DALI

TÜRK KAMUOYUNDA DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN DAĞLIK KARABAĞ POLİTİKASI

Yüksek Lisans Tezi

Kamil SÜLEYMANOV

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Mahmut İhsan ÖZGEN

İSTANBUL – 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

HALKLA İLİŞKİLER Anabilim Dalı HALKLA İLİŞKİLER Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi KAMIL SULEYMANOV'nın TÜRK KAMUOYUNDA
DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN DAĞLIK
KARABAĞ POLİTİKASI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 26.09.2013 tarih
ve 2013-36/14 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans
Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 08.10.2013

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. MAHMUT İHSAN ÖZGEN	
2.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. BETÜL ÖZKAYA	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. SAYNUR GİRAY DERMAN	

ÖZET

Güney Kafkasya’da güvenlik ve barışın önündeki en büyük engellerden biri olan Dağlık Karabağ Sorunu, Rusya’nın Kafkasya’da genişleme planlarının bir parçası olarak, bölgede istila ettiği yerlere Ermeni nüfusu yerleştirmesiyle başlamıştır. 19. yüzyılda bölgeyi işgal eden Ruslar, aşamalı olarak bu nüfus politikasını gerçekleştirmiş, bölgede, özellikle de Karabağ’da Ermenilerin çoğunlukta olmasını sağlamışlardır. 1988 yılında Dağlık Karabağ’da ortaya çıkan etnik anlaşmazlık kısa bir sürede silahlı çatışmaya dönüşmüş ve ateşkes rejiminin ilan edildiği 12 Mayıs 1994’e kadar sürmüştür. Bu savaş sonucunda Azerbaycan topraklarının %20’ye yakını Ermenistan tarafından işgal edilmiş ve bir milyonu aşkın insan mülteci konumuna düşmüştür. Temel olarak, AGİT Minsk Grubu çerçevesinde sürdürülen barış görüşmelerinden bugüne kadar Ermenilerin uzlaşmaz tutumu nedeniyle herhangi bir sonuç alınamamıştır.

Sovyetlerin çöküşünden sonra Türkiye, Güney Kafkasya’da yoğunlaşmış güç merkezlerinden biri olarak öne çıkmakla beraber, bölgedeki siyasi aktifliğini sürekli artıran bir ülke konumuna gelmiştir. Şüphesiz, Türkiye’nin bölgedeki stratejisinin temeli Azerbaycan ile ilişkilerdir. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini önemli kılan diğer bir etken de bu iki ülkenin dil, tarih, din, kültür ve etnik yönden benzerlik taşıması, aynı zamanda Azerbaycan’ın Orta Asya ile Türkiye arasında coğrafi ve kültürel köprü olmasıdır. Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan’ın yanında yer alan Türkiye, bir yaptırım olarak Ermenistan sınırını kapatmış ve ilişkiler dondurulmuştur. Hatta Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ Sorunu ile bağlı Avrupa nezdinde haklı davasını dile getirmesine yardımcı olmuş, Azerbaycan’ın batıya açılımını sağlamıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde, kamuoyu kavramı ve kamuoyu yaratmada rol oynayan etkenler üzerinde durulmaktadır. Sonraki bölümlerde ise, Dağlık Karabağ Sorununun tarihi temelleri, Türkiye’nin Dağlık Karabağ Sorununa yönelik politikası ve

bölgesel ilişkileri, bu sorun çerçevesinde Türk kamuoyunun oluşumu ve günümüzdeki niteliklerini kazanması ele alınmış, yararları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Dağlık Karabağ Sorunu, Ermenistan İşgali, Hocalı Katliamı, Kamuoyu, Diaspora, Türk Basını.

ABSTRACT

One of the greatest obstacles to peace and security in the South Caucasus, the Nagorno-Karabakh conflict began, as a part of expansion plans of Russia in the the Caucasus, where the Armenian population to invade the placement. In 19th century, while the Russians occupied the region, gradually realized this population policy, in the region, in particular have provided for the majority of the Armenians in Karabakh. In 1988, the ethnic dispute that resulting in Nagorno-Karabakh turned into armed conflict in a short time and lasted until the ceasefire regime that was declared in 12 May 1994. As a result of this war approximately 20% territory of Azerbaijan occupied by Armenia and more than a million people have become refugees. Basically, ongoing within the framework of the OSCE Minsk Group peace talks could not be obtained any results up to now due to the intransigent stance of the Armenians.

After the collapse of the Soviet Union, Turkey emanates proposed as one of the power centers concentrated in the South Caucasus, which the political activity of the country has become a constantly increasing. Indeed, the strategy of Turkey based on relations with Azerbaijan in the region. Another important factor of the two countries are aspects of language, history, religion, culture and ethnic similarity in Turkey-Azerbaijan relations, but Azerbaijan is also geographical and cultural bridge between Turkey and the Middle East. Being on the side of Azerbaijan, Turkey has closed the border of Armenia in Karabagh conflict as a sanction and the relations were frozen. Turkey even helped Azerbaijan to prove before Europe that it is right with regards to Nagorno-Karabakh and helped Azerbaijan to open to West.

In the first chapter of the thesis is analyzed public opinion and focusing on factors playing role in creating public opinion. In the next chapters, are discussed and have been analyzed historical foundations of the Nagorno-Karabakh conflict, Turkey's

policy towards the Nagorno-Karabakh and regional relations, the formation of the Turkish public opinion in within the framework of this problem, and the current gain characteristics and benefits.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Armenia, Nagorno-Karabakh Problem, Khojaly Genocide, Public Opinion, Diaspora, Turkish Press.

ÖNSÖZ

Dağlık Karabağ Sorununu kamuoyu yaratıcı odak olma bakımından incelediğimizde, 18. yüzyıl başlarından itibaren Azerbaycan’da ve 20. yüzyıl başlarından itibaren ise Türkiye’de ortaya çıkan Ermeni sorununun, Azerbaycan-Türkiye arası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinde önemli yeri vardır. Tarih boyu Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı yürüttüğü istilacı siyaseti ve Türkiye’ye karşı asılsız sözde soykırım iddiaları ve bu amaçla gerçekleştirdiği kampanyalar Ermeniler hakkında haklı olarak, “ortak düşman” algısı oluşturmuş ve her iki ülke kamuoyunun oluşumunda etkin rol oynamıştır. Bu durum Türkiye ile Azerbaycan’ın uluslararası ve bölgesel alandaki diğer ilişkilerinde de kamuoyunun önemini arttırmıştır.

Çalışma çerçevesinde kitap, dergi, makale, internet kaynakları ve belge niteliğindeki dokümanlar gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Türkiye’nin ulusal medyasının Dağlık Karabağ Sorununa yaklaşımı incelenerek, bunun Türk kamuoyu oluşumuna etkisi ele alınmıştır. Ayrıca kuramsal çerçevenin somut olaylar bağlamında değerlendirilmesi için de, Türkiye ve Azerbaycan devlet adamlarının olaylara bakış açıları, açıklama ve konuşmaları, kamuoyu yaratıcı odak niteliği taşıyan aydınların ve diasporanın görüş ve düşüncelerinden yararlanılmıştır.

Yüksek Lisans eğitimim ve tez çalışmam süresince yardımlarını ve desteklerini benden esirgemeyen, başta danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mahmut İhsan ÖZGEN olmak üzere diğer tüm hocalarıma ve tüm enstitü personeline en içten teşekkürlerimi sunarım. Tüm eğitim hayatım boyunca birçok fedakârlıklar göstererek, maddi - manevi yardım ve desteklerini esirgemeyen değerli aileme sonsuz teşekkür ediyorum.

10 / 10 / 2013

Kamil SÜLEYMANOV

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x
 1. GİRİŞ.....	 1

İKİNCİ BÖLÜM

KAMUOYU KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

2.1 Kamuoyu Kavramı.....	6
2.2 Kamuoyunun Tarihçesi.....	9
2.3 Kamuoyunun Unsurları.....	16
2.3.1 Kamu Unsuru.....	16
2.3.2 Oy Unsuru.....	17
2.4 Kamuoyunun Oluşumu.....	18
2.4.1 Kamuoyu Oluşumunda Etkili Olan Psikolojik Faktörler.....	20
2.4.1.1 Tutumlar.....	20
2.4.1.2 Kanaatler.....	24
2.4.2 Kamuoyu Oluşumunda Etkili Olan Kurumlar.....	25
2.4.2.1 Gruplar.....	26
2.4.2.2 Baskı Grupları.....	29
2.4.2.3 Kanaat Önderleri.....	35
2.4.3 Kamuoyu Oluşumunda Kültürel Çevrenin Rolü.....	36
2.4.4 Kamuoyu Oluşumunda Siyasal Sistemlerin Rolü.....	39
2.4.5 Kamuoyu Oluşumunda Propagandanın Rolü	44
2.4.6 Kamuoyu Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü.....	49

2.5 Türk Kamuoyunun Tarihçesi.....	53
---	-----------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNUN TARİHSEL SEYRİ, SORUNUN SAVAŞA DÖNÜŞMESİ VE BARIŞ İÇİN YAPILAN GİRİŞİMLER

3.1 Tarihsel Arka Plan.....	62
3.1.1 Karabağ Kelimesinin Etimolojisi.....	66
3.1.2 Karabağ'ın Coğrafi Konumu.....	69
3.1.3 Karabağ'ın Demografik Yapısı.....	71
3.1.4 Karabağ'ın Kültürel Yapısı.....	78
3.2 Dağlık Karabağ Sorununun Tarihçesi.....	85
3.2.1 Çarlık Rusya Dönemi.....	87
3.2.2 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi.....	96
3.2.3 Sovyet Rusya Dönemi.....	101
3.3 Dağlık Karabağ Savaşı (1988-1994)	105
3.3.1 Karabağ'da Kanlı Çatışmaların Başlaması (1988-1989)	106
3.3.2 Bakü Olayları (20 Ocak 1990) ve Bağımsızlığa Giden Yol	109
3.3.3 Karabağ Olayları ve Hocalı Katliamı (26 Şubat 1992).....	113
3.3.4 Karabağ'ın İşgali ve Ateşkes Sağlanması.....	119
3.4 Uluslararası Örgütler Tarafından Barış İçin Yapılan Girişimler.....	122
3.5 Dağlık Karabağ Savaşı'nın Sosyo-Ekonomik Sonuçları.....	129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN DAĞLIK KARABAĞ POLİTİKASI VE TÜRK KAMUOYUNDA DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

4.1 Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası	136
4.1.1 Sovyetler Birliği'nin Çöküşüne Doğru	137
4.1.2 Sovyetler Birliği'nin Çöküşünden Sonra	140
4.2 Türkiye'nin Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Bölgesel İlişkileri.....	146
4.2.1 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri.....	147

4.2.2 Türkiye-Ermenistan İlişkileri.....	152
4.2.3 Türkiye-Rusya İlişkileri.....	158
4.2.4 Türkiye-İran İlişkileri.....	162
4.3 Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu	167
4.3.1 Kitle İletişim Araçlarının Kamuoyu Oluşturması.....	169
4.3.2 Türkiye’deki Azerbaycan Diasporasının Kamuoyu Oluşturması.....	180
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	196
KAYNAKÇA.....	201

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AK	: Avrupa Konseyi
AKKA	: Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması
AKP	: Azerbaycan Komünist Partisi
AP	: Avrupa Parlamentosu
ASSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan
BTE	: Bakı-Tiflis-Erzurum
BTK	: Bakü-Tiflis-Kars
Çev.	: Çeviren
DKÖB	: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi
Ed.	: Editör
ESSC	: Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
GSMH	: Gayri Safı Milli Hâsıla
Hızl.	: Hazırlayan
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
İSESKO	: İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu
KGB	: Milli İstihbarat Teşkilatı
M.Ö.	: Milâttan Önce
M.S.	: Milâttan Sonra
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NKVD	: İçişleri Halk Komiserliği
OMON	: Özel Amaçlı Polis Birimi

RK(B)P	: Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi
s.	: Sayfa
SOCAR	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TADEF	: Türkiye Azerbaycan Dernekleri Federasyonu
TANAP	: Trans Anadolu Boru Hattı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

1. GİRİŞ

Kafkasya dünyadaki diğer bölgelere göre coğrafi açıdan çok küçük bir bölge olsa da, küresel siyaset açısından çok önemli bir konuma sahiptir. Özellikle Kafkasya'nın bir geçiş bölgesi olması bu bölgeye küresel bir önem kazandırmıştır. Kafkasya Doğu-Batı ekseninde Asya'yı Avrupa'ya bağladığı gibi, Kuzey-Güney ekseninde de Avrupa'yı Ortadoğu bölgesine bağlamaktadır. Bu çerçevede, Kafkasya, komşu olduğu tüm bölgelerdeki ve bu bölgeler arasındaki tarihsel ve kültürel zenginliklerle birlikte, çelişkilerin de birçoğunu kendi içinde barındırmaktadır. Kafkasya jeopolitik ve stratejik öneminin yanı sıra sahip olduğu doğal zenginlikler ve enerji kaynakları bakımından da önem taşımaktadır. Bölge sadece Rusya, İran ve Türkiye gibi bölge ülkeleri açısından değil, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB) gibi küresel güçler açısından da önem taşımaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bu coğrafyada ortaya çıkan boşluk, bu güçlerin büyük hesaplamalar yapma ve farklı hamlelerle mevki kazanma gayretlerine sahne olmaktadır. Bu bağlamdan yola çıkarak, Türkiye'nin bölgeye yönelik bakış açısı gerek tarihi gerekse kültürü ile Türkiye'ye ve Türk toplumuna uzak olmayan, içinde barındırdığı etnik unsurları aracılığıyla Türkiye ve Türk Dünyası ile akrabalık bağları taşıyan halklar bakımından son derece önem arz etmektedir.

Güney Kafkasya devleti olan Azerbaycan, birçok bakımdan jeopolitik eksen ülke konumuna gelmiş ve Avrasya'nın stratejik ulaşım hatları büyük ölçüde Azerbaycan üzerinden geçmeye başlamıştır. Azerbaycan uluslararası enerji hatlarının kesiştiği önemli havzalardan biri olma yolunda büyük bir azimle ilerliyor. Mühim jeopolitik konumu, sahip olduğu enerji kaynakları ve buna bağlı olarak gerçekleşmekte olan projeler Azerbaycan'ın stratejik önemini daha da artırmaktadır. Gelişen Türkiye'nin artan enerji ihtiyacının karşılanması açısından, Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz rezervlerinin Batı'ya Türkiye üzerinden taşınması Türkiye için hayati öneme sahip bir konudur. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini önemli kılan diğer bir etken de bu iki ülkenin dil, tarih, din, kültür ve etnik yönden benzerlik taşıması, aynı zamanda Orta Asya ile Türkiye arasında coğrafi ve kültürel köprü olmasıdır. Bu durum ilişkilere farklı bir

boyut daha eklemekte ve iki ülke ilişkilerinin yanı sıra Türkiye ile Azerbaycan'ın uluslararası alandaki diğer ilişkilerinde kamuoyunun önemini arttırmaktadır.

Azerbaycan, tarih boyu büyük göç ve istilaların sahnesi, Yakın Doğu'da rekabet ve mücadele eden siyasi güçlerin karşılaşma alanı olmuştur. Azerbaycan'ın tarihine bakıldığında, bağımsızlık amacıyla sürekli olarak isyanların çıktığı bir ülke olduğu görülecektir. 19. yüzyılda Azerbaycan'ın Kuzey topraklarının işgalini tamamlayan Çarlık Rusya'nın uyguladığı asimile siyasetine karşı da bölgede birçok isyan çıkmıştır. İki asrı aşkın bir süredir devam eden Dağlık Karabağ Sorunu, 18. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'da genişleme planlarının bir parçası olarak bölgede istila ettiği yerlere Ermeni nüfusu yerleştirmesiyle başlamıştır. Rus İmparatorluğu, Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra bu bölgenin idaresini kolaylaştıracağı düşüncesiyle Ermeni nüfusunun arttırılması politikasını benimsemiştir. Bu amaçla özellikle İran'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilerin Kafkasya'ya yerleştirilmesine çalışılmıştır. Ermenilerin bölgeye yerleşmesine paralel olarak özellikle Karabağ'da Müslüman halkın bir kısmı Azerbaycan'ın diğer bölgelerine ve Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Böylece Rusya'nın Kafkaslara Ermeni iskânı siyaseti bölgede ve özellikle Karabağ'da etnik yapıyı değiştirmiştir. Daha sonraki yıllarda da bölgeyi asimile etmeye çalışan Ruslar, aşamalı olarak bu nüfus politikasını gerçekleştirmişler ve bölgede, özellikle de Karabağ'da Ermenilerin çoğunlukta olmasını sağlamışlardır.

1918-20 yılları arası Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) döneminde de Karabağ Sorunu önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 1920'de Sovyet idaresiyle dondurulan sorun Gorbaçov dönemiyle beraber tekrar ısıtmaya başlanmıştır. Gorbaçov'un glasnost (açıklık) ve perestroyka (yeniden yapılanma) politikaları "Büyük Ermenistan" idealini gerçekleştirmeğe çalışan Ermeni şovenizmi için önemli bir üstünlük sağlamıştır. Gorbaçov tarafından ortaya atılan glasnost politikaları Azerbaycan için giderek çıkmaza dönüşürken, Ermenistan tarafından Dağlık Karabağ Sorununun kendi lehlerine çözümü için uygun bir muhit yaratmıştır. 1988 yılında Dağlık Karabağ'da ortaya çıkan etnik anlaşmazlık kısa sürede silahlı çatışmaya dönüşmüş ve ateşkes rejiminin ilan edildiği 12 Mayıs 1994'e kadar sürmüştür. Fakat sorunun başlangıcından bugüne kadar yürütülen görüşmeler sonucu taraflar arasında kalıcı barış

ve çözüm sağlanamamıştır. Bu savaş sonucunda Azerbaycan topraklarının %20'ye yakını Ermenistan tarafından işgal edilmiş, işgal bölgesinde yaşayan bir milyonu aşkın insan yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmış ve mülteci konumuna düşmüştür. Savaş sırasında BM'nin sorunun çözümü için çalışmaları ve bazı devletlerin arabuluculuk girişimleri de olumlu sonuçlar getirmemiştir. BM kararlarında Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın işgalinde haksız olduğu açıkça belirtilmiştir. 1994 ateşkes antlaşmasından sonra sorunun çözümü tamamen AGİT ve onun yapısı içinde kurulmuş Minsk Konferansına bırakıldıysa da, bugüne kadar sorunun çözümünde olumlu gelişmeler yaşanmamıştır. Dağlık Karabağ sorunu, Güney Kafkasya'da güvenlik ve istikrarın önündeki en büyük engellerden biridir. Uzun süreden beri kalıcı ve barışçıl bir çözüm bulunamayan bu sorununun bir an önce siyasal yollardan çözülmesi Azerbaycan ve Ermenistan'la beraber bölgesel barışa da katkı sağlayacaktır.

Karabağ Sorununu kamuoyu yaratıcı odak olma bakımından incelediğimizde, 18. yüzyıl başlarından itibaren Azerbaycan'da ve 20. yüzyıl başlarından itibaren ise Türkiye'de ortaya çıkan Ermeni sorununun, Azerbaycan-Türkiye arası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinde önemli yeri vardır. Tarih boyu Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü istilacı siyaseti ve Türkiye'ye karşı asılsız sözde soykırım iddiaları ve bu amaçla gerçekleştirdiği kampanyalar Ermeniler hakkında "ortak düşman" algısı oluşturmuş ve her iki ülke kamuoyunun oluşumunda etkin rol oynamıştır.

Son zamanlarda Ermenistan yönetimi ve yurtdışında faaliyet gösteren Ermeni diasporası liderleri sözde Ermeni soykırımının uluslararası alanda tanınması için aktif bir biçimde baskılarını arttırmış durumdalar. Ermenistan hükümetinin iç politika malzemesi ve Ermeni diasporasının lobi faaliyetleri için önemli meselelerden biri haline gelen bu kampanya, Ermeni yanlısı güçler tarafından da destekleniyor. Ermenilerin bu sinsî faaliyetlerine karşı kamuoyu yaratıcı odaklar olarak; Türkiye ve Azerbaycan politikacıları, sivil toplum kuruluşları, bürokratik aktörler, yazarlar ve basın gibi konuşmaya yetkili özneler karşılıklı dayanışma içinde hareket etmeli, Türk ve Azerbaycan diasporası bu asılsız iddialara karşı birlikte faaliyet göstermelidirler.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Türkiye'nin Dağlık Karabağ Sorununa yönelik yaklaşımları, iki ülke arası ilişkilerde kamuoyunun rolü ve bu sorun çerçevesinde uluslararası arenada kamuoyu yaratmanın önemi tam olarak incelenmemiştir. Bu nedenle Dağlık Karabağ Sorununun Türk kamuoyu üzerinden değerlendirilmesi çalışmamıza özgün bir ayrıcalık kazandırıyor. Çalışmamızın amacı Türkiye Cumhuriyetinin Dağlık Karabağ Sorununa ait tutumunu, bu sorunun Türkiye kamuoyundaki rolünü araştırmak ve sorunun çözüme kavuşturulmasında her iki ülke diasporasının eşgüdümlü faaliyetinin faydalı olacağını ortaya çıkarmaktır. Ayrıca olarak çalışmamızda iki ülke arasında kamuoyunun önemi kuramsal ve somut olgular yoluyla ortaya konulacak, kamuoyu yaratıcı odakların bu konuda nasıl bir rol oynadığı irdelenecek, Türkiye ve Azerbaycan kamuoylarının oluşmasında “Ermeni” faktörünün etkisi ve kamuoyu yaratmadaki rolü incelenecektir.

Çalışmamızda yöntem olarak kaynak taraması kullanılmış ve yararlanılan kaynakların sahih olmalarına özen gösterilmiştir. Çalışma çerçevesinde hem Türkiye, hem de Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmada kitap, dergi, makale, internet kaynakları ve belge niteliğindeki dokümanlara dayanılmıştır. Türkiye'nin ulusal basınının Dağlık Karabağ Sorununa yaklaşımı incelenerek, bunun Türk kamuoyu oluşumuna etkisi ele alınmıştır. Ayrıca kuramsal çerçevenin somut olaylar bağlamında değerlendirilmesi için de, Türkiye ve Azerbaycan devlet adamlarının olaylara bakış açıları, açıklama ve konuşmaları, kamuoyu yaratıcı odak niteliği taşıyan aydınların ve diasporanın görüş, düşünce ve yayın organlarından yararlanılmıştır.

Tez çalışmamız Giriş ve Sonuç bölümleri dışında üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde kamuoyu kavramının tarihsel gelişimi, anlamı ve tanımı ortaya konulduktan sonra, kamuoyu oluşumuna etki eden psikolojik, toplumsal ve çevresel etkenler irdelenmiş, kanaat oluşumunda kültürel ve siyasal çevrenin rolü ele alınmıştır. İkinci bölümde Dağlık Karabağ Sorunun ortaya çıkışı, Ermenistan'ın iddiaları ve toprak talepleri, bu talepler sonucunda ortaya çıkan sorunun büyüyerek savaşa dönüşmesi, bu savaş sırasında ve sonrasında Uluslararası Örgütlerin barış için girişimleri ve savaşın sosyo-ekonomik sonuçları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde Türkiye'nin Dağlık Karabağ Sorununa yönelik politikası ve bölgesel ilişkileri, bu sorun çerçevesinde Türkiye ve Azerbaycan kamuoylarının oluşumu ve günümüzdeki niteliklerini kazanması ele alınmış, yararları analiz edilmiştir. Tezin sonuç bölümünde ise, çalışmadan elde edilen sonuçlar ortaya konulmuş, Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde kamuoyu yaratma olgusuna ilişkin ele alınan somut durumlardan elde edilen değerlendirmelere yer verilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

KAMUOYU KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

2.1 Kamuoyu Kavramı

Toplum hayatının çeşitli zorlukları karşısında belirli bir zamanda, belirli bir insan grubu arasında yaygın düşünce ve bakış açılarını anlatan bir kavram olan kamuoyu, özellikle 20. yüzyıl ile birlikte toplum yaşamında önemli bir yer işgal etmesine rağmen, tarih boyunca üzerinde çokça tartışılan konulardan biri olma özelliğine de sahiptir. İnsan doğası gereği kendi kendine yetebilen bir varlık değildir. Bir toplum içinde yaşamak bilgi, duygu ve düşünce alışverişi yapmak zorundadır. Yüzyıllardır toplumlar çeşitli düşünce ve duygu akımlarının etkisinde kalmışlardır. Yani tek bir görüşün tek bir düşüncenin esiri olmamışlardır¹.

Genellikle çağdaş siyaset biliminin ele alıp incelediği bir konu olan kamuoyu, günümüzde iletişim biliminin de üzerinde önemle durduğu konulardan birisi haline gelmiştir. Kamuoyunun, iletişim bilimince incelenen bir saha haline gelmesinde, halkı bilgilendirme, bilinçlendirme, düşünce ve tutumlarını şekillendirmede kitle iletişim araçlarının etkili bir nitelik kazanmış olmasının önemli rol oynadığı kanıtlanmıştır². Kamuoyu kavramı, sosyal bilimlerin pek çok dalını ilgilendirdiği gerekçesiyle farklı yönleri ön planda tutularak çok çeşitli tanımlamalarla ifade edilmiştir. Siyaset bilimciler, sosyologlar, psikologlar ve son olarak iletişim bilimciler tarafından yapılmış çok sayıda kamuoyu tanımına rastlamak mümkündür. Kamuoyu kavramının tanımı, bilim adamlarının branşlarına göre farklılık göstermektedir³.

Daha 1965 yılında Amerikalı bilim adamı Harwood L. Childs kamuoyu kavramı ile ilgili eserinde o yıla kadar yapılan elli farklı kamuoyu tanımlamasını bir

¹ Güleda Yücedoğan, **Medya Kamuoyu İlişkisi**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Sayı 6, 1997, s.83.

² Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2004, s.17.

³ Nalcıoğlu, s.17.

araya getirmiş ve kamuoyu kavramının ‘kamu’ ve ‘oy’ terimlerinin bir araya getirilmesi sonucu oluşmasını tespit etmiştir⁴. İtalyan siyaset bilimci Giovanni Sartori ise, kamuoyunu şöyle tanımlamıştır: “kamuoyu, bir halka (kamuya), veya birden çok halklara ait düşüncelerin, respublica’nın durumuna ilişkin bilgi akışıyla karşılıklı etkileşmesidir”. İngiliz düşünür James Bryce kamuoyunu “ortalama insanın yapılan ve söylenenleri görmesi ve duyması sonucunda zihninde oluşan düşüncelerini ifade etmesi” olarak tanımlamıştır⁵. “En büyük karar ve yargı organı halktır” görüşünden yola çıkan Hegel kamuoyunu şöyle tanımlamaktadır: “Bireylerin genel sorunlar üzerinde kanaat, düşünce ve önerilerini belirttikleri sübjektif ve formel özgürlüğünün ifadesinin toplamı kamuoyu adını alır”⁶. Bu tanımlamalardan sonra kamuoyu “bir soruna ilişkin örgütlü veya örgütsüz belirli bir halk yığınının sahip oldukları açığa çıkan düşüncelerinin toplamı” olarak ifade edilebilir⁷.

Kamuoyu denildiğinde toplum içindeki insanların inanışları, kanaatleri ve çeşitli toplumsal olay ve konularla ilgili düşünceleri, bu düşünce ve kanaatlerle bireylerin toplum içinde yarattıkları etkin bir yaptırım gücü anlaşılmaktadır⁸. Toplumda yaşayan farklı grupların farklı konularda farklı kanaat ve tutumlara sahip olduğu hatırlanırsa, kamuoyunun sadece çoğunluğun kanaati olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Kamuoyu, çoğunluk ve azınlık kanaatlerinin karşılıklı etkileşmesinin de bir son ürünüdür⁹. Özetle kamuoyu, belirli bir zamanda, belirli bir tartışmalı sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna ya da gruplarına hâkim olan kanaattir; ancak bunun kendini etkin olarak duyuran kanaat olduğunu da eklemek gereklidir¹⁰.

Kamuoyu kavramı hakkında Kapani’nin yapmış olduğu tanım daha açıklayıcıdır. Yazar kamuoyunu, belli bir zamanda, belli bir tartışmalı sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna veya gruplarına hâkim olan kanaattir,

⁴ Yavuz Bayram, **Liberal Demokrasilerde Medya ve Kamuoyunun Dış Politika Karar Alma Sürecine Etkisi**, Erciyes İletişim Fakültesi Dergisi, Kayseri: Cilt 2, Sayı 2, 2011, s.69.

⁵ Bayram, s.69.

⁶ Yücedoğan, s.84.

⁷ Bayram, s.69.

⁸ Yücedoğan, s.83.

⁹ Erkan Yüksel, “**Kamuoyu Oluşturma**” ve “**Gündem Belirleme**” Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır? Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Eskişehir: Cilt 7, Sayı 1, 2007, s.572.

¹⁰ Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, 19.Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007, s.161.

şeklinde tanımlamaktadır¹¹. Ancak, bu genel tanımlama da kavramı tam olarak açıklayamamaktadır. Bununla birlikte tanımın şu şartla amaca elverişli olduğu söylenebilir. Tanımda yer alan belirli bir sorunun toplum içinde kazandığı önemin ve ilgi çerçevesindeki genişliği ölçüsünde şüphesiz ilgili gruplar da çoğalacaktır. Bu durumda toplumun büyük kesimini kapsayan yaygın bir ortak kanaatin ortaya çıkması beklenebilir.

Etimolojik olarak ele aldığımızda Latince’deki “publicus” ve “opinion” kelimelerinden türetilerek diğer dillere geçen kamuoyu kavramı için, İngilizcede; bir ülkede yaşayanların tümü, halk anlamına gelen “public” ve bir konuda tutulacak yolu belirlemek için ileri sürülen görüş, düşünce anlamına gelen “opinion” kelimelerinin bileşimi olan “public opinion” ifadesi kullanılmıştır. Türkçede ilk zamanlar “efkâr-ı umumiye”, “halk efkârı”, “kamu efkârı” gibi ifadeler kullanılmış, günümüzde ise kamu ve oy sözcüklerinin birleşimiyle kamuoyu ifadesi kullanılmaktadır¹². Türk Dil Kurumu Sözlüğünde (TDK) ise kamuoyu, “bir konuyla ilgili halkın genel düşüncesi, halkoyu” şeklinde açıklanmaktadır¹³.

Bütün bu tanımlar ve açıklamalardan sonra kamuoyu, halkı ilgilendiren belli bir mesele hakkında, belirli bir zamandaki “genel yargı” yahut “ortak kanaat”tır, şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak burada şu hususu unutmamak gerekir ki, belirli bir mesele hakkında herkesin aynı ortak görüşü benimsediği hiçbir zaman söylenemez. Tam tersine, söz konusu mesele ile ilgili olarak toplumda birbirine karşıt birçok görüş ortaya çıkacaktır. Gerçekten çoğunluk tarafından kabul edilen, gerekçeli olmayan bir görüş, azınlık tarafından benimsenen ve sağlam temellere oturtulmuş bir görüş kadar geçerli değildir.

Globalleşen dünyada iletişim ağının baş döndürücü bir şekilde gelişmesiyle belli konularda oluşan kamuoyu ülke sınırlarının dışına taşmıştır. Ülkesel veya bölgesel çaptaki problemler uluslararası platformlarda yer işgal etmektedir. Bu nedenle bize ve

¹¹ Kapani, s.161.

¹² Nalcıoğlu, s.18.

¹³ TDK, **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <http://www.tdk.gov.tr>.

coğrafyamıza ait tartışmalı hususlar etrafında uluslararası kamuoyu oluşmaktadır. Şu hususlardan yola çıkarak kamuoyunu üç ana başlık altında tasnif edebiliriz¹⁴:

- Yerel Kamuoyu: Ülke vatandaşlarının oluşturduğu kamuoyudur.
- Bölgesel Kamuoyu: Ülkenin bir bölümünde veya ülkeler arası teşekkül eden kamuoyudur.
- Uluslararası Kamuoyu: Dünyadaki insanların oluşturduğu kamuoyudur.

Uluslararası kamuoyu; bütün ülkeleri ilgilendiren bir mesele etrafında oluşabileceği gibi (ozon tabakasının delinmesi ve buna karşı dünya çapındaki duyarlılık, çevre kirliliği veya terörizmle mücadele vb.) yerel veya bölgesel bazdaki çatışmaların (Güney Asya felaketi ve yardım kampanyaları, yıllardır ülke olarak başımızı ağrıtan Kıbrıs meselesi veya Ermenilerin iddia ettikleri katliam vb.) uluslararası arenaya taşınması şeklinde de oluşabilmektedir¹⁵.

Günümüzde, kamuoyunun devlet fonksiyonlarının ifasında ve denetiminde aldığı rol büyük önem arz etmektedir. Siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel gelişmeler, toplumu yönetilen taraf olmaktan yöneten ve denetleyen taraf olmaya yöneltmektedir. Bazı yazarlar tarafından “süper güç” olarak vasıflandırılan kamuoyu, iyi yönlendirilir ve organize edilirse hem önemli görevlerin ifasında müspet fonksiyonlar icra edebilmekte hem de meşru veya gayri meşru amaçlara ulaşmada önemli bir araç olarak kullanılabilir. Önceleri silahların ve maddi gücün gölgesinde yapılan büyük değişim hareketleri, şimdilerde yeni yeni önemini kavramaya başladığımız kamuoyunun yönlendirilmesi sonucu yapılmaktadır.

2.2 Kamuoyunun Tarihçesi

Kamuoyunun önem bakımından günümüzdeki konumuna ulaşması uzun bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Kamuoyu orta çağda pek olumlu şartlara sahip olmamıştır.

¹⁴ Murat Altun, Erdal Kuluçlu, **Doktrin ve Mevzuat Işığında Kamuoyu Denetimine Genel Bir Bakış**, Sayıştay Dergisi, Sayı 56, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2005, s.26. <http://dergi.sayistay.gov.tr>

¹⁵ Altun ve Kuluçlu, s.26.

Bu dönemde, özgür bir düşünce tarzından çok toplumdaki gelenek, görenek ve inanışlar toplumun geneline hâkim olup, kamuoyundan bahsetmek pek mümkün değildir. 15. yüzyıla gelindiğinde, matbaanın bulunması ve hemen sonrasında gelişen Rönesans ve Reform hareketleri, ilimde, sanatta ve her türlü düşünce hareketlerinde serbest bir ortamın oluşmasını sağlamış, bu durum kamuoyu olgusunun öneminin artmasına zemin hazırlamıştır¹⁶.

18. yüzyılın başlarına kadar uzanan dönemde, bireyle ilgili bir güç şeklinde zihinlerde yer eden kamuoyu kavramı bu dönemlerden sonra kamu hayatında söz sahibi olan güçlü bir unsur olarak kabul görmeye başlamıştır. Demokrasinin gelişimine paralel olarak gelişen kamuoyu da, halk egemenliğinin bir parçası olarak addedilir olmuştur¹⁷. Bu günkü anlamıyla kamuoyu kavramı ise, çağdaş demokrasinin ortaya çıkışına paralel bir gelişme göstermiştir ve 19. yüzyıldan itibaren de sistematik inceleme konusu olmuştur. Çağdaş demokrasiler dönemine kadar yöneticilerin toplumun kanaatlerinden, adına kamuoyu denmese bile nasıl etkilendiği konusu, bazı düşünürlerce ele alınmıştır. Tarihsel süreçte bir yolculuk, farklı siyasal yapıların içinde kamuoyuna verilen yeri ortaya koyacaktır.

Kamuoyunun tarihte ilk kez Antik dönemde Yunan'daki bazı site devletlerde ortaya çıktığı söylenebilir. Yunan siteleri çok küçük sosyal ve siyasal birliklerdi. Milâttan Önce (M.Ö.) 5. yüzyılda yetişkin erkeklerin, yurttaş olarak yönetime doğrudan katılma hakkını elde etmesi ile kendi kendilerini yönetme olanağına kavuşan site toplumu, doğrudan demokrasiyi bir siyasal sistem olarak kurumsallaştırmıştır¹⁸. Halk yığınlarının dinamik katılımını şart koşan bu çeşitli siyasi sistemler, vatandaşları kamu sorunlarına karşı aktif bir davranış takınan fertler haline getirmişlerdir. Yunan sitelerinde “polis” hür vatandaşları birleştiren bir kesimdir. Antik Yunan polisinin “yerli” halkını oluşturan ve belli haklara sahip özgür kişiler olan yurttaşların dışında, büyük bir çoğunluğu oluşturmalarına rağmen kölelerin, kadınların ve yabacıların siyasal hakları yoktur. Seçilebilme ve kamusal sorunlara ilişkin toplantılara katılma hakkı

¹⁶ Nalcioğlu, s.21.

¹⁷ Nalcioğlu, s.22.

¹⁸ Oktay Uygun, **Demokrasinin Tarihsel, Felsefi ve Ahlaki Boyutları**, İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2003, s.17.

küçük bir azınlığı oluşturan özgür yurttaşlar: Mülk sahibi sınıfa aittir¹⁹. Kamusal hayat “agora” denilen Pazar yerinde cereyan etmektedir. Siyasal düzenin temeli, köleliği esas alan bir ekonomik sisteme dayanmaktadır. Vatandaşın polis içindeki mevki kendi özel hayatında, evinde yürüttüğü despotik egemenliğine bağlıdır. Günlük hayatın çeşitli oluşları kamusal hayatta tartışma konusu olmaktadır²⁰.

Düşünce alanında eski Yunan düşünürleri Platon ve Aristo’nun “kamuoyu” kavramına ilişkin düşünceleri olup olmadığına da bakmak, dönemin “kamuoyu” düşüncesini ortaya koyacaktır. Ünlü Yunan filozof ve düşünürler olan Platon ve Aristo kamuoyunu farklı şekilde değerlendirmişlerdir. Platon’a göre toplumu yönetmek ya da insanın kendini yönetmesi, diğer işlerinin arasında yapabileceği kolay bir iş değildir²¹. Doğa her insana aynı yetenekleri bağışlamamıştır, toplumun gelişmesi iş bölümüne bağlıdır. Bu nedenle yönetim, yüksek bir aydın sınıfına ve felsefi bilgilere sahip olanlara verilmelidir. Böylece toplum yönetilen - yöneten olarak iki sınıfa ayrılır ve yönetenlerin yaşlılardan, yönetilenlerin gençlerden olması, ayrıca akıllı, değerli, üstelik de toplumla ilgili insanlar olması gerekir²². Sitenin üstünlüğü ve yüceliğinden yana olan, sonraki yüzyılların totaliter devlet anlayışının temelini bu görüşleri ile oluşturan Platon, halkın kanaatlerini aldatıcı, gerçekten uzak ve gerçeğe aykırı bularak²³, halkın siyasal yaşamda etkisine ilişkin olumsuz düşünceler ileri sürmüştür. Platon’dan farklı olarak, siyasal yaşamda halk kitlesine önem veren ve görevlileri seçme, denetleme işlerinin topluca halk kitlesi tarafından yerine getirilebileceğini²⁴ söyleyen Aristo’nun; dönemi içinde kamuoyunun etkisini dile getirdiğini ifade etmek yanlış olmaz.

Kamuoyu, Roma döneminde, Antik Yunan’a oranla daha etkin bir nitelik kazanmıştır. Roma’da site hayatı ve kent kültürü hâkim olduğu sürece kamuoyu önemli bir yer işgal etmekteydi. Fetihler ile imparatorluk sınırları genişleyince kuvvetli bir haberleşme ve ulaştırma şebekesi kuran Roma, çeşitli dinleri, değerleri, siyasi ve

¹⁹ Mehmet Ali Ağaoğulları, **Eski Yunan’da Siyaset Felsefesi**, Ankara: V Yayınları, 1989, s.7-9.

²⁰ Osman Özsoy, **Geçmişten Günümüze Yöntem ve Uygulamalarıyla Propaganda ve Kamuoyu Oluşturma**, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1998, s.24.

²¹ Alaeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1968, s.183.

²² Platon (Eflatun), **Devlet**, Cenk Saraçoğlu, Veyssel Atayman, (Çev.), İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2005, s.102.

²³ Platon (Eflatun), s.199 – 225.

²⁴ Aristoteles, **Politika**, M. Tuncay, (Çev.), 2.Basım, İstanbul: 1983, s.89.

ekonomik sistemleri olan kavimlerden haber alabiliyordu. Ayrıca Senato müzakerelerinin zabıtları (Acta Diurna) yayımlanmaya başlandı ve Sezar, M.Ö. 59'da bunların halk tarafından okunmasını sağladı. Hitabet, kamuoyunun oluşumunda önemli bir araç olarak görülmekteydi. Okur-yazarlığın hemen hemen bulunmadığı bu dönemde halk üzerinde etkili olmanın yolu; yüz yüze ilişkiler, söylev ve konferans idi. Çiçeron ve Domosten açık toplantılarda ün yapmış, topluluğu etkileyen kişilerdendi. Çiçeron, politika söylevcisi olmanın yanı sıra, filozof, hukukçu, denemeci olarak ün salmıştır²⁵.

Roma'da söylenilen “Vox Populi, Vox Dei” yani “Halkın sesi, Hakkın sesidir” sözü de, halkın düşüncelerine yani kamuoyuna verilen önemi ortaya koymaktadır. Ancak bu anlayış, kamuoyu kavramında bir karışıklık yaratmaktadır. Zira kamuoyu, haklılık, doğruluk gibi değerlerin dışında ele alınmalıdır. Lowell, bu konuya söyle açıklık getirmektedir: “Halkın sesi, belki de hakkın sesidir, ama bu konudaki en küçük bir inceleme, ne “ses” ne de “halk” kavramlarının ne anlama geldikleri konusunda hiç bir zaman bir uzlaşma olmamıştır”²⁶.

Romalı hukukçular iktidarın kaynağının halkta olduğunu ve devlet şeflerinin iktidar ve yetkilerinin vekâleten kendilerine verildiğini ileri sürmüşler, böylece halkın arzu ve iradesini her şeyin kaynağı olarak görmüşlerdir. Bütün bunlar, “Vox Populi, Vox Dei” söyleminin iktidarı meşrulaştırma amacı için kullanıldığını göstermektedir. Şurası da muhakkak ki, gerek Yunanlılar gerek Romalılar kişinin bazı haklara sahip olarak devlet kudretini sınırlayabileceğini düşünemiyorlardı, onlara göre devlet iktidarı sınırsızdı²⁷.

Roma, Yunan site devletlerine benzer bir demokrasi biçimine sahiptir. Tüm yurttaşlık haklarından yararlananlar, yalnızca gens'lere üye olan yetişkin erkeklerdir. Roma bir soy toplumu biçiminde örgütlenmiş olduğundan, siyasal yapıda yer almak için toplumun benimsediği bir soya (bir gens'e) üye olmak gerekir. Dolayısıyla hiçbir soyla

²⁵ Bihterin Dinçkol, **Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi – Kamuoyu**, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul: Sayı 10, 2006, s.53.

²⁶ Dinçkol, s.53-54.

²⁷ Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, 5. Basım, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1976, s.22. Aktaran: Dinçkol, s.54.

hiçbir kabileyle ilişkisi bulunmayan plebler ve clientler, yurttaş olmadıkları ve populus'un içinde yer almadıkları için, özgür olmalarına ve mülk edinebilmelerine karşın, seçme-seçilme gibi siyasal haklardan yoksun bırakılmışlardı. Bu toplumsal yapının en altında da özgür olmayan ve hiçbir haktan yararlanamayan köleler bulunur. İnsanlar Antik Yunan'daki polislerle karşılık gelen ve kent kültürünün egemen olduğu "civitas" denen yerleşim birimlerinde oturur. Roma'da "forum", Antik Yunan'daki "agora" gibi kamusal yaşamın sürdüğü alandır. Toplumun en üst katmanını oluşturan mülk sahibi özgür yurttaşlar kent merkezlerinde bulunan ve "forum" adı verilen açık alanlarda bir araya gelirler ve "respublica" (devlet) işleri hakkında konuşurlardı²⁸.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ile birlikte Avrupa'ya yerleşen feodalizm, dağınık, toprağa bağlı üniteler yaratması sebebiyle kamuoyunun etkinlik derecesini son derece zayıflatmıştır. Bu dönemde dünyevi iktidara üstünlük iddia eden kilisenin yanı sıra, feodalite, sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki düzeni belirlemiştir. Zaten senyörler karşısında kendilerini güçsüz bulan krallar, kiliseden yardım beklemişler, bu nedenle de ortaçağda feodalite kilisenin gücünün artmasına neden olmuştur. Böyle bir ortamda rasyonel bilgiyi, dogmatik kilise hukukundan ayırmak mümkün değildir. Aynı ortam kamuoyunun gelişimini sağlayacak koşulların oluşmasına da engeldir²⁹.

Siyasal alanda totaliter sistemlere boyun eğen, dinsel açıdan da skolâstik dogmalara körü körüne bağlanan halk kitleleri için kamuoyu daha çok, "hukuk ve geleneğin kaynağı" anlamına gelmekteydi. Ortaçağ hukuk düşüncesi, genellikle kaynağı ilahi olan bir doğal hukukun mevcudiyetine dayanmaktadır. Devletin fonksiyonları da bu doğal hukuk kurallarına bağlıdır³⁰.

Ortaçağ dönemi boyunca bir yandan senyörün diğer yandan da kilisenin baskısı altında yaşayan bireylerin özgür kanaatler oluşturması olası değildir. Serfle senyör arasındaki toprak bağı, toprak sahibi olmayan serflerin herhangi bir sorun karşısında görüşlerini açıklamaktan yoksun kılıyordu. Bu dönemde eski çağların "siyasal insanı",

²⁸ Nejdete Atabek ve Erdal Dağtaş, **İletişim ve Kamuoyu**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayını, 1998, s.196.

²⁹ Dinçkol, s.54.

³⁰ Dinçkol, s.54.

“inanan insana” dönüşmüştür. Ortaçağda Hristiyanlığın etkisiyle, erdeme, siyasal katılımı değil tanrısal iradeye itaatle ulaşılabacağı görüşü egemendir³¹. Zaten kralların baskısı ve ruhani otoriteyi temsil eden Hristiyan Kilisesi karşısında kamusal yaşam diye bir şey kalmamıştı. Bu nedenle Ortaçağ koşullarında kamuoyunun varlığından söz etmek mümkün değildir³².

13. yüzyıldan başlayarak, Batı Avrupa’da bir gelişme, değişme yaşanmıştır. Rönesans, reform hareketleri, dinin düşünce üzerindeki baskısının kaldırılmasına neden olmuştur. Nesnelliği dolayısıyla devletin laik niteliğini ortaya çıkaran Rönesans düşüncesine göre, yaşanan dünya o kadar ilgi çekicidir ki, başka dünyaları düşünmek ve ona hazırlık yapmak anlamlı değildir. Matbaanın icadı, din kitaplarının basılmasını ve halktan kişilerin bunları okuma olanağı bulmasını sağlamıştır. Ayrıca ortaçağın diğer önemli unsuru olan feodalite de yerini mutlak monarşilere bırakmıştır³³.

Basılı eserlerin ve haberleşmenin artması, bireylerin olaylardan, yönetimden haberdar olmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler kanaatlerin oluşmasını kolaylaştırmış ve kamuoyunun gelişmesini sağlamıştır. Söz konusu dönemlerde, düşünürler kamuoyu ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir³⁴. Bu düşünürler içinde Machiavelli, modern siyaset biliminin kurulmasına katkıları ve modern ulusal devleti kurumsallaştırmaya başlaması ile tanınır. Eserlerinde halkın sesinden, halk kalabalığının kararlılığı ve bilgeliğinden söz eden Machiavelli, “halk kalabalığının prensten daha bilge ve kararlı olduğu” sonucuna varmıştır. “Discorsi” adlı eserinde halkın sesinin hakkın sesine benzetilmesinin sebepsiz olmadığını açıklamıştır³⁵.

Kamuoyunun yeniçağ, yakın çağ ve sonrasında tarihsel gelişim sürecine bakıldığında bugünkü anlamda kamuoyu tarihte ilk kez 18. yüzyıl Avrupa’sının tarihsel koşullarında ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıl Avrupa’sının en büyük kentleri olan Londra ve Paris’teki kahvehane ve salonlarda başlayan sosyal etkileşim bugünkü anlamda

³¹ Cevat Okutan, **Cumhuriyetçi Paradigma Paradigmatik Cumhuriyet**, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2006, s.66-67. Aktaran: Dinçkol, s.54.

³² Atabek, Dağtaş, s.148.

³³ Dinçkol, s.54.

³⁴ Dinçkol, s.54-55.

³⁵ Dinçkol, s.55.

kamuoyunun ilk örneğini ortaya çıkarmış ve toplumdan saraya yönelik eleştirilere zemin oluşturmuştur³⁶. 18. yüzyılda Paris'teki salonlarda ve Londra'daki kahvehanelerde insanlar sohbet eder, gazete okur ve çeşitli konularda tartışır.

18. yüzyıldan itibaren orta sınıfın ekonomik gücünü arttırmış olması ve okuma yazmanın gittikçe daha yaygın bir hale gelmesi kamuoyunun gelişiminde önemli aşamalardan olmuştur. 19. yüzyılın başlangıcına kadar daha çok ferdi akıllara hükmeden, meçhul bir kuvvet şeklinde tasavvur edilen kamuoyu, Fransız devrimini takiben kamu hayatına kudretli bir unsur olarak girmeye başlamıştır. Kamuoyunun siyasi hayatta ne kadar etkili bir kuvvet olduğuna ilişkin bir kanı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kabul görmüştür. 19. yüzyıl boyunca pek çok ülkede genel oy hakkı kazanımı için süren mücadeleler sonucu 20. yüzyılın başından itibaren dünyanın pek çok yerinde seçimler, parlamento vb. sistemler aracılığıyla halka danışmanın resmi mekanizmaları kurulmuş ve toplumun tüm kesimine oy verme hakkı yaygınlaşmıştır. Bu gelişmelerle toplumun tümüne, kamu meseleleriyle ilgili olarak resmen ve periyodik bir biçimde fikir beyan edebilme olanağı sağlanmıştır ki, bu sayede hükümetlerin programlarını yaparken ve yönetim politikalarını oluştururken kamuoyunun görüşlerini dikkate almaları zorunluluğu doğmuştur³⁷.

Modern toplumda kamuoyu, çeşitli kamuoyu aktörlerinin kararsız halkı etkilemeye ya da onları belli konuda ikna etmeye çalıştığı ve görece serbest bir iletişim alanı olarak kabul edilmektedir. Bu tanıma göre kamuoyu, toplumsal alanda konuşularak, tartışılarak ortaya çıkan, genel kanaatlerin toplandığı bir alandır. Onun yapısı gereği, genel kanaatin oluşmasında her tür dış müdahaleye ve yönlendirmeye açıktır. Ancak kendisi dışarıdan etkilendiği kadar, kendisi de dışarıyı etkiler. Çevre, anti nükleer, feminist, barış hareketi gibi sosyal hareketlerin en önemli amacı, söz konusu kanaatlerin olabildiğince kendilerine yakın bir şekilde oluşmasını sağlayarak toplumsal alanda yurttaşların desteğini kazanmaktır³⁸.

³⁶ Necdet Atabek, **Propaganda ve Toplumsal Kontrol**, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, Konya: Cilt 2, Sayı 4, 2003, 4-12, s.9.

³⁷ Nalcıoğlu, s.21-22.

³⁸ Selim Kılıç, **Kamuoyu Oluşum Sürecinde Sosyal Hareketler ve Medya**, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Niğde: Cilt 2, Sayı 2, 2009, s.151.

Siyasal sistem, siyasal ortam ve toplum yapısı, kanaat oluşumunu etkilediğinden kamuoyu için zemin oluşturmaktadır. Siyasal sistemlerin farklılığı, kamuoyunun derecesinin ve etki alanının farklılaşmasına neden olur. Siyasal sistem, yönetici-yönetilen ilişkisini, etkileşmesini düzenleyerek kamuoyunun oluşumunu, yapısını ve niteliğini de belirler. Demokratik sistemler ve totaliter sistemler içinde kamuoyu oluşumu ve siyasal kararlara etki derecesi farklılık göstermektedir³⁹. Böylece kamuoyu, siyasal gücü elinde bulunduranların yönetilenlerin düşünce ve kanaatlerini öğrenmeleri konusunda en önemli ölçme araçlarından biri durumuna gelmiş, yalnızca iç politikada değil, uluslararası politikada da hesaba katılması gereken bir konuma yükselmiştir.

2.3 Kamuoyunun Unsurları

Kamuoyu kavramının iki temel unsuru vardır. Bunlar kavramı oluşturan kamu ve oy unsurlarıdır. Kamuoyu kavramını daha iyi anlayabilmek için bu iki unsuru ayrı ayrı olarak incelemek daha faydalı olacaktır.

2.3.1 “Kamu” Unsuru

Kamuoyu kavramını oluşturan sözcüklerden “kamu” (public) sözcüğü, hukukta olduğu gibi bütün yetişkin üyeleri ile toplumun tümünü değil, sosyoloji bilminde kullanılan grup ile eş anlamlı olarak belli özelliklere sahip kişilerden oluşan bir sosyal grubu ifade etmektedir⁴⁰. Kamu, belirli bir zaman periyodunda oluşan, işlevini yerine getiren, düşünen, karar veren topluluklardan oluşur. Toplum hayatı ile ilgili olarak ortaya çıkan çeşitli sorunlar hakkında bütün vatandaşların ilgi ve bilgi sahibi olmalarına imkân yoktur. Çoğu zaman halk kitlelerinin büyük kesimi bu sorunların farkında bile değildir. Bu bakımdan toplum sorunlarının çeşitliliği ölçüsünde, onlar karşısında değişik ve çeşitli kamulardan (gruplardan) söz etmek yerinde olur⁴¹.

³⁹ Dinçkol, s.57.

⁴⁰ Kapani, s.160-161.

⁴¹ Kapani, s.161.

Belirtilen grup içerisindeki bireyler çok farklı bir görüş ve düşünce yapısına sahiptirler, grup içi yapılan kamusal faaliyetlerde tartışma ve çok seslilik yaygındır. Kamu toplumlarında, grup içerisinde yer alan bireyler arasında doğrudan bir ilişki söz konusu değildir. Toplum yaşantısı ile ilgili sorunlar ne kadar çeşitli ise, onlara tepki olarak oluşan kamular da o kadar çeşitlidir⁴².

Kamularda üyeler arasındaki ilişkiler zorunlu olma özelliğine sahip değildirler. Üyeler arasındaki belirli zaman dilimlerinde ortak toplumsal etkileşim sağlanır. Buna örnek verecek olursak, işçi, doktor, mühendis, terzi vb. meslek gruplarındaki kamu üyeleri aynı kamu grubunda yer almalarına karşın çoğu zaman üyeler arasında fiziksel bir etkileşim zorunluluğu yoktur. Üyeler kamusal bilinç etrafında toplandığı için gerektiği zaman fiziksel bir ilişki söz konusudur. Kamu üyeleri, aynı kamu grubunda yer almalarına rağmen üyeler birbirlerini tanımamaktadırlar⁴³.

Kamuoyu terimini oluşturan sözcüklerden ilki olan “kamu” (public) sözcüğü Türk Dil Kurumu Sözlüğünde şu anlamları ifade eder⁴⁴:

- Halk hizmeti gören devlet organlarının tümü,
- Bir ülkedeki halkın bütünü, halk, amme,
- Hep, bütün.

Sözlükteki anlamlarından da anlaşıldığı gibi, kamu sözcüğü günümüzde bir ülkede yaşayanların tümü, herkesi ilgilendiren, bir ülkede hükümete ve yönetime ait olan her şey, herkese açık kurum ve bütün bireyleri ifade etmektedir.

2.3.2 “Oy” Unsuru

Kamuoyu kavramını oluşturan iki kelimeden biri de “oy” kavramıdır. “Oy” kavramına gelince, bundan anlaşılması gereken, rasyonel, kesin, pozitif bilgiye dayanan

⁴² Orhan Alav, “Yerel Kitle İletişim Araçlarının Kamuoyu Oluşumuna Etkisi” (Isparta Örneği), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2001), s.36.

⁴³ Alav, s.36-37.

⁴⁴ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <http://www.tdk.gov.tr>.

bir fikirden ziyade, az çok belirli bir eğilim, bir görüş, daha doğrusu bir kanaattir. Tartışmalı bir sorun karşısında ilgili grup içinde değişik kanaatler (oylar) ortaya çıkar. Demek ki, grupların çeşitliliğinin yanı sıra, grup içindeki oyların çeşitliliği de söz konusu olmaktadır⁴⁵. “Oy” kelimesi Tufan’a göre, “tartışmalı bir konuda belirtilen bir düşünce, yaklaşım veya kanaat anlamını karşılar niteliktedir”. Yani, kesinleşmiş bir gerçeklikten çok, bir eğilim söz konusudur⁴⁶.

Kamuoyu terimini oluşturan sözcüklerden ikincisi olan “oy” sözcüğü ise Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre üç anlama gelir⁴⁷:

- Bir toplantıya katılanların, bir sorunla ilgili birkaç seçenektan birini tercih etmesi, rey,
- Bu tercihi belirten işaret, söz veya yazı,
- Kişinin seçimlerde herhangi bir aday veya partiye ait yaptığı tercihtir.

Bireylerin kanaatleri kişisel özelliklerinin, içinde bulundukları sosyal çevre ve grupların, kitle iletişim araçlarının, kamuoyu önderlerinin etkisi ile oluşmaktadır. Kamuyu oluşturan bireylerin çeşitli yollarla etkilenmesinden doğması nedeni ile oy oluşturan kanaatler, statik yani durağan olmayıp, değişken bir nitelik taşımaktadır⁴⁸.

2.4 Kamuoyunun Oluşumu

Günümüzde kamuoyunun bu denli önem kazanmasının ardından kamuoyuna ilişkin araştırmalar çoğalmış, bu bağlamda kamuoyunun oluşum süreci de araştırma konularının içinde sıkça yer alır olmuştur. Çok sayıdaki kamuoyu tanımında, kamuoyunun baskın kanaat olarak ifade bulması, karşımıza bütün kamunun tek kanaatte birleşip birleşmediği, aynı kanaati paylaşıp paylaşmadığı sorusunu çıkarmaktadır⁴⁹.

⁴⁵ Kapani, s.161.

⁴⁶ Nalcıoğlu, s.20.

⁴⁷ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <http://www.tdk.gov.tr>.

⁴⁸ Dinçkol, s.50.

⁴⁹ Nalcıoğlu, s.22.

Kamuoyunun oluşması ile ilgili olarak uzun bir süre şu görüş yaygın olmuştur: Belli bir sorunla karşılaşan insanlar, bu sorunla ilgili verileri tartarak bilinçli, rasyonel sonuçlara varırlar, böylece ulaşılan kanaatler de kamuoyunu meydana getirir. Ancak daha sonra yapılan araştırmalar, bu teorik görüşün dayandığı varsayımın geçerli sayılamayacağını, kamuoyunun kaynağında çoğu zaman bu nitelikte rasyonel-bilinçli bir değerlendirmenin bulunmadığını ve somut sorunlar karşısında beliren fikir ve tutumları genellikle önceden “biçimlenmiş” kanaatlerin tayin ettiğini ortaya koymuştur⁵⁰.

Şüphesiz bireyin bir takım kanaatler edinmesi, içinde yaşadığı sosyal çevrenin etkisiyle ve bireyin kişilik yapısı ile ilgili faktörler sonucu olmaktadır. Birey doğduğu andan itibaren içgüdülerinin etkisinde kalır, davranışlarına bu içgüdüleri yön verir. Daha sonra çocukluk döneminde çevresinde olup biten olayları gözlemleyerek doğru veya yanlış olanları benimser ve doğru olarak kabullenir. Doğru veya yanlış bu izlenimler bireyin erişkin yaşantısında, kanaatlerin oluşmasında etkili olacaktır. Bireyin kanaatleri, kişisel yapısı ve bu kişisel yapısını etkileyen çevresi ile karşılıklı etkileşme sonucunda oluşur⁵¹.

Kamuoyu oluşmasında pek çok etmenin rolü vardır. Bunların başında kişisel algılamalar, özdeşleşmeler, psikolojik süreçler, uyumsuzluklar, önyargılar vs. kamuoyunu oluşturan bireylerin düşünme ve davranma biçimlerini etkiler. İkinci bir etmen grubu ise kuşkusuz çevresel olanlardır. Bireylerin toplum içindeki yerleri, topluma hâkim olan ideoloji, nüfus yapısı, kültür, siyasal kurumlar, din, kitle iletişim araçları vs. bu grup içinde değerlendirilir. Kamuoyunun oluşma sürecinde, verilecek tüm mesajlarda bu etmenlerin rolleri değerlendirilmelidir. Burada altı çizilmesi gereken nokta, sunulan mesajın içeriği kadar, onu yaygınlaştırırken kullandığımız dilin ve araçların doğru seçilme gerekliliğidir⁵².

⁵⁰ Kapani, s.162.

⁵¹ Handan Ertaş, **Kamuoyu ve Kamuoyu Oluşturma Yöntemleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2000), s.30.

⁵² Ali Korkmaz, **İnternet Gazeteciliğinin Kamuoyu Oluşumuna Etkisi**, Erciyes İletişim Fakültesi Dergisi, Kayseri: Cilt 1, Sayı 2, 2009, s.15.

2.4.1 Kamuoyunun Oluşumunda Etkili Olan Psikolojik Faktörler

Kamuoyunun oluşmasında etkili olan psikolojik faktörler iki alt başlıkta incelenebilir. Bunlar tutumlar ve kanaatler olarak sayılabilir. Tutumlar, çoğu defa kanaatlerle karıştırılırsalar da, aslında, genellikle kanaatlerden farklıdırlar. Bir bakıma kanaatten “söze dökülmüş tutumlar” şeklinde tarif etmek mümkün ve yararlı bir yoldur⁵³.

Tutumları ve kanaatleri incelerken bunları özellik-genellik derecelerine göre ayırmak, farklılaştırmak eğilimine rastlanmaktadır, ifade ettiğimiz gibi, kanaatler nispeten belirli ve özel, tutumlar ise nispeten genel sayılırlar⁵⁴.

2.4.1.1 Tutumlar

Tutum kavramı, insanları tanımlamak ve onların davranışlarını açıklamak için kullanılmaktadır ve kamuoyunun oluşmasında önemli bir role sahiptir. Tutumlar psikolojik bir düşünsel oluşum içinde ve toplumsal değer, norm ve ilişkilerin etkisiyle oluşurlar. Tutum kavramı genel olarak bireyin çevresindeki herhangi bir olgu veya nesneye ilişkin sahip olduğu tepki eğilimini ifade eder. Başka bir deyişle tutum, bireyin bir durum, olay ya da olgu karşısında ortaya koyması beklenen olası davranış biçimi olarak tanımlanabilir. Bir eşya, bir tasarım, bir durum, bir olay ya da bir birey veya bireyler grubu tutumun konusu olabileceği gibi, herhangi soyut bir kavram, olgu ya da durum da mutluluk, mutsuzluk, iyi, kötü, yüce, tanrı vb. tutuma konu edilebilir⁵⁵.

Tutum terimini birçok araştırmacı farklı biçimlerde aynı değerler etrafında yapılandırarak tanımlamıştır. Tutum konusunda yapılan tanımlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz⁵⁶:

⁵³ Ünsal Oskay, **Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş**, 3.Basım, Ankara: Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yayınları, 1985, s.16.

⁵⁴ Oskay, s.21.

⁵⁵ Metin İnceoğlu, **Tutum Algı İletişim**, 5.Basım, İstanbul: Beykent Üniversitesi Yayınevi, 2010, s.7.

⁵⁶ Salih Güney, **Davranış Bilimleri**, 5.Basım, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009, s.218.

- Cücelioğlu'ya göre tutumlar, organize olmuş uzun süreli duygu, inanç ve davranış eğilimleridir.
- Krech'e göre tutum, kişinin kendi iç dünyası ile ilgili olarak, belirli değer yargılarına ve inançlarına bağlı olarak ortaya çıkan coşku ve tanıma süreçleridir.
- Taylor'a göre tutum, kişi tepkisinin ilgili olduğu bütün objeler ve durumlar üzerinde yönlendirici ve dinamik etki gösteren ve tecrübe ile organize olan istekliliğin zihinsel ve sinirsel bir durumudur.
- Tolan'a göre tutum, kişinin sahip olduğu değerler sistemine bağlı olarak bir simgeyi, bir nesneyi, bir kişiyi ya da dünyayı iyi veya kötü, faydalı ya da zararlı yönleriyle algıladığı bir ön düşünce şeklidir.
- Kolasa'ya göre tutum, herhangi bir kişi, yer veya olay karşısında olumlu ya da olumsuz tepki gösterme eğilimidir.

Tutumlar ilgili konulara karşı belirli biçimde tepkide bulunmaya hazırlık durumları olduklarına göre, o konulara karşı tepki biçimini ölçmede çok önemlidir. Tutumların bu niteliği göz önünde tutulursa, özellikle sosyal konularla ilgili olduğu alanlarda bu önem daha da artar. Donald T. Campell'in belirttiği gibi bir sosyal tutum, objelere karşı gösterilen tutarlı davranıştır⁵⁷. Ancak, insan eylemlerini önceden kestirerek, kontrol altına almak gerekirse bu yetmez. O zaman tutumların nasıl oluştuğu ve aynı oluşum içinde nasıl değiştiklerini de bilmek gerekir. Bu konu, teorik bilim adamlarını olduğu kadar hatta ondan daha çok sosyal eylemleri yönlendirmek isteyen eğitimcileri, reformcuları, politikacıları, tanıtmacıları, reklamcılarını ve benzerlerini de yakından ilgilendirir⁵⁸.

Tutumların kaynağı ile ilgili olan ve klasik olarak kabul edilen Allport'un dört koşulu vardır⁵⁹:

⁵⁷ Metin İnceoğlu, **Güdüleme Yöntemleri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yayınları, 1985, s.14.

⁵⁸ İnceoğlu, **Güdüleme Yöntemleri**, s.14-15.

⁵⁹ İnceoğlu, **Güdüleme Yöntemleri**, s.15.

- Birinci koşul: aynı tipten olan deneyimlerin artmasıdır. Aynı konuda çeşitli deneyimlerin birikmesi sonucu insanda o konu ile ilgili tutumlar oluşur.
- İkinci koşul: bireyselleşme, farklılaşma ve ayrılmadır. Birinci koşul biriken deney böylece desteklenir. Tutum özelleşir ve belli bir tutum benzerlerinden ayrılır.
- Üçüncü koşul: kuvvetli bir etkileyici ve dramatik bir deneyim meydana gelmesidir. Örneğin, uzun boylulardan nefret eden birisinin hayatını uzun boylu birisi kurtarmışsa kişi uzun boylulara karşı olumlu bir tutum geliştirebilir.
- Dördüncü koşul: tutumlar ana-babayı, öğretmenleri, arkadaşları ve benzerlerini taklit yolu ile yani hazır olarak elde edilir.

Bir tutum, bir nesneye ilişkin duygu, düşünce ve davranışlardan oluşmaktadır. Buna dayanarak, tutumların başlıca üç ögeden oluştuğu konusunda fikir birliği vardır⁶⁰:

- Tutumun gerçeklere dayanan bilgi haznesini oluşturan bilişsel öge,
- Tutumun bireyden bireye değişen ve gerçeklerle açıklanamayan, hoşlanma-hoşlanmama yönünü oluşturan duygusal öge,
- Tutumun sözlü ya da eylemsel ifadesi olan davranışsal öge.

Bu ögeler arasında genellikle iç tutarlılık olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayıma göre bireyin bir konu hakkında bildikleri ondan hoşlanmasını gerektiriyorsa (bilişsel öge), birey o konudan hoşlanır (duygusal öge) ve bunu sözleri ya da davranışları (davranışsal öge) ile gösterir.

Tutum kavramı geniş bir alanı kapsamasına karşın, her türlü davranış tutumsal bir içeriğe sahip değildir. Tutumların ortak özelliği organize düşünce yapılarını içermesidir.

⁶⁰ Ayşe Can Baysal, **Sosyal Psikolojide Tutumlar**, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, İstanbul: Cilt 10, Sayı 1, 1981, 121-138, s.123.

Tutumları diğer düşünce yapılarından ve bunların oluşturduğu davranışlardan ayıran temel ölçütler şunlardır⁶¹:

- Tutumlar doğuştan değil, sonradan kazanılır. Başka bir deyişle, bütün düşünsel etkinlikler gibi tutumların oluşması da öğrenme süreci sonucunda gerçekleşen bir etkinliktir.
- Tutumlar geçici düşünsel durumlar değildir. Çünkü tutumlar oluştuktan sonra az veya çok belirli bir süre devam ederler. Bunun nedeni tutumların oluşması ve gelişmesinin derece derece olmasıdır.
- Tutumlar, insan ile nesneler arasındaki ilişkilere bir kararlılık bir düzenlilik kazandırır. Tutumlar, öğrenme sonucunda oluştuklarından, insanın çevresini algılamasına, yargılamasına ve kullanmasına yönelik ilişkileri de düzenlerler.
- İnsan nesne ilişkisinde, genellikle tutumlar vasıtasıyla belirlenen bir etkilene-yanlılık durumu ortaya çıkmaktadır. Gerçekten bir insan herhangi bir tutum oluşturduğunda artık tutum nesnesini objektif olarak değerlendiremez. Ya tutumun nesnesine karşı ya da ondan yana olur.
- Tutumların oluşması ve şekillenmesi için birbirleriyle karşılaştırılabilir birçok unsurun bir arada olması gereklidir. İnsanın bir nesneye karşı olumlu ya da olumsuz bir eğilim sergileyebilmesi için o nesnenin diğer nesnelerle karşılaştırılmasından sonra mümkün olabilmektedir.
- Bireysel tutumların oluşması ile ilgili temel ilkeler toplumsal veya grupsal tutumların oluşmasına da uygulanabilir. Kısaca tutumların oluşumundaki sistem her iki tutum biçiminde de aynıdır.

Birçok psikolojik değişkenler gibi tutumlarda doğrudan gözlemlenemeyen, kuramsal ya da gizli değişkenlerdir. O nedenle varlıkları ancak sözlü ifadeler ya da davranışsal belirtilere dayanılarak saptanır. Tutum kavramı, bireyin herhangi bir davranış ya da tepkisini yansıtmamakta, birçok davranış ya da tepkilerden çıkarılmaktadır⁶². Collins'e göre tutum ile davranış arasında eş yönlü bir ilişkinin

⁶¹ Tolun Barlas, Galip İsen, Veysel Batmaz, **Sosyal Psikoloji**, Ankara: Feryal Matbaacılık, 1991, s.260-262. Aktaran: Güney, s.219-220.

⁶² Baysal, s.123.

olması, araştırmacılar için ölçülmesi zor olan birçok davranışı ölçmelerini kolaylaştırmıştır. Gerçekten bu yolla belli bir tutumun bilinmesi, o tutuma bağlı birçok davranışın anlaşılmasını da sağlar⁶³.

2.4.1.2 Kanaatlar

Kamuoyunu oluşturan faktörlerden bir diğeri de kanaatlerdir. Kanaatler genellikle kamuyu kavramının ikinci ögesi olan oy kavramının karşılığında kullanılmaktadır. Tutumlar, genellikle kanaatlerle karıştırılırsa da, gerçekte kanaatlerden farklıdır. Bu nedenle, basit olarak kanaatleri sözsel tutumlar olarak tanımladık. Kanaat farklı bir psikolojik düzenlemenin olgusudur, davranışlarla olan işlevsel ilişkisi yönünden farklı özelliktedir. Kanaatin bir duruma müdahale edişi, zaman ve boyutu yönünden, bireyin, belli bir duruma uymasında, tutumların yeterli olamayacaklarının anlaşılması halinde meydana gelir⁶⁴.

Kanaatler, tutumların sözlü ifadeleri olarak kabul edilebilir. Ancak, kanılar tutumların oluşmasında rol oynamaz, daha çok tutumları yansıtır. Tutumlara oranla, kanılar daha kendine özgüdür. Belirli bir anda, belirli bir olay, davranış ya da konuya ilişkin, bireyin yorumunun dışı vurulmasıdır. Birey, bir olayla ilgili bildiklerine kendinden bir şeyler katarak, birtakım yorumlar getirerek kanısını açıklar. İşte bireyin bu kendinden kattığı yorumlar, kanılarıdır⁶⁵.

Her kanaat, çok geniş bir çerçeve içinde söylenecek olursa, bir veya birkaç tutumun ifadesi olmakla beraber, tutumlar ânında ve aşıkâr şekilde kanaatin içinde kendilerini göstermezler. O yüzden, becerikli bir tarzda gözlemde bulunmak ve çoğu kez profesyonel araştırmalara uzun incelemeler yaptırmak yolu ile ortaya çıkarılabilir⁶⁶.

Bireyin inanç ve tutumlarının tek tek kanı atomlarından oluştuğu söylenebilir. Bu bakış açısına göre, her kanı atomu, inanç, tutum ve bunların içerdiği toplumsal

⁶³ Güney, s.226.

⁶⁴ İnceoğlu, **Güdüleme Yöntemleri**, s.12.

⁶⁵ İnceoğlu, **Tutum Algı İletişim**, s152-153.

⁶⁶ Oskay, s.17-18.

onaydan oluşur. Kanı sözlü bir dışa vurum biçimi olduğuna göre, bireyin açıkladığı tutumunu, temsil eder. Pek çok sosyal psikolog, günlük yaşamın akışı içerisinde kanı/tutum ayrımının güçlüğüne işaretler; ancak sınırlı oranda ve kavramsal düzeyde bir ayrımın olanaklı olabileceğine dikkat çekmektedirler⁶⁷.

2.4.2 Kamuoyunun Oluşumunda Etkili Olan Kurumlar

Kamuoyunun oluşumu yalnızca kişisel unsurlara bağlanamaz. Kişisel unsurların dışında, bireyin kanaatlerinin oluşmasına etki eden, bireyin içinde bulunduğu çevre ve bu çevreyi meydana getiren kurumlar da mevcuttur. İçinde yaşanan sosyal çevrenin kamuoyunun oluşmasına katkısı çok fazladır. Kişi ile sosyal çevrenin karşılıklı ilişkisi de bu alanda büyük önem taşımaktadır.

İnsan yaşamının yol göstericisi, düzenleyici bir mekanizmaya ihtiyaç göstermesi, sosyal kurumların ortaya çıkışına neden olmuştur. En ilkel toplumlardan en gelişmiş toplumlara kadar her yerde insanlar sosyal kurumların önderlik ve yönetiminde yaşarlar. Sosyal kurumlar, temel sorunlarla insan davranışlarını ayarlayan kompleks kural kalıpları ve bu kuralların uygulandığı örgütlenmiş insan topluluklarıdır. Örneğin, evlilik bir kural kalıbı, aile de bu kuralın uygulandığı örgütlenmiş insan topluluğudur⁶⁸.

Taklit ya da özdeşleşme, öğrenme, topluma uyum sürecinde önemli rol oynar. Birey içinde bulunduğu toplumsal çevreden onay görebilmek için uyma davranışı gösterir. Çocuklukta bireyin seçme olanağı olmadığı için, ana-baba örnektir. Birey davranışları ile elde ettiği ödüller arasında ilişki kurar. Cezalandırılan davranışları yinelemez. Daha sonra, aile dışındaki küçük gruplarda da aynı süreç devam eder. Bu, toplumsal onay görme ihtiyacının bir sonucudur. Ayrıca bireyin, yaşam deneyi olarak öğrendiği ve biriktirdiği tutumların geleceğe aktarılması da söz konusudur⁶⁹.

⁶⁷ İnceoğlu, *Tutum Algı İletişim*, s.153-154.

⁶⁸ Alaeddin Asna, *Kuramda ve Uygulamada Halkla İlişkiler*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006, s.83.

⁶⁹ İnceoğlu, *Tutum Algı İletişim*, s.145.

2.4.2.1 Gruplar

Toplum karşılıklı bağlarla örülü grupların bir sistemidir. Her birey ilgilerine göre toplumun bütün kültürüne, ait olduğu sosyal sınıfın kültürüne ve içinde bulunduğu esas küçük grupların kültürüne katılır. Genellikle grup üyelerinin tutumlarının birbirlerine benzedikleri görülür. Bireyin grup bağları, tutumlarının oluşmasına yardım eder. Bireyin tutumlarının pek çoğunun kaynağı ve varlığı bireyin bağlı bulunduğu gruptadır. Kişinin tutumları, grubunun kurallarını, değerlerini, inançlarını yansıtmak eğilimindedir. Ayrıca bireyin tutumlarını koruyabilmesi için aynı biçimde ve yönde düşünen kimselerin (grubun) desteği de gereklidir⁷⁰.

Fischer bir insan topluluğunun grup olabilme şartlarını sekiz başlıkta toplamıştır. Bunlar şunlardır⁷¹:

- Görülebilirlik,
- Örgütlü Olma,
- Rol: Grup üyeleri kendilerine özgü rolleri oynarlar.
- Etkileşim: Grup üyeleri sürekli bir etkileşim içinde olurlar.
- Norm: Grup tarafından oluşturulan kurallar, grup üyelerinin rollerine ve davranışlarına etki ederler.
- Değerler: Grup üyeleri ortak değer ve ilgilere sahiptirler.
- Amaçlar: Grup çalışmaları bir veya birden fazla amaca yönelik olabilir.
- Devamlılık: Oluşan grup belli bir süre devam eder.

Her birimizin toplumsal yaşamının aile, iş grubu, arkadaş grubu, toplumsal-ekonomik ve siyasal türden çeşitli gruplarda geçtiğini kanıtlamaya gerek yok. Bu, bizim toplumsal yaşamımızın çeşitli yönleri bulunduğunu, çeşitli amaçları gerçekleştirmek için çeşitli roller üstlendiğimizi gösterir. Her bir rolü oynarken veya yerine getirirken de, o rollerin bizde uyandırdığı çeşitli duyguları yaşadığımıza işaret eder. Bunun yanı sıra, her bir rolü yerine getirmek bakımından belli birtakım sınırlamalarla

⁷⁰ İnceoğlu, **Tutum Algı İletişim**, s.50-51.

⁷¹ Güney, s.139.

karşılaşacağımızı, bazı kurallara uymak durumunda kalacağımızı da belirtir. Demek ki, hangi türden grupta veya toplulukta olursak olalım, başkalarıyla iletişim-etkileşimde bulunuyor ve kişiliğimize o başkalarına göre yön veriyor ve davranışlarımızı onlara göre düzenliyoruz. Bir başka deyişle, bir grubun içinde olmakla o grubun üyelerinden uymalarını istediği ortak tutum ve davranış örüntülerini (kalıplarını) bir ölçüde benimsemiş oluyoruz⁷².

Amerikalı sosyolog Charles Horton Cooley, insanlar arasındaki sosyal ilişki şekillerine ve ilişkilerin yaratacağı özelliklere dayanarak sosyal grupları birincil ve ikincil olmak üzere ikiye ayırmıştır⁷³.

C.H.Cooley'e göre birincil gruplarla, yüz yüze yakın ilişkiler, dostluklar ve işbirliği gibi özellikler ifade edilmektedir. Bu gruplar doğal toplumun başlıca temsilcileridir. Yakın dostlukların sonucu, psikolojik olarak, bireylerin kaynaşması gerçekleşir ve kişilerin amacından ziyade grubun amacı doğrultusunda hareket edilir. Grup üyeleri birbirlerine duygusal bağlarla bağlıdır ve birbirleriyle ilgilenirler. Bu grubun üyelerinin önemli bir özelliği de, grubun ortak kurallarını grup üyelerinin gönüllü olarak kabul etmiş olmalarıdır⁷⁴. Birincil grup ayrımına, başta aile olmak üzere, yaşıt, arkadaş, oyun kümeleri, okul gibi etmenler girmektedir⁷⁵.

Birincil toplumsallaşma etmeni olan aile, Cooley'in deyimi ile toplumdaki tüm değişmelere karşın, birincil grup özelliğini korumaktadır. Çünkü birey toplum içinde aile ortamında doğar, büyür. Bireyin ilk deneyimlerini kazandığı, ilk tutum ve davranışlarını belirlediği ortam ailedir. Klasik aile tipi olan ana-baba-çocuk üçlüsünde, ana-babanın temel görevi çocuğu toplumsallaştırmaktır. Böylece çocuk, içinde yaşadığı toplumun bir üyesi olabilmektedir⁷⁶.

⁷² Muharrem Varol, **Halkla İlişkiler Açısından Örgüt Sosyolojisine Giriş**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, s.152.

⁷³ Güney, s.145.

⁷⁴ Güney, s.145.

⁷⁵ Aysel Aziz, **Toplumsallaşma ve Kitleleş İletişim**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, s.17.

⁷⁶ Aziz, s.17.

Birincil ve biçimsel bir toplumsallaşma etmeni olarak alınan okul etmeninin, bireyin özellikle çocukluk çağlarındaki toplumsallaşmasında önemli yeri vardır. Bu etmenin toplumsallaşmaya katkısı, ilköğretim, hatta anaokulundan başlayarak orta ve yükseköğretim boyunca sürer ve bireyin, değişen içerikte, doğrudan eğitim yolu ile toplumsal kuralları almasını sağlar. Böylece, bireyin toplumdaki rol beklentilerine uygun bir kişilik almasına; bilgi ve davranış kazanmasına yardımcı olur. Kuşkusuz, eğitimin bir amacı da toplumsal “miras”ı bir kuşaktan diğerine iletmektir. Ancak, burada, okul yolu ile toplumsallaşmanın “tutucu” olduğu sanısı olabilirse de, değişen toplumlarda bunun söz konusu olmadığı söylenebilir⁷⁷.

Aile ve okul etmeninden sonra, toplumsallaşma sürecinde önemli olan arkadaş-yaşıt grubu, birey yaşamının hemen hemen her aşamasında etkili bir birincil gruptur. Arkadaş-yaşıt grubunun, özellikle bireyin çocukluk yıllarında oyun kümeleri yolu ile daha sonraları ergenlik döneminde, kişilik gelişmesi çağında öncelikli bir yeri vardır. Arkadaş-yaşıt kümelerinin çocuğun toplumsal davranışlarını etkilediği, halk arasında genel olarak benimsenen bir görüştür. Bilimsel araştırmalarda da değer, namus anlayışı, saldırganlık, önderlik, çeşitli eylemlere katılma gibi konularda arkadaş-yaşıt kümesinin bireye olan etkisi ortaya konmuştur. Arkadaş-yaşıt kümesinin önemi, aile içindeki toplumsallaşma başarısız olduğu zaman çok daha fazladır. Çünkü bu durumda arkadaş-yaşıt kümesi, ailenin veremediği toplumsal kuralları, kendi yöntemleri ile küme üyesine verecektir. Bu ise, kümenin diğer üyelerinin toplumsal kuralları hangi içerik ve yöntemle aldığına ya da eş deyişle, küme üyelerinin nasıl toplumsallaştığı ile bağımlı olacaktır⁷⁸.

İkincil gruplar, birincil grupların dışında kalan tüm grupları kapsar. Bu gruplar özellikle sanayileşmiş ve kentleşmiş toplumlarda daha çok görülür. Başka bir deyişle, kültürel farklılaşma, iş bölümü ve ihtisaslaşmanın yaygın olduğu toplumlardaki gruplar, ikincil grup özelliği taşırlar. İkincil gruplarda ilişkiler daha soğuktur (veya resmidir). Grup üyeleri arasındaki ilişkiler sınırlıdır ve bazı kuralları vardır. Bu gruplar özel hedeflere ulaşmak amacıyla oluşturulurlar. Bu nedenle ikincil gruplar hedefe ulaşmada

⁷⁷ Aziz, s.18.

⁷⁸ Aziz, s.19.

bir araç vazifesi görürler. Grup üyelerinin birbirleri hakkında fazla bir şey bilmelerine gerek yoktur. Hatta grup üyeleri birbirlerini sevmek zorunda bile değiller. İkincil gruplarda ilişkiler kıbar ve kısa olmak zorundadır ve görüşmeler mümkün olduğunca işle ilgili konularda olmalıdır. İkincil grup kapsamına bankalar, dernekler, sendikalar, siyasal partiler, fabrikadaki gruplar, şehirler, yasalarla oluşturulan kurum ve kuruluşlar vb. gibi etmenler girmektedir⁷⁹.

İkincil gruplarda ilişkiler daha çok resmi ve ticaridir. Yani ilişkiler formal ve açıkça belirlenmiş sorumluluklarla kişisel olmama yönündedir. Bu gruplar üyeleri için kendiliklerinden bir tatmin duygusu ve ortamı yaratmazlar. Bu duyguları ancak, üyelerini kendi amaçlarına ulaştıracak araçlarla sağlarlar. İkincil gruplarda ilişkileri, örf, adet, gelenek, görenek ve ahlaki değer yargılarından ziyade kanun, tüzük, yönetmelik, moda, ticari anlaşma ve sözleşmeler belirler⁸⁰.

Bu kavramlardan hareketle, kamuoyunun şöyle bir tanımlamasına varabiliriz: Kamuoyu herhangi bir gruba dâhil bireylerin tartışmalı bir konuda birbirleri üzerindeki karşılıklı etkileşimleri sonucu ortaya çıkan kanaatlerdir. Grup içinde her an için egemen bir kanaat var olmakla birlikte grup üyelerinin ileri sürdükleri başka fikirler de vardır. Kanaat durağan değildir, tartışmaya yeni gelişmeler dâhil oldukça, yeni bilgiler girdikçe değişebilir⁸¹. Birey yaşadığı sürece hep gruplarla etkileşme içerisinde olacaktır. Birey etkileşme içerisinde bulunduğu bu gruplar sayesinde yeni kanaatler edinecektir. Bu da kamuoyu oluşması açısından grubun ne kadar önem taşıdığını göstermektedir.

2.4.2.2 Baskı Grupları

Günümüzde politika sahnesinin bas aktörleri gerçi siyasal partilerdir, fakat onların sahnede yalnız oldukları söylenemez. Siyasal partiler dışında başka grupların da politika hayatında faaliyet gösterdikleri ve siyasal kararların alınmasında rol oynadıkları

⁷⁹ Güney, s.146.

⁸⁰ Güney, s.147.

⁸¹ Nalcıoğlu, s.17-18.

görülür. Bugün artık yaygınlaşan bir terimle bunlar “baskı grupları” olarak adlandırılmaktadır⁸².

Menfaat ve baskı gruplarını en eski devirlerden beri toplumda bulmak mümkündür. Fakat bu organize grupların büyük sayılara ulaşması ve etkilerinin artması 20. yüzyıla ait olan bir gelişmedir⁸³. İlk defa 20. yüzyılın başlarında Amerikalı siyasi bilimci Arthur Bentley, ortak menfaatler etrafında birleşen grupların politika sürecinde oynadıkları role dikkatleri çekmiştir⁸⁴.

Demokratik katılım açısından büyük önem taşıyan baskı grubu kavramı, siyaset bilimcilerce çeşitli açılardan incelenmiş, sonuçta siyasi mekanizmada yer alan siyasi partiler ve çıkar grupları gibi kavramlardan farklı nitelikler taşıdığı ortaya konmuştur. Ancak geçmişi eskiye dayanan baskı gruplarının her ülkede aynı olacak şekilde sınıflandırılması mümkün değildir. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinden, kültürüne kadar pek çok etken, grupların birbirlerinden farklı olması sonucunu doğurmaktadır⁸⁵.

Ülkelerin siyasi mekanizmalarının ayrılmaz parçaları olan baskı grupları, nasıl bir sınıflandırma yapılırsa yapılsın çok sayıda görevler üstlenmektedirler. Baskı grupları, toplumun siyasi konularda bilinçlenmesini sağlamalarının yanı sıra üyelerinin çıkarlarını yönetime karşı savunmak vb. pek çok görevi yerine getirmekle sorumludurlar. Üstlenilen bu görevlerin gerçekleştirilebilmesi için bazı güç unsurlarının varlığı gerekmektedir. Gücün çeşitli (grubun büyüklüğü, coğrafi dağılımı, benimsediği program gibi) temelleri vardır. Baskı grupları sahip oldukları bu gücü çıkarlarını gerçekleştirme amacıyla yönetime karşı kullanırlarken, kendi aralarındaki rekabet ortamından etkili olabilmek ya da güçlenebilmek için işbirliğine gitme yolu ile de bu gücü arttırabilmektedirler⁸⁶.

⁸² Kapani, s.211.

⁸³ Ahmet Naki Yücekök, **Siyasetin Sosyal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s.17.

⁸⁴ Kapani, s.211.

⁸⁵ Müjde Ker Dinçer, **Lobicilik**, İzmir: Alfa Yayınları, 1998, s.3.

⁸⁶ Dinçer, s.4.

Bugüne kadar baskı grupları üzerinde yapılan araştırmaların hepsinde görülen temel bir ayrım bulunmaktadır. Çeşitli meslekten kişiler, farklı ideolojileri paylaşanlar ya da belirli çıkarları savunmak uğrunda bir araya gelen “menfaat grupları”, dernekler, amaçlarını gerçekleştirmek yönünde faaliyet gösterirlerken bir yerde iktidarla karşı karşıya gelmektedirler. Bu aşamada amaçlarının gerçekleşmesi, siyasal iktidarın aldığı bir kararın uygulanmasını önlemeyi ya da tam tersi, iktidarı bu yönde bir karar almaya zorlamayı gerekli kılmaktadır. Böylece siyasal amaç gütmekten bir araya gelen kişilerin oluşturdukları dernek, grup, örgütler, toplumsal yaşayışın bir döneminde, belli şartların ortaya çıkmasıyla “baskı grubu” niteliği kazanmaktadır. Burada hemen göze çarpan temel kıstas; grubun iktidarla ya da başka bir deyişle siyasal karar alma süreciyle karşılaştığında çıkar grubu, karşılaştıktan sonra ise “baskı grubu” niteliği taşımasıdır⁸⁷.

Baskı grupları, ortak menfaatler etrafında birleşen ve bunları gerçekleştirmek için siyasal otoriteler üzerinde etki yapmaya çalışan örgütlenmiş gruplar olarak tanımlanabilir. Bu tanımlamadaki “menfaat” kavramının taşıdığı ağırlık dolayısıyla baskı grupları bazen “menfaat grupları” olarak da adlandırılmaktadır. Ancak, hemen söylemek gerekir ki her menfaat grubu mutlaka bir baskı grubu değildir. Bu iki terimi eşanlamda kullanmak doğru sayılmaz. Aradaki başlıca fark bir davranış ve yöntem farkı olarak kendini gösterir⁸⁸.

Menfaat grubu her atomize olmuş karmaşık toplumda, yani statü düzeyinden endüstri çağına ulaşmakla sınıf düzeyine geçmiş her toplumda faaliyet gösteren, belirli talepleri olan örgütlü ya da örgütsüz bir topluluktur. Menfaat grupları kanun koyucuyu ve toplumdaki diğer iktidar merkezlerini kendi çıkarlarını gerçekleştirme, koruma ya da fazlalaştırma nedenleri ile etkilemek için örgütlenip eyleme geçtikleri an “baskı gruplarına” dönüşürler. Baskı grubu görevlerini de yerine getirmek için yasama ve yürütme erkini etkileyecek özel ajanlar kullandıkları zaman “lobby”, ya da Türkçede kullanıldığı gibi “kanun simsarlığı” kurumunu meydana getirirler. Baskı grubunun oluşturduğu baskı, bir konuda organize olmuş kamuoyunun siyasal yapıya taşınması

⁸⁷ Mustafa Sakal, **Siyasal Karar Alma Sürecinde Yer Alan Aktörler ve Roller**, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, İzmir: Cilt 13, Sayı 1, 1998, 211-230. s.216.

⁸⁸ Kapani, s.212-213.

olayıdır. “Lobby” ise kişisel temas sonucu otoriteleri etkileme amacını taşımaktadır ve organize olmuş bir kamuoyundan bağımsız olarak da gerçekleştirilebilir. Fakat gerçekte “lobby” bir baskı grubunun çalışmasında eylem safhasını meydana getirir ve bu anlamda bir baskı grubu ürünü ve metodudur⁸⁹.

Demokrasilerin temelini, çıkarlarını, isteklerini, tercihlerini özgürce ifade edebilen toplulukların olması, kamu politikasının bunun sonucunda ortaya çıkması ve bu faaliyetlerin yapılabilmesinde birincil unsur siyasal partilerdir. Siyaset bilimciler çalışmalarında siyasal partilerin ve baskı gruplarının toplumdaki çıkarların ifade edilmesi ve birleştirilerek genel siyasal tercihlerin oluşturulması konularında benzer işlevler yüklendiklerini belirtmektedir. Fakat aralarında belirgin farklar olduğu da sürdürülen çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır⁹⁰.

Her şeyden önce şu önemli farkı belirtmek gerekir: Siyasal partilerin başlıca amacı, daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasal iktidarı elde etmek ve onu kullanmaktır. Baskı grupları ise iktidarı elde etme ve kullanma amacını gütmazler. Onlar sadece iktidar üzerinde dışardan etki yaparak (veya bazen adlarının da ifade ettiği gibi “baskı” yaparak) siyasal kararların kendi istedikleri yönde alınmasını sağlamaya çalışırlar. Partilerin iktidar mevkilerine kendi adamlarını getirme yolunda çaba harcamalarına karşılık, baskı gruplarının doğrudan doğruya böyle bir caba harcadıkları görülmez⁹¹.

Öte yandan, partiler özellikle politika ile uğrasın, sürekli olarak siyasal faaliyette bulunan kuruluşlardır. Baskı grupları ise hiç değilse büyük çoğunluğu ile siyasal kuruluşlar değildir ve sürekli olarak politik faaliyet göstermezler. Onların politika alanındaki girişimleri, iktidar üzerindeki etki çabaları geçici ve arızidir. Bu bakımdan, baskı grupları siyasal partiler gibi açık ve kesin bir kategori oluşturmazlar. Her sosyal grup, her kurum veya kuruluş (normal olarak politika ile hiç ilgisi olmasa bile) belli durumlarda, özellikle kendi varlık ve menfaatlerini ilgilendiren bir sorunun ortaya çıkması halinde baskı grubuna dönüşebilir⁹².

⁸⁹ Yücekök, s.69-70.

⁹⁰ Dinçer, s.8.

⁹¹ Kapani, s.213-214.

⁹² Kapani, s.214.

Yapılan tanımlamalardan ve açıklamalardan sonra baskı gruplarının genel olarak şu unsurları içerdiğini niteleye biliriz⁹³:

- Baskı grupları siyasal katılımın sağlanması yolundaki önemli araçlar arasında yer almaktadır.
- Bireyler tek tek eylemde bulunup siyasal süreci etkilemekte başarılı olamamakta, benzer konumlarda bulunan veya benzer durumlarla karşılaşan bireyler kendilerini bir noktada birleştirecek, sosyolojik ya da kurumsal yapıların gelişmesinde topluca eyleme uygun bir temel oluşturmaktadır. Bunun yanında birleşmenin bir diğer yönü de sorunlarla karşılaşan bireyler sahip oldukları bilgi, yetenek ve diğer kaynakları ile çözüm yolları üretmede yetersiz kalabilmekte, işlev topluluğu örgütleyen, onu harekete geçiren ve temsil eden, çözüme ulaştıran bir lider kadrosu tarafından daha kolay gerçekleştirilebilmektedir.
- Baskı gruplarının amacı siyasi iktidarı ele geçirmek değildir. Bu unsur onu diğer örgütlenmiş siyasi kuvvet olan siyasi partilerden ayırmaktadır.
- Baskı gruplarının yönlendirdiği baskı gizli veya açık olabilir. Doğrudan bir eylemle kamuoyu ve siyasi iktidar etkilenebiliyorsa bu açık bir baskı; finansal güç gibi bir güç kullanıyorsa, baskı gizli baskı olarak nitelendirilmektedir.
- Baskı grupları sadece siyasi iktidar üzerinde değil, siyasi partiler ve kamuoyu üzerinde de etkili olabilmektedir. Durumun başka bir yönü de baskı gruplarının, siyasi partiler ve kamuoyu yoluyla siyasi iktidar ve devleti yönetenler üzerinde dolaylı bir baskı gücüne sahip olabilmesidir.
- Tanımlarla varılan son nokta, baskı yapan grubun resmi ya da gayri resmi bir kimliğe sahip olup, olmadığı konusudur. Resmi bir kimliğe sahip baskı gruplarının eylemleri genellikle yasal bir temele dayanmakta, gayri resmi olanları ise toplumdan bekledikleri desteği tam anlamıyla görememektedirler.

Baskı gruplarının sınıflandırılması, üzerinde çok sayıda çalışma gerçekleştirilen bir konu olmuştur. Buna karşın üzerinde fikir birliğine ulaşılmış, kesin bir bölümlendirmeye gidilememiştir. Konu araştırmacılar için giderek daha büyük bir

⁹³ Dinçer, s.7-8.

sorun haline gelmiş, hemen her siyaset bilimci kendine özgü bir sınıflandırmaya yönelmiştir. Sonuçta ortaya yapılan araştırma sayısı kadar sınıflandırma örneği çıkmıştır⁹⁴.

Almond ve Powell ortak çalışmaları sonucu baskı gruplarının örgütlenmeleri ve kuruluş amaçlarına ışık tutan bir sınıflandırmaya ulaşmışlardır. Siyasi iktidara sürekli etki yapmayı amaçlayan örgütlenmiş baskı grupları ile sadece belirli bir hedefe ulaşmak için örgütlenmiş baskı grupları arasındaki farklılıkları temel alan Almond ve Powell, baskı gruplarını örgütlenmeleri açısından dörde ayırarak sınıflandırmıştır⁹⁵:

- Geçici, düzensiz gruplaşmalar: Herhangi bir durumda tepki biçiminde meydana çıkan, şiddete başvuran ve kendiliğinden ortadan yok olan gruplardır.
- Birleşmeye eğilimi olmayan gruplaşmalar: Örgütsüz, kendiliğinden ortaya çıkan ve temelini belirli gruplardaki kişilerin oluşturduğu, geçici gruplardır.
- Kuruluş amaçları siyasi olmayan gruplar: İşlevleri siyaset dışı olan ordu, üniversite, devlet kuruluşları gibi kuruluşlardan oluşur.
- Örgütlenmiş gruplar: Bilinçli şekilde iktidara baskı yapmak, böylece amaçlarına ulaşmayı hedefleyen gruplardır. Örgütün dayaağını, sosyal ve profesyonel grupların dilekleri oluşturur.

Bu konuda sonuç olarak, yararları ve sakıncaları hakkında ileri sürülen görüşler ne olursa olsun, günümüzde baskı gruplarını - siyasal partiler gibi - çağdaş siyasal hayatın olguları (gerçekleri) olarak kabul etmek zorundayız. Bu olguları hesaba katmaksızın politika sürecini kavramaya imkân yoktur. Öte yandan, demokratik sistemin işleyişinde bu grupların rolü belki sanıldığından da fazladır. Kamuoyunun aydınlanmasına yardımcı olmak, siyasal katılma kanallarını geliştirmek gibi fonksiyonları yanında, bazı baskı gruplarının temel hak ve özgürlüklerin korunmasında da aktif bir rol oynadıklarını unutmamak gerekir⁹⁶.

⁹⁴ Dinçer, s.13.

⁹⁵ Dinçer, s.14.

⁹⁶ Kapani, s.230-231.

2.4.2.3 Kanaat Önderleri

İlke olarak kamuoyu toplumun bütün üyelerine açıktır. Bu açıklık, katılımın derecesini ve kamuoyunun şeffaflığını belirler. Kamuoyu aktörleri de çeşitli görüşleri ve konuları tartışarak şeffaflığın artmasına ve kamuoyunun daha sağlam bir temelde oluşmasına katkı sağlar. Bu tartışmalar sadece ilgili aktörlerin kendi düşüncelerini topluma aktarması şeklinde gerçekleşmez, aynı zamanda yurttaşların bu tartışmalara katılmasını sağlar. Böylece toplumsal alanda ortaya çıkan tartışmalar, halkın ikna olmasına ve onların onaylayabileceği genel kanaatin ortaya çıkmasına olanak sağlar. Eğer kamuoyu belirtilen bu özelliklere sahipse, o zaman kamuoyunun yönlendirici işlevinden bahsedilebilir⁹⁷.

Demokrasinin işlemesi ve yönetime yol göstermesi açısından son derece önemli olan kamuoyunun oluşumu, çeşitli menfaat ve çıkar grupları tarafından sürekli olarak baskı altında tutulur. Bu nedenle günümüz toplumunda nesnel bir kamuoyunun oluşturulması zaman zaman ciddi bir sorun olarak kendisini göstermektedir. Nesnel bir kamuoyu oluşmasında en önemli sorunlardan biri, kanaat önderlerinin kamuoyunu etkilemesidir. Kanaat önderleri yerel karizmatik özellikleri olabilen kişiden başbakana kadar çok geniş bir yelpaze içerisinde gelen kişiler olabilir⁹⁸.

Gökçe, siyaset bilimi açısından kamuoyunu; yasama, yürütme ve yargı organlarının davranışını belirleyen ya da kanaat önderleri tarafından belirlenen ve oluşturulan norm olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla, kamuoyunun oluşumunda ayrıca kanaat, kanı ya da kamuoyu önderlerinin rolünden de söz etmek gereklidir. Kanaat önderleri, görece belli bir sıklıkta, diğer bireylerin tutumlarını veya davranışlarını teklifsiz olarak etkileyebilen kişiye karşılık kullanılmaktadır. Arkadaşları tarafından belli bir konuda özel uzmanlığı olduğu kabul edilen, fikir ve öğüt almak için başvuru alan kanaat önderleri, kamuoyunun oluşumunda önemli bir role sahip görülmektedirler. Dar

⁹⁷ Kılıç, s.154.

⁹⁸ Kılıç, s.154.

çevrelerde kamuoyunun oluşumunda kanaat önderleri, medyadan daha etkili kabul edilmektedirler⁹⁹.

Özellikle az gelişmiş ülkelerde kanaat liderleri aracılığıyla topluma ulaşmak, kişileri tek tek aydınlatmaktan çok daha kolay, çok daha etkili ve çabuk sonuç veren bir yöntemdir. Ancak kanaat liderlerinden yararlanmak bu kişilerin statülerini daha da güçlendirecektir. Halkla haberleşmede ve onları yönlendirmede kanaat liderlerinden yararlanma, iletişim açısından da sorun oluşturabilir. Bu kişiler yönetimden kendilerine aktarılan tüm mesaj ve bilgileri kendilerine göre bir süzgeçten geçirdikten sonra tabana iletmektedirler. Kendilerini ilgilendiren, kendi beklentilerine ters düşen mesajlar ya değiştirilmekte, ya da engellenmektedir. Bu da doğru bilginin nitelik değiştirmesi demektir. Kanaat liderleri ancak kendi statü ve konumlarını güçlendirdiği taktirde aracılık yapmaktadırlar¹⁰⁰. Yüz yüze yapılan temasların ve kanaat önderlerinin faaliyetlerinin özellikle kitle haberleşme araçlarının yeter derecede yaygın olmadığı azgelişmiş ülkelerde önemli bir yer tuttuğunu kaydetmek gerekir¹⁰¹.

2.4.3 Kamuoyu Oluşumunda Kültürel Çevrenin Rolü

En basit toplumdan en gelişmiş topluma kadar insanların oluşturdukları bütün insan topluluklarında kültür olarak tanımlanan ortak bir olgu mevcuttur. İnsan topluluklarını hayvan topluluklarından ayıran temel özelliklerden biri kültürdür. Hemen hemen her toplumda belirli maddi ihtiyaçları gidermek amacıyla geliştirilen bir teknik sistemin yanında insanlar arası ilişkileri inceleyen kurallar, örf ve adetler, gelenekler, fikirler ve düşünceler mevcuttur. İşte hem bu teknik sistem hem de ilişki sistemleri kültürü oluşturan temel unsurlardır¹⁰². İnsanlar çevrelerinin yardımıyla yeteneklerini geliştirmekte, yeni yetenekler edinmekte ve birbirleriyle karşılıklı ilişkiler, yani dayanışma içine girmektedirler. Bu dayanışma sonucu toplumlar ortak özellikler geliştirmekte, ortak bir dille meramlarını anlatmakta, ortak çıkarlarını koruyacak

⁹⁹ Yüksel, s.574-575.

¹⁰⁰ Ayla Okay ve Aydemir Okay, **Halkla İlişkiler Kavram, Strateji ve Uygulamaları**, 2.Basım. İstanbul: Der Yayınları, 2005, s.187.

¹⁰¹ Kapani, s.164.

¹⁰² Güney, s.23.

tedbirler almaktadır. Bu ortak çabalar sonucu kültür dediğimiz, toplumları birbirinden ayıran öge ortaya çıkmaktadır¹⁰³.

Kültür, insana çevresi aracılığıyla yerleşir. İnsan içinde bulunduğu toplumun ahlak kuralları, gelenek ve görenekleri, inançları, dili, sanatı konusundaki bilgileri başkaları ile ilişkileri sonunda öğrenir. Bu bakımdan, çevre, toplum kültürünün çevirmenidir. Kültür birbirine uyan ve birbirini tamamlayan parçalardan meydana gelir, toplumun bireyleri tarafından paylaşılır ve insanların ihtiyaçları üzerine kurulur. Toplumlara göre değişen çeşitli kültürlerin hepsinde birtakım ortak özellikler vardır. Evlilik ve aile, sayı sistemi, ana-babaya bağlılık, mutluluk, cinayet ve hırsızlığın yasak oluşu gibi hususlara her kültürde rastlanır¹⁰⁴.

Kültür pek çokları için çok katmanlı bir kavramdır. Örneğin, İngiliz sosyal bilimci Raymond Williams kültür kavramına üç farklı düzeyde yaklaşılabilceğini söyler. Bunlardan ilki entelektüel, spiritüel ve estetik gelişimi kapsayan genel bir süreç olarak kültür algısıdır ki burada kültür oldukça dar bir seçkin grubun ürettiği ve yönlendirdiği bir alandır. Bu yaklaşıma göre kültür tekildir, seçkincidir, dar bir grubun himayesindedir¹⁰⁵. Bir başka düzeyde ise kültür; bir grubun ya da bir dönemin yaşam biçimini ortaya koyar. Sözelimi bir milletin kültürel kalkınmasını anlayabilmek için yalnızca o milletin ürettiği sanatsal ürünleri değil o milletin okur-yazarlık düzeyi, spor faaliyetleri, bayramları, dini şöenleri gibi daha günlük eylemlerini de kapsayan geniş bir sahayı incelemek gerekmektedir. Buna göre, tek bir kültür değil kültürlerden bahsedilebilir. Kültür dar ve seçkinci kalıplar içinde tanımlanmamalıdır, zira kültür günlük faaliyetlerimiz sırasında sürekli bir şekilde yeniden üretilen, bireylerin aktif bir biçimde etkileşim içinde olduğu bir anlamlar, değerler, semboller ve ritüeller bütünüdür. Bu açıdan kültür değişime direnme eğilimi yüksek fakat bireylerin aktif etkileşimi ve bağımsız kullanma kabiliyeti dolayısıyla da kırılğan bir olgudur¹⁰⁶.

¹⁰³ Asna, s.81.

¹⁰⁴ Asna, s.82.

¹⁰⁵ Talip Küçükcan ve diğerleri, **Toplumun Kültür Politikaları ve Medyanın Kültürel Süreçlere Etki Algısı Araştırması**, Ankara: SETA Yayınları, 2011, s.29.

¹⁰⁶ Küçükcan, s.29.

Kültür, en geniş anlamıyla, bir toplumun tüm yaşam biçimidir, insan davranışının öğrenilen yönüdür. Özel bir kültürden söz ettiğimizde, o toplumdaki insanların toplam olarak paylaşılmış yaşam biçimleridir. Onların duygu, düşünce ve hareketlerinden oluşan kalıplardır. Maddi olabileceği gibi (konutlar, giyimleri, kullandıkları araç gereçler) manevi öğeleri (din, hukuk, sanat, dil, gelenekler vs.) de kapsar. Kültür, insanın meydana getirdiği bir şey ve insani yaşamın şartıdır, insan kültürü yaratır, fakat kültür de insanı yaratır. Bu durum ise, kültürleşme sayesinde gerçekleşir. Kültürün içe dönüşüm süreci de dediğimiz kültürleşme, kişinin kendi kültürünü oluşturan düşünce, eylem ve duygu biçimlerini özümsemesidir¹⁰⁷.

Bilimsel alandaki kültürün “uygarlık veya belli bir toplumun uygarlığı” anlamında kullananlar veya tanımlamaya çalışanlar genellikle filozoflar, eğitimciler, sosyologlar ve antropologlar olmuştur. Kültür konusunda yapılan tanımlardan bazıları şunlardır¹⁰⁸:

- Feyzullah Eroğlu’na göre, kültür, insanın kendinden önceki nesillerden devraldığı, kısmen geliştirdiği ve kendinden sonraki nesillere aktardığı sosyal bir mirastır.
- Ralph Linton kültürü şöyle tanımlamıştır: kültür öğrenilmiş davranışlar ve bu davranışların sonuçlarından meydana gelen bir bütündür. Kültürü oluşturan unsurlar belli bir toplumun üyelerince paylaşılır ve aktarılır.
- Summer ve Keller’e göre kültür, insanların yaşam şartlarına uyumlarının toplamıdır.
- Nermin Erdentuğ’a göre ise kültür, devam eden ve gelişen davranış biçimleri, başka bir ifade ile görenekler topluluğudur.

Kültür konusunda yapılan tanımların en ünlüsü Edward Taylor tarafından yapılmıştır. Taylor’a göre kültür, bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, örf ve adetlerden ve insanın toplumun bir üyesi olarak elde ettiği bütün yeteneklerden oluşmuş karmaşık bir bütündür. Taylor’un bu tanımı insanların ihtiyaçlarını gidermek için geliştirdikleri,

¹⁰⁷ Mahmut Tezcan, **Kültür ve Kişilik**, Ankara: Olgaç Yayınevi, 1987, s.9.

¹⁰⁸ Güney, s.25.

kullandıkları ve daha sonraki kuşaklara aktarılan her şeyi kapsamaktadır. Kültürü genel olarak şöyle tanımlamak mümkündür, insanoğlunun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla meydana getirdiği maddi ve manevi unsurların hepsidir¹⁰⁹.

Belli, ortak bir kültürel çevreden gelen bireylerin, belirli bir nesneyi, olayı algılama ve tanıma biçimlerinde, belli bir yakınlık vardır. Bir başka deyişle, paylaşılmış yaşam ortamları, bireylerin nesneleri, olayları tanımlamakta kullandıkları zihinsel haritalar arasında da benzerlik yaratır. Bu aynı zamanda ideolojinin de bir paylaşımıdır. Diğer yandan özellikle kitlesel kültür ortamında, bir toplum, topluluk ya da grup içindeki bireylerin benzer kültürel göstergelere maruz bırakılması, buna bağlı olarak da algılamalarının büyük ölçüde benzeşmesi söz konusu olmaktadır¹¹⁰.

2.4.4 Kamuoyu Oluşumunda Siyasal Sistemlerin Rolü

Demokrasi ile ilişkisi bakımından üzerinde en fazla tartışılan kavramlardan birisi kamuoyudur. Bir yandan çoğulcu demokratik sistemlerdeki dengeleyici güçlerden beşincisi olduğu iddia edilmektedir. Diğer yandan da kamuoyunun, özellikle kitle iletişim araçlarıyla istenildiği biçimde kullanılabildiği ve kamuoyunun biçimlendirilmiş bir baskı gücü olduğu iddia edilmektedir¹¹¹. Siyasal sistem, siyasal ortam ve toplum yapısı, kanaat oluşumunu etkilediğinden kamuoyu için zemin oluşturmaktadır. Bir başka ifade ile “kamuoyu toplum rejiminin ve yapısının oluşturduğu alt yapı üzerinde gelişen bir üst yapıdır”. Siyasal sistemlerin farklılığı, kamuoyunun derecesinin ve etki alanının farklılaşmasına neden olur. Siyasal sistem, yönetici-yönetilen ilişkisini, etkileşmesini düzenleyerek kamuoyunun oluşumunu, yapısını ve niteliğini de belirler. Demokratik sistemler ve totaliter sistemler içinde kamuoyu oluşumu ve siyasal kararlara etki derecesi farklılık göstermektedir¹¹².

¹⁰⁹ Güney, s.25.

¹¹⁰ Inceoğlu, **Tutum Algı İletişim**, s.90.

¹¹¹ Cengiz Anık, **Siyasi Rejimler ve Kamuoyu**, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Konya: Cilt 1, Sayı 1, 1999, s.78.

¹¹² Dinçkol, s.57.

Kamuoyunun oluşumu, yapısı ve niteliği ile içinde yer aldığı siyasal sistem arasında doğrudan ilişkiler vardır. Kamuoyunun rahatlıkla oluşabilmesi için haberlerin, görüşlerin ve bilgilerin serbestçe yayılabildiği, örgütlenme özgürlüğünün olduğu, temel hak ve hürriyetlerin yasalarla güvenceye alındığı bir hukuk düzenine ihtiyaç vardır. Böylesi bir düzlemde düşünceler ifade edilebilir, karşıt düşünceler tartışılabilir ve değişik yorumlar geliştirilebilir; böylelikle düşünsel etkinlikler gelişip, olgunlaşır. Demokratik sistemlerde görülen bu ortam, kamuoyunun oluşumu için gerekli olanaklardan birini sağlamaktadır. Oysa karşıt görüş, yorum ve eleştiriye izin verilmeyen, eş deyişle, kamuoyu için gerekli koşulların engellendiği otoriter sistemlerde kamuoyunun oluşumu hayli zor olmaktadır. Sadece siyasal erkin izin verdiği görüşler gelişebilmekte, bu nedenle de otoriter yönetimlerde ancak güdümlü kamuoyundan söz edilmektedir¹¹³.

Önce, pek fazla şüpheyi yer bırakmayan bir noktanın belirtilmesi yerinde olur: Gerçek anlamda serbest bir kamuoyu, haberlerin ve fikirlerin serbestçe yayılabildiği bir ortamda gelişebilir. Bu, en basta haberleşme ve düşüncenin açıklanması özgürlüğü olmak üzere, hemen bütün temel hak ve özgürlüklerin (basın, toplanma, gösteri yapma, örgütlenme, dernek kurma, sendikalaşma ve daha başkaları) sağlandığı bir hukuk düzenini gerektirir. Kamuoyu ancak böyle bir düzende, çeşitli fikirlerin, karşıt görüşlerin, değişik yorumların, çatışan tezlerin açıkça ortaya döküldüğü ve tartışıldığı hür bir ortamda oluşabilecek, olgunlaşabilecektir. Bu düzeni ve ortamı getiren çoğulcu demokratik sistemin, kamuoyunun kayıtsız ve baskısız belirmesini sağlayan en elverişli sistem olduğunu çekinmeden söyleyebiliriz¹¹⁴.

Günümüzde demokrasi bir yönüyle, azınlıkta olanların hakkına saygılı, genel ve eşit oy ve serbest seçimler ile yönetime gelmiş çoğunluğun iktidar yetkilerini belli süre kullandığı, çoğunluk iradesinin mutlak ve sınırsız bulunmadığı sistemler olarak tanımlanır. Çoğunluk iradesinin sınırı ise, muhalefet denilen azınlığın hak ve özgürlüğüdür¹¹⁵.

¹¹³ Nazlı Bayram, **Toplum ve İletişim**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002, s.27.

¹¹⁴ Kapani, s.167.

¹¹⁵ Dinçkol, s.59.

Batı demokrasileri çoğulcudur. Çoğulcu demokrasi, toplumun her kesimine örgütlenme ve siyasal iktidarı etkileme ya da siyasal iktidara yasal yollardan ulaşma olanağını tanır. Çoğulcu sistemler, farklı çıkar ve düşünceleri bağdaştırır. Böylece çoğulcu demokrasiler sosyal, ekonomik düzeyi farklı grupların seslerini duyurmaları ortamını sağlar. Bu farklı grupların görüşleri ise, farklı koşullarda oluşmuştur. Toucqueville'nin ifade ettiği gibi çoğunluk tiranlığının yol açtığı devlet despotizmi, demokrasinin gereği olan eşitlik ve özgürlük ilkeleri önünde bir tehlikedir. Bu nedenle iktidar tekelleşmesini önlemek için, sivil toplum alanında bir takım mekanizmalar oluşturmak gerekir. Sivil toplumda çoğulculuğu sağlamak, çağdaş demokrasinin bir gereğidir¹¹⁶.

Çoğulcu demokrasiler iktidarın bölünmesine dayanır. Çünkü denetlenemeyen, dengelenemeyen bir iktidar, demokrasinin ve dolayısıyla da özgürlüklerin sonu olabilir. Demokratik bir sistemde kamuoyu siyasal kararlar üzerinde etkili olacağına göre, kamuoyunun oluşumuna malzeme sağlayacak olan haber ve bilgi verme olanaklarının da tek elde toplanmamış bulunması gerekir. Toplumun haber alma kaynakları çoğalıp çeşitlendikçe, doğru bilgiye ulaşma olasılığı da artar. Kitle iletişim araçlarına sahip olmak pahalı olunca, kamuoyu oluşumunda varlıklı toplum kesimlerinin etkisinin artması doğaldır¹¹⁷.

Bir siyasal sistemin, kamuoyunun oluşumuna katkıda bulunmak açısından tüm toplum kesimlerine eşit olanaklar sağlayabildiği ölçüde, sağlıklı bir toplumsal uzlaşmaya ulaşılabilirliğini söyleyebiliriz. Kamuoyunun tek yanlı etkiler altında olduğu durumlarda dengeden uzaklaşılır, siyasal kararlar da tek yanlı olmaya başlar. Bu kararlarla çıkarları ya da dünya görüşleri bağdaşmayan toplum kesimleri patlamaya, rejime karşı çıkmaya itilirler¹¹⁸.

Sartori'nin de vurguladığı gibi, bir kanının halk arasında yayılmasını sağlamakla, bir kanının halk tarafından oluşturulmasını sağlamak arasındaki ayrım

¹¹⁶ Dinçkol, s.60.

¹¹⁷ Ahmet Taner Kışlalı, **Siyasal Sistemler Siyasal Uzlaşma ve Çatışma**, Ankara: İmge Kitabevi, 1991, s.88-89.

¹¹⁸ Ahmet Taner Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, 1.Basım, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004, s.271.

temeldedir. Birinci durum baskı rejimlerinde, ikinci durum ise demokratik rejimlerde söz konusu olabilir. Baskı rejimlerinde, kamuoyunu oluşturan araçların hemen tümü devletin tekelindedir. Demokratik rejimlerde, böyle bir devlet tekeli daha başlangıçta reddedilmiş olmakla birlikte, kamuoyunun serbestçe oluşumunu zorlaştıran, hatta bazı durumlarda önleyen engeller vardır. Kimi toplum kesimlerinin sesi daha fazla çıktığı gibi kimi konuların da serbestçe tartışılmasını engelleyen tabular bulunur. Bazı dinsel ya da ulusal konular bu çerçevede sayılabilir¹¹⁹.

Totaliter sistemler, toplum ve devlet yaşamının her alanına müdahale eden, bu anlamda toplum ve devlet yaşamının tümünü kaplamak, tümüne yön vermek amacını güden “bütüncü” bir sistem olup, otoriter sistemlerden siyasal nüfuz alanının genişliği ile ayrılırlar¹²⁰. Bu sistemler resmi bir ideolojiye, bütüncü bir dünya görüşüne sahiptirler. Tek ve mutlak gerçek olarak kabul edilen bir ideolojinin tartışılması veya eleştirilmesi söz konusu olamaz. Yayılmasına ve kitlelere benimsetilmesine çalışılan, sadece resmi ideolojinin ilkeleridir¹²¹. Totaliter sistemlerde toplum siyasileştirilir, özel yaşam alanlarını devlet her hangi bir nedenle, her zaman denetleyebilir, basabilir ya da yönetimini üstlenebilir. Bunu yaparken gerekli teknolojiyi de kullanabilir¹²².

Totaliter sistemlerde doğal olarak demokrasinin nimetlerinden olan çok sesliliğe yer verilmez. Totaliter sistemde resmi ideolojinin varlığından yani tek seslen söz edilir. Bu ideolojiye karşı çıkılması, tartışılması, eleştirilmesi mümkün değildir. Sistemin baskıcı niteliği, resmi ideoloji ilkelerinin yayılmasını ve toplumca benimsenmesini sağlarken; resmi ideoloji karşıtı fikirlerin yayılması ve savunulmasının yasaklanmasını gerektirir¹²³.

Baskıcı rejimler, çok sesliliğe ve dolayısıyla da, kamuoyunun farklı etkilerin sonucunda oluşmasına izin vermezler. Tüm iktidar tek elde toplanmıştır ve devlet eliyle sistemli bir biçimde yürütülen propagandanın amacı da, iktidarın görüşünün tüm toplum

¹¹⁹ Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, s.271.

¹²⁰ Dinçkol, s.57.

¹²¹ Kapani, s.168.

¹²² Dinçkol, s.58.

¹²³ Dinçkol, s.58.

tarafından benimsenmesini sağlamaktır. Rejimin temel felsefesine, resmi ideolojisine ters olan görüşlerin söylenmesi ve savunulması yasaktır. Çoğulcu sistemlerin karşıtı olarak, bu sistemlerin tümünü de “tekilci” olarak nitelendirebiliriz. Artık serbestçe oluşan bir kamuoyu değil, güdümlü bir kamuoyu söz konusudur¹²⁴. Bu ülkelerde kitle haberleşme araçları tamamen siyasal iktidarın tekeli veya kontrolü altında bulunur. Yönetici kadro, bu güçlü ve etkili silah sayesinde sistemli, tek yönlü ve yoğun propaganda yoluyla kamuoyunu istediği gibi oluşturma olanaklarına sahiptir¹²⁵.

Komünist ve faşist baskı rejimlerinde, resmi ideolojinin zihinlere "tek doğru" olarak yerleştirilmesi çabası okullardan, işyerlerinden başlatılarak sürdürülür. Kulüp, dernek ve benzeri kuruluşlar hep aynı amaca hizmet eder. Radyo, televizyon ve yazılı basın hep tek seslidir. Ama bu tür tekilci toplumlarda bile, "fısıltı gazetesi", gizli yayınlar, gizli toplantılar ve örgütlenmeler tam anlamıyla önlenemez. Var olan resmi kamuoyunun yanında, daha az etkili olmakla birlikte bir karşıt kamuoyunun varlığı da zaman zaman kendisini duyurur¹²⁶.

Demek ki, çoğulcu toplumlarda oluşan kamuoyu ile tekilci toplumlarda güdülen kamuoyu arasındaki temel fark, bu konuda bir devlet tekelinin bulunup bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Ondan ötesi, bir nitelikten çok derece farklı olmaktadır. Bazı çoğulcu sistemlerde radyo ve televizyonun devlet tekeline olduğunu biliyoruz. Bunun amacı, iktidarda bulunanlara, kamuoyunun oluşturulması açısından bir avantaj sağlamak değildir. Böyle bir olanağı, haberleri saptırma ve halka yanlış bilgi verme için değerlendiren bir siyasal iktidar, görevini kötüye kullanıyor demektir. Radyo ve televizyon kadar yaygın ve etkili iletişim araçlarını devlet tekeline bulundurmanın çoğulcu bir sistemdeki nedeni, onların herhangi bir toplum kesimince tek yanlı kullanılmasını önlemektir. Oysa iktidarın onları tek yanlı kullanması da çoğulcu sistemin mantığına ters düşer¹²⁷.

¹²⁴ Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, s.271.

¹²⁵ Kapanı, s.168.

¹²⁶ Kışlalı, **Siyasal Sistemler Siyasal Uzlaşma ve Çatışma**, s.89.

¹²⁷ Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, s.271.

2.4.5 Kamuoyu Oluşumunda Propagandanın Rolü

Kamuoyu, ancak bazı bilgilere dayanarak oluşabilir. Kamuoyunun oluşumunda ilk aşama bu bilgilerin iletilmesi olduğu için, önce bu iletme işlevini yerine getiren araçlar ve araçlar üzerinde durmamız lazım. Oluşumdaki ikinci aşama ise, iletilen bilgilerin alınmasını, algılanmasını kapsar. Bu aşamada belirli süreçler ve propaganda teknikleri rol oynar. Verilen bilgileri alıp-ayıklama süreçlerini bilmek, kamuoyunu yönlendirmek isteyenler için çok önemlidir¹²⁸.

Propaganda bir topluluğun düşüncelerini, duygularını, davranışlarını, tavır ve hareketlerini etki altında tutmak ve onları değiştirmek amacıyla yayınlanan bilgi, belge, doktrin ve görüşlerdir. Propagandanın amacı, propagandayı yapana doğrudan veya dolaylı fayda sağlamasıdır. Bununla birlikte propaganda ile hasım grubu ekonomik ve politik yalnızlığa itmek amaçlanır¹²⁹.

Propagandanın cephanesi söz ve kelimelerdir. Burada hatırlamamız gereken Goethe'nin çok güzel bir sözü var. Goethe, "En güçlü silah, zamanı gelmiş fikirdir" der. Propaganda yöntemi, gelişigüzel sarf edilen sözler değildir. Üzerinde çok uzun düşünülmüş, zaman ve zemin iyi hesaplanmış, şekil ve ölçüsü doğru belirlenmiş ve hedef kitlesi tayin edilmiş bir faaliyettir¹³⁰.

Kitle iletişimde ilk araştırma, Harold Lasswell'in 1927'deki "Dünya Savaşı'nda Propaganda Teknikleri" yapıtıdır. Lasswell savaşta fikir yönetimini devletin ele aldığını ve propaganda ile sosyal dayanışma yaratıldığını öne sürdü. Böylece psikolojinin uyaran-tepki kuramı iletişimde kullanılmaya başlandı. Buna bağlı olarak pasif izleyici görüşü gelişti. Lasswell 1939'daki "Dünya Devrimci Propagandası" yapıtıyla propaganda doktrinlerini popülerleştirdi. Lasswell'in iletişim alanına yaptığı en önemli katkı, iletişim kuramları ve araştırmalarının yoğun bir şekilde kullandığı "Kim, Kime, Hangi Kanaldan, Ne Etkiyle, Ne Söyler" formülü oldu. Bu formül

¹²⁸ Kışlalı, *Siyasal Sistemler Siyasal Uzlaşma ve Çatışma*, s.86.

¹²⁹ Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş Gri Propaganda*, 4.Basım, İstanbul: 2002, s.11.

¹³⁰ Tarhan, s.11-12.

Amerikan egemenliğindeki iletişim anlayışının temel taşıdır. Her şey bu temel üzerine inşa edilmiştir¹³¹.

Nasıl ki, kamuoyunun oluşumuna yardım eden bilgilerin algılanması belirli kurallara göre gerçekleşiyorsa o oluşumu etkilemek amacıyla yapılan propagandanın da belirli kuralları vardır. Jean Marie Domenach bu kuralları şöyle sıralıyor¹³²:

1. Basitleştirme ve tek düşman kuralı; Propaganda her şeyden önce konuyu basitleştirip, herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilir hale sokmaya çalışır.
2. Kabaca, genel ifadelerle anlatma kuralı; Bu kural da, kitlelere verilmek istenen mesajların basitleştirilmesinin doğal bir sonucudur.
3. Tekrar kuralı; Hitler'e göre, propaganda az sayıda düşünce ile sınırlandırılıp, o az sayıdaki düşünce bıkmaz usanmaz bir biçimde tekrarlanmalıdır.
4. Sevileni kullanma kuralı; Sıfırdan başlayarak bir topluma herhangi bir düşünceyi ya da herhangi bir ürünü istenildiği anda kabul ettirme olanağı yoktur. Ancak toplumun daha önce benimsemiş olduğu şeylerden hareketle ona yeni bazı şeyler de verilebilir.
5. Oybirliği ve bulaşma kuralı; İnsan toplumda yalnız başına yaşamadığı için, grubun ya da üyesi olduğu birden çok grubun etkisi altında kalır. O gruptaki egemen düşünceye ters düşmemeye çalışır. Propagandanın amacı, belirli yöndeki etkileri güçlendirmek ve toplumda önemli bir kesimin de o görüşü benimsediği inancını yaratmaktır.

Yapılan tanımlamalardan ve açıklamalardan sonra psikolojik savaşın önemli yöntemi olan propagandanın aşağıdaki gibi farklı türleri vardır¹³³:

- Beyaz Propaganda; Açık biçimde yapılan bir propagandadır, kaynağı bellidir ve kendisini tanıtmak ister. Beyaz propagandada doğruluğa önem verilir. Yalan kullanılırsa geri teper, güveni sarsar. Beyaz propagandanın en güçlü tarafı karşı tarafın

¹³¹ İrfan Erdoğan ve Korkmaz Alemdar, **Öteki kuram**, 3.Basım, Ankara: 2012, s.57.

¹³² Kışlalı, **Siyasal Sistemler Siyasal Uzlaşma ve Çatışma**, s.87.

¹³³ Tarhan, s.12-16.

fikirlerini çürütmesi ve taraftarlarını azaltması, zayıf tarafı ise yayılma menziline mahdud olmasıdır. Beyaz propagandanın malzemesi haberlerdir. Hasım tarafın hatalarını, suiistimallerini malzeme olarak kullanırlar.

- Gri Propaganda; Psikolojik savaşın önemli propaganda unsurlarından birisi olan gri propaganda bulanık bir propagandadır. Burada kaynak belli değildir, doğruluğu kanıtlanamaz. Yalan veya iftira olduğu da kesin değildir. Güçlü yönü, muhatap tarafından iyi kabul görmesidir, insan üzerinde propaganda hissi doğurmaz. Propagandayı çıkaranlar belirsiz olduğu için, gri propagandada en heyecanlı konular kullanılabilir. Bu tarzda genellikle doğru bir olaya on tane yalan sokulup muhatabı küçük ve gülünç duruma düşürmek amaçlanır.

- Kara Propaganda; Kaynak belirlidir ama başka kaynaklardan çıkıyor gibi gösterilir. Kara propaganda yönteminde hile, entrika, yalan, iftira, fitne, sinsilik ve sahte delil serbesttir. Gizlilik esastır. Gerçekleri değiştirmeyi, inançları sarsmayı ve kamu efkârını karıştırmayı amaçlar. Kaynağı anlaşıldığı zaman, tesiri olmaz, geri teper. Düşmanlık duygularının artmasına neden olur.

- Silahlı Propaganda; Terör örgütlerinin kullandığı bir yöntemdir. Kendilerinin var olduklarını, etkili olduklarını kanıtlamak için kullanırlar. Teröristler sıra dışı, çarpıcı olaylar planlayarak medyanın, dolayısıyla halkın ilgisini kendi üzerlerine çekerler. Etnik kökenli terör eylemleri ile de kendi kimliklerini göstermek, tükenmediklerini kanıtlamak için şiddetli yöntem olarak seçerler.

- Karma Propaganda; Bazı grupların çıkarları birbiriyle örtüştüğünde silahlı, açık, bulanık ve gizli propagandalar beraber kullanılabilir. Propagandaya maruz kalacak muhatabın durumu ve tutumu göz önüne alınarak ve ileri teknoloji kullanılarak planlanmış propaganda örneklerine günümüzde sıkça rastlanılır.

Propagandanın kaynağı ve hedefi insandır. Bu nedenledir ki, propaganda hem psikolojik, hem sosyolojik olaylarla ilişkili bilimsel bir olgudur, tekniktir. Demek ki propagandacı açısından sosyoloji ve psikoloji bilimleri, temel hareket noktaları olmaktadır. Propagandacı bu iki bilim dalının verileri doğrultusunda oluşturacağı tekniklerle insan üzerinde etkin olmaya çalışır¹³⁴. Propagandayı yapan kişi; usta,

¹³⁴ İnceoğlu, **Güdüleme Yöntemleri**, s.69.

enerjik, sistematik çalışabilen biri olmalıdır. Propagandayı devamlı ve metodolojik biçimde uygulayacak beceri ve birikime sahip olmalıdır. Yanlış yapılan propaganda, yapanın eline ayağına dolaşır. Yapılan propagandaya kapılmak veya kapılmamak muhatabın bilgisine, bilinçli ve sorgulayıcı yaklaşımına, aynı zamanda kültürel seviyesine bağlıdır¹³⁵.

En büyük baskılar ve ileri teknikler, mutlak “güdümlü” bir kamuoyu yaratamamaktadır. Ama çağdaş rejimler içinde bu konudaki en büyük başarıyı Lenin ve Hitler sağlamıştır¹³⁶.

Leninci propaganda, sadece yetiştirilmiş propagandacıları değil, aynı zamanda yetiştirilmiş kışkırtıcıları da kullanıyordu. Propagandacının görevi, bir kişiye ya da küçük bir gruba birçok düşünceyi, bir ideolojinin temellerini iletme idi. Kışkırtıcı ise, tek bir düşünceyi ya da küçük bir düşünce grubunu büyük bir kitleye götürmekle yükümlüydü. Kapitalist sistemin çelişkilerinin yarattığı somut bir haksızlıktan hareket eden kışkırtıcı, hoşnutsuzluk yaratmaya, bu açık haksızlığa karşı kitleyi harekete geçirmeye çalışacaktı. O haksız durumun ideolojik açıklamasını yapma görevi ise propagandacıya aitti. Propaganda ve kışkırtmanın arkasından da örgütlenme gelmeliydi¹³⁷.

Leninci propaganda, kamuoyunu komünist partisinin üst düzey yöneticilerinin görüşleri doğrultusunda oluşturmaya çalışır. Doğrunun ne olduğuna orada karar verilir ve kamuoyu da o çerçevede oluşturulur. Ama bu çerçeve daraldıkça hoşnutsuzlukların artması, sonunda da parti içinde büyük temizliklerin yapılması kaçınılmaz olur. Parti yönetiminin ya da o yönetime egemen olan tek bir kişinin izlediği siyaset gereği, bazı durumlarda tarihsel gerçekler bile saptırılmıştır¹³⁸.

1930’larda faşist kışkırtma propagandasıyla birlikte psikolojik savaş fikri gelişmeye başladı. Propaganda ve psikolojik savaş görüşü, Faşist İtalya’da ve Nazi

¹³⁵ Tarhan, s.17.

¹³⁶ Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, s.271.

¹³⁷ Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, s.272.

¹³⁸ Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, s.272.

Almanya’da liderlerin bir nutukla kitleleri harekete geçirmesi bu görüşü destekledi. Goebbels propaganda ve psikolojik savaşın günümüzdeki biçimini düşünen ve geliştirenlerin önde gelenlerden biri oldu. Goebbels, Hitler’in doğrudan-polemikçi propaganda tekniği düşüncesinin aksine, eğlenceyi en etken propaganda biçimi olarak gördü ve Hitler’le çatışmasına rağmen bu yönde film, müzik ve kısa haber filmleri üretimini teşvik etti. Alman halkının bağınazlıklarını ve inançlarını eğlence-propaganda ile sömürmeye yönelik yapıtlara yöneldi¹³⁹.

Hitlerci propagandanın temel ilkelerinden birisi, halka düşünme fırsatı bırakmamaktır. Halk düşünmemeli, kendisi yerine düşünenleri duygularıyla benimsemeliydi. Bir gün Yahudi sorunu, bir gün komünist barbarlığı, başka bir gün dış sorunlar gündeme geliyordu. Bu konulardan birisiyle ilgili propaganda aniden durabilir ve beklenmedik bir anda yeniden başlayabilirdi. Hitlerci propaganda halkın Hitler’i sevmesini değil, ondan büyülenmesini, onun elinde bir araç, bir robot olmasını sağlıyordu¹⁴⁰.

Propaganda sanatının ustası, Hitler’in en yakın yardımcısı Goebbels, bu faaliyeti “bir siyaset aleti, toplumu kontrol altında tutabilme gücü” olarak tanımlamaktadır. Nazi Almanya’sının Propaganda Bakanı tanımına şunları eklemektedir: “Propagandanın işlevi sadece düşünceleri dönüştürmek değil, asıl kitleleri cezbederek onları sıraya sokmaktır. Görevi, uygun ortam bulunduğu anda kişi faaliyetlerinin tümünü perdeleyerek bireyin çevresini, yeni hareketimizin (Nazi Hareketi) dünya görüşünü kavrayabilecek biçimde değiştirebilmektir”¹⁴¹.

Çağdaş siyasal propaganda tekniklerinin gelişmesine de en büyük katkısı Hitler ve Goebbels’in yaptığını söyleyebiliriz. İkisi de tekilci bir toplum yaratmak amacıyla kullanılsa da, Leninci ve Hitlerci propagandalar arasında büyük farklar vardır. Kullandıkları araçları bile farklı amaçlar için kullanmaktadırlar. Lenin “Toprak ve Barış” sloganını kullanırken, gerçekten de toprağın paylaşılmasını ve savaşın sona

¹³⁹ Erdoğan ve Alemdar, s.58.

¹⁴⁰ Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, s.272.

¹⁴¹ Asna, s.32-33.

erdirilmesini öneriyordu. Oysa Goebbels, Alman halkının “Hristiyan uygarlığını savunmak için” savaştığını söylerken, bunun gerçeklerle hiçbir ilgisi yoktu. Leninci sloganlar akılcı ve somut bir temele dayanırken, Hitlerci sloganların tek amacı duygulara ve heyecanlara hitap etmektir, halkta kin ve kudret arzusu yaratmaktır¹⁴².

Kamuoyunu etkilemek amacıyla sadece baskıcı rejimlerin propagandaya başvurduğunu sanmak yanlıştır. Varlıklarını sürdürmek için tekilci-baskıcı rejimlerin nasıl propagandaya gereksinimleri varsa, çoğulcu-demokratik rejimlerin de propagandaya gereksinimleri vardır. Ama birisi otoriter-totaliter bir propaganda yaparken, ötekisi demokratik bir propaganda yapar. Demokrasilerde egemenlik topluma ait olduğuna göre, toplum tüm olup bitenlerden ve özellikle de kamuyu ilgilendiren tüm gelişme ve kararlardan doğru bir biçimde haberdar edilmelidir. Diktatörlük hastalığını önlemenin yolu, demokratik düşünüp davranmaya alışmış yurttaşlara sahip bulunmaktan geçer¹⁴³.

Propaganda faaliyetleri bugün hala çok yaygın olarak uygulanmaktadır. Özellikle günümüz savaşlarında hem kendi vatandaşını, hem de savaşılan tarafı etkilemek amacıyla çeşitli ülkeler propaganda faaliyetlerini rahatlıkla uygulamaktadırlar. Bu uygulayıcıların öncüsü olarak da ABD gelmektedir. ABD hem kendi halkını savaşın gerekliliğine inandırmak (Kuveyt savaşı ve Irak’ın işgali), hem dünyayı bu konuda ikna etmek için oldukça etkili propaganda çalışmaları yürütmüştür. Bu çalışmaların büründüğü esas şekil de çarpıtılmış haberlerin basında yer alması biçiminde olmuştur¹⁴⁴.

2.4.6 Kamuoyu Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü

Kitle iletişim araçları, özellikle 20. yüzyılda yoğun bir şekilde insanların hayatlarına girmiş ve toplumsal değişimin önemli dinamiklerinden birisi haline gelmişlerdir. Günümüzde ise hızla değişen teknoloji, kitle iletişim araçlarını da

¹⁴² Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s.272.

¹⁴³ Kışlalı, *Siyasal Sistemler Siyasal Uzlaşma ve Çatışma*, s.89.

¹⁴⁴ Okay, s.38.

değiştirip geliştirirken hayatın her alanında etkili kılmış, demokrasinin ve siyasal katılımın vazgeçilmez bir unsuru yapmıştır¹⁴⁵.

Geleneksel tanımlama ve adlandırma gereği, “dördüncü güç” olarak anılan medya, günümüz dünyasında tartışılmaz biçimde “birinci güç” haline gelmiştir. Medyanın bugün elinde bulundurduğu güç, kitleleri bir anda harekete geçirebilme, istenilen bir konu ya da kişiyi gündemin birinci sırasına oturtabilme halkı asıl dertlerinden uzaklaştırıp insanlara “sahte ve sanal” bir dünya yaşatabilmesiyle doğru orantılı olarak, giderek etkinliği ve etki alanı büyüyen bir silah biçiminde karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁶. Teknik gelişmeler sayesinde etki alanları da gittikçe genişleyen bu araçların başlıca özelliği, olayları ve yorumları çok kısa bir zamanda çok büyük kitlelere-milyonlara yayabilmeleri ve böylece onların kanaatlerine yön verebilme olanağına sahip olmalarıdır¹⁴⁷.

Kitle iletişim araçları, günümüzün yaygın deyişiyle medya, kullandığı sözel ve göstergesel dil ve tüm gündelik pratikleri, spordan siyasete, sanattan eğlenceye bireyin içinde biçimlendiği, kendini yeniden ürettiği toplumsal olguları anlamlandırmakta ve tanımlamaktadır. Bugün yaşadığımız dünya gittikçe medyanın yapılandığı bir dünya haline gelmektedir. Toplumsal yaşam bir bakıma televizyon kanalları, radyo, sinema, gazete ve bilgisayarlar tarafından şekillenmektedir. Medya sadece haber ve eğlence programları yoluyla insanları beslemekte aynı zamanda, insanlara bir yaşam tarzı kazandırmaktadır¹⁴⁸.

Kitle iletişim sürecini meydana getiren ve işleten kitle iletişim araçları toplumların siyasal ve sosyal yapılarında önemli rol oynamaktadırlar. Kanıların ve bilgilerin biçimlenmesi sürecini büyük ölçüde hızlandırdığı ve seslenen kitlelerin

¹⁴⁵ Fadime Dilber, **Seçmenlerin Kitle İletişim Araçlarından Aldığı Siyasal İçerikli Bilgilerden Etkilenme Düzeyi; Karaman İli Seçmenleri Üzerine Bir Alan Araştırması**, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Gümüşhane: Cilt 1, Sayı 4, 2012, s.84.

¹⁴⁶ Suat Gezin, **Medyanın Toplumsal İşlevi ve Kamuoyu Oluşumu**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Cilt 1, Sayı 12, 2002, s.15.

¹⁴⁷ Kapani, s.164-165.

¹⁴⁸ Ceyda İlğaz Büyükbaykal, **Kitle İletişim Araçları ve Toplumsal Yaşam**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Sayı 21, 2005, s.71.

sınırlarını çok arttırdığı, aynı zamanda haber kaynağının alanını da genişlettiği içindir ki, halkın görüşlerinin oluşmasında ve düzenlenmesinde çok etkin bir yere ulaşmıştır¹⁴⁹.

Bilgi, düşünce ve davranışların aktarılması süreci olan iletişim olgusu insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. İnsanların öğrenmek ve bilmek gereksinimleri ise radyo, televizyon, gazete, dergi, kitap, telefon, telgraf ve bilgisayar gibi kitle iletişim araçları sayesinde karşılanmaktadır. Bu araçlar her hangi bir bilgiyi, kısa sürede geniş kitlelere hızlı bir biçimde ulaştırabildikleri için günlük yaşamda son derece önemli bir yere sahiptir. Günümüzde çok sayıda insan ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmeler hakkında bilgi edinebilmek amacıyla kitle iletişim araçlarından faydalanmaktadır. Her toplumdaki farklı sosyoekonomik ve kültürel sınıflara ait bireyler yüzyıllar boyunca iletişime önem vermişlerdir. İnsanların iletişime duydukları gereksinim nedeniyle bu alanda her geçen gün çarpıcı gelişmeler ortaya çıkmaktadır. Gazetelerden televizyon kanallarına, telsizlerden radyo vericilerine, lap-top bilgisayarlardan görüntülü cep telefonlarına farklı iletişim araçlarındaki gelişmeler ve yenilikler insanoğlunun bu alanda ulaştığı noktayı göstermektedir¹⁵⁰.

Kitle iletişim araçları toplumsal yaşamın önemli belirleyenlerinden biridir. Toplumdaki bilgi akışını düzenlemek, sağlamak, siyasal gelişmeleri aktarmak, siyasal iktidarlar ya da daha doğrusu siyaset adamları ile bir köprü görevini görmek, toplumu eğitmek işlevleri kitle iletişim araçlarının toplum yaşamında ne denli önemli olduğunun göstergeleridir¹⁵¹. Kişilerin günlük hayatlarında ilgili oldukları her konuda bilgi edinmeleri, öğrenmeleri, öğrendikleri konularda yorum, inceleme ve eleştiride bulunmaları bireylerin en doğal haklarıdır. Bu da topluma ve bireylere olayların duyurulması ile mümkün olmaktadır. Bu duyurma işlevini de etkin bir şekilde kitle iletişim araçları gerçekleştirmektedir¹⁵².

¹⁴⁹ Ece Karadoğan, **Medya ve Dış Politika**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Sayı 3, 1996, s.53.

¹⁵⁰ Büyükbaykal, s.71-72.

¹⁵¹ Karadoğan, s.54.

¹⁵² Dilber, s.85.

Kitle iletişim araçları sayesinde uluslararası işbirliği ve kültür alışverişi gerçekleşebilmektedir. Toplumlar arasında sanat ve kültür alanlarındaki karşılıklı etkileşim bu sayede daha da artmaktadır. Kültürel sürekliliği sağlayan bu araçlar toplumu değişikliğe de hazırlayabilme yetkisine sahiptir. Aynı zamanda kitle iletişim araçları ait oldukları toplumun kültürel mirasının korunmasında ve gelecek nesillere aktarılmasında da önemli bir yere sahiptir¹⁵³.

Medyanın görevi öncelikle bilgilendirmek olmalıdır. Kitle iletişim araçları bir değer olarak bilginin yayılması için tartışmasız gerekli araçlardır. Bu bilgilendirme haberin içeriğinin korunması ve haber aktarımının doğru ve yansız yapılmasıyla gerçekleştirilebilir. Aktarılan haber bilgi ikilisi doğrudan okuyucuyu yani halkı etkilemektedir. Bilgilendirme aynı zamanda halkı eğitmeyi de kapsar, gözle fark edilemeyen bir eğitim sistemi oluşturarak kişinin bir ömür boyu eğitimine katkıda bulunur ya da bir başka deyişle bu görevi üstlenmelidir. Medyanın üstlenmesi gereken veya üstlendiği birçok işlevinden söz edilebilir. Ancak toplum için en önemli işlevlerinden biri de kamuoyu oluşturmaktır¹⁵⁴.

Medya önemli bir güçtür, olumlu şartlarda oluşmuş bir kamuoyu da en az medya kadar önemli bir güçtür. Medya kamuoyu arasındaki ilişki oldukça hassas bir ilişkidir. Medya kamuoyu karşısında bu hassas ilişkinin bilincinde olarak kendine bir yön vermelidir. Toplumların içinde bulunduğu toplumlar ve koşullar, var olan ve var olması toplumun çıkarına olan kurumlar, korunması gereken kavram ve ideolojiler zedelenmemelidir¹⁵⁵. Teknik gelişmeler sayesinde etki alanları da gittikçe genişleyen bu araçların başlıca özelliği, olayları ve yorumları çok kısa bir zamanda çok büyük kitlelere yayabilmeleri ve böylece onların kanaatlerine yön verebilme olanağına sahip olmalarıdır¹⁵⁶.

Kamuoyunun oluşumu, bir takım olayların, haberlerin, fikirlerin ve bilgilerin kamuya iletilmesiyle başlar. Kamuoyunun oluşmasında akıl kadar duygu da rol

¹⁵³ Büyükbaykal, s.73-74.

¹⁵⁴ Yücedoğan, s.84.

¹⁵⁵ Yücedoğan, s.86.

¹⁵⁶ Korkmaz, s.7.

oynamaktadır. Kamuoyunun varlığından söz edebilmek için ortada bir anlaşmazlığın bulunması gerekmektedir. Siyasal sistem tarafından haberleşme, konuşma, görüşme, tartışma ve örgütlenme olanaklarının sağlandığı bir ortamda fikirler ifade edilecek ve sağlıklı bir kamuoyu oluşacaktır. Bu nedenle halkın doğru, tarafsız, objektif bilgiler, haberler edinmesini sağlamak için demokrasilerde bazı tedbirlerin alınması gerekmektedir¹⁵⁷.

Kitle iletişim araçları, bir yandan özellikle siyasal mesajların özgür ve doğru olarak kitleye iletilmesi görevini üstlenirken, diğer yandan da kitlenin siyasal seçkinlere duyduğu ilgiyi artırmak, kamuoyuna fikir, kanaat ve faaliyetlerini açıklamak, dolayısıyla toplumu oluşturan bireylerin etkilenmelerini sağlamak işlevini yürütürler¹⁵⁸.

Günümüzde kitle iletişim araçlarını gücüne ve bu araçlarla yürütülen faaliyetlerin etkinliğine duyarsız kalmak olanaksızdır. Üstelik kitle iletişim araçları birbirlerini tamamlar niteliktedir. Örneğin bir siyasal partinin kampanya çalışmasında, bir firmanın ürün ya da hizmetinin hedef kitleye sunumu ve benimsetilmesinde, sanatsal-kültürel etkinliklerin kamuoyuna ulaştırılmasında, yine sportif faaliyetlerin geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında toplumu değişik biçimlerde etkileyen herhangi bir olayın ilgili ya da yetkili kişilere aktarılmasında daima kitle iletişim araçları büyük rol oynamaktadır. Bu noktada önemli olan ise, kitle iletişim araçlarının toplum yararı gözetilerek etkin bir biçimde doğruluk, tarafsızlık ilkeleri çerçevesinde kullanılmasıdır¹⁵⁹.

2.5 Türk Kamuoyunun Tarihi

Türk toplumunda kamuoyu oluşumu ve gelişimi Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar tarihsel bir süreç kat etmiştir. Osmanlı Devleti'nde basının yokluğu ve basım yayın organlarının gelişmemiş olması insanları söylenti gibi bir medyayı, karagöz ve meddahlık gibi tiyatro performanslarını üretmekten alıkoymamıştır. Söylenti

¹⁵⁷ Karadoğan, s.54.

¹⁵⁸ Büyükbaykal, s.73.

¹⁵⁹ Büyükbaykal, s.74.

Medyasının, Karagöz ve Meddahlık gibi tiyatro performanslarının Osmanlı Devleti'nde kamuoyu oluşumunda önemli etkileri olmuştur.

Hattox'a göre, Batı'da kamusal alanın ve kamuoyunun ortaya çıkışı ve gelişmesi açısından çok önemli roller biçilen kahvehaneler ilk olarak Doğu'da ortaya çıkmışlardır. 1510 yılında Mekke'de kurulan ilk kahvehanelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun günümüz Türkiye sınırlarındaki ilk örneği 1554 yılında İstanbul Tahtakale'de açıldı¹⁶⁰. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvehanelerin ilk kurulduğu tarihlerden başlayarak siyasal iktidar bu mekânları kapatmaya çalıştı. Siyasal iktidar, kahvenin haram bir içecek olması, kahvehanelerde sık sık yangın çıkması gibi gerekçeleri kapatmaların bahanesi olarak ileri sürse bile, bunlar, Hattox'un da belirttiği üzere görünür gerekçelerdi. Asıl neden bu mekânlarda siyasal iktidarın yönetebilme ilke ve anlayışına aykırı söylentilerin üretilmesiydi. Dolayısıyla, kahvehaneleri hedef tahtasına koyan nedenlerden birisi, "nizamın bozulması" anlamına gelen "toplumsal hiyerarşinin" kırılmasında kahvehanelerin varsayılan rolüyken; söylenti, özellikle siyasal söylenti, diğer önemli neden olarak ileri sürülmektedir¹⁶¹.

Andreas Tietze'nin de belirttiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvehanelerin kurulmaya başladığı 17. yüzyılın ortalarından başlayarak karagöz oyunu gösterileri yaygınlaştı. Özellikle Ramazan ayında, karagözdeki siyasal taşlama ve cinsel mizah izleyicileri kahvehanelere çekti. Gerçekten de Türk gölge tiyatrosu karagözün açık-saçıklığı ve siyasallığı bazı yazarlar tarafından ısrarla vurgulanmıştır. Getirilen kanıtlar, yöneticilerin siyasal eleştiriden paylarını aldıklarını gösterir. Hattox'a göre Karagöz'ün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal çürümeyi eleştirecek bir işlev yüklendiği ve hatta 19. yüzyıl başlarında sultan Abdülaziz tarafından bu oyunda siyasal taşlama yasaklanıncaya kadar bu işlevini sürdürdüğü bilinmektedir¹⁶².

Kahvehanelerin en renkli kişiliklerinden olan meddahlar da bu mekânlarda bir tür tiyatro performansı sergilemekteydiler. Yarım daire yaparak etrafını çevreleyen

¹⁶⁰ Serdar Öztürk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanın Dinamikleri**, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Ankara: Sayı 21, 2005, s.101.

¹⁶¹ Öztürk, s.109-110.

¹⁶² Öztürk, s.112-113.

dinleyicilere geçmiş ve şimdiyi iç içe geçiren hikâyeler anlatmaktaydılar. Tıpkı karagöz gibi özellikle Ramazan aylarında sadece hikâyeler anlatmamakta aynı zamanda anlattıklarını jest ve mimikleriyle canlandırmaktaydılar. İmparatorluk içerisinde yaşayan çeşitli özelliklere sahip insanları, onların seslerini, aksanlarını ve eylemlerini taklit etmekteydiler. Öyle ki bazen iki rakip grup hakkında hikâye anlatımı yapan meddah, dinleyicileri de iki gruba bölerek hikâyeyi canlandırmaktaydı. Meddahlar, kahvehanede sandalye üzerine oturarak olayları dramatize etmekteydiler. Hikâye anlatanlar geçmişle şimdi ve gelecek arasında bağlantılar kurabilmekte, hikâyelerinin içine, “çağdaş politik, ekonomik olayları” sokabilmekteydiler¹⁶³.

Dolayısıyla bir tiyatro performansı olarak meddahlık, tıpkı karagöz gibi toplumun kendi dilleri ve algılamaları çerçevesinde siyasal iktidara yönelik örtük veya açık eleştirilerini dile getirdiği bir etkinlik oldu. Geçmiş ve şimdiyi içeren meddahlık hikâyelerinin esas olarak tıpkı karagöz gibi kahvehanelerde üretilmesi, siyasal iktidarın bunlar üzerinde denetim kurmalarını zorlaştırdı¹⁶⁴.

Osmanlı Devleti’nde ilk matbaa 3. Ahmet döneminde açılıp, ilki 1729’da, sonuncusu 1741’de olmak üzere 17 kitap bastırıldıktan sonra kapatılmıştır. Matbaanın kapatılması devletin çok uluslu yapısından kaynaklanan zorluklar dolayısıyla gücünün ve otoritesinin gerek yerli gerek yabancı basın marifetiyle içte ve dışta tehlikeye düşürülmesinin önüne geçilmesi için gerçekleştirilmiştir¹⁶⁵.

Osmanlı Devleti’nin ilk resmi gazetesi olan “Takvim-i Vekayi” Sultan 2. Mahmut’un saltanatı sırasında (1808-1839), 11 Kasım 1831’de basın dünyasına giren ve Türkçe olarak yayınlanan ilk gazetedir. Padişahın 1824’te basımevini Matbaa-i amire olarak yenilemesi ve gazete basımını da üstlenebilecek bir organizasyon gerçekleştirmesinin ardından gündeme gelen günümüz Türkçesi’ne “Olayların Takvimi” olarak dönüştürülebilecek olan bu yayın organının adının da dönemin padişahı tarafından belirlendiği de bilgiler arasındadır. İstanbul’da haftalık olarak

¹⁶³ Öztürk, s.115-116.

¹⁶⁴ Öztürk, s.118.

¹⁶⁵ Nevin Ünal Özkorkut, **Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Döneminde Görünümü**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 51 Sayı 1, 2002, s.71.

yayınlanması planlanan, devlet görevlileri ve aydınlar ile kent ve kasaba ileri gelenlerine dağıtılan gazetenin Türkçe basımının yanı sıra Fransızca, Ermenice, Rumca, Arapça ve Farsça bakıları da bulunmaktadır¹⁶⁶.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde gerileme dönemi başlamıştır. Gerek Batı'daki gelişmelerin etkisi ve sömürgecilik, gerekse Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinin bu etkilere karşı koyacak başarıyı gösterememesi devleti önemli bir ölçüde sarsmıştır. Bunun üzerine, devleti, içine düştüğü bu bunalımdan kurtarıp, eski gücüne kavuşturmak amacıyla başlatılan modernleşme sürecinin sonuçları, ona paralel olarak gelişen demokratikleşme sürecinin gelişimi üzerinde de etkili olmuştur. Batı ile ilişkilerin artmasıyla, batı benzeri idari ve askeri uygulamaların özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren yenilikçi padişahlarca zaman zaman denendiği görülmektedir. Bundan da anlaşılacağı gibi, bizde başlangıç itibariyle; batının tersine, tabandan değil de tavandan kaynaklanan bir demokratikleşme süreci söz konusudur. Bu süreç içerisinde, yönetim biçiminin tartışılmaya başlandığı, model alınan batı gibi bir siyasi ve idari yapılanmanın talep edilmeye başlandığı dönem ise 1839'daki Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan "Tanzimat Dönemi"dir. Tanzimat dönemi aynı zamanda daha sonraki demokratik hareketlerde de başı çekecek olan, çoğunlukla bürokrasiden gelen, siyasi değişme konusunda öncülük yapabilecek, padişah üzerinde baskısını hissettirebilecek, batıyı tanıyan, batılı fikirlerin tesirinde kalan aydın zümresinin de yetiştiği bir dönemdir. İşte bizde gerçek anlamda basın doğuşu ve gelişimi de "Tanzimat Aydınları" dediğimiz bu kesimin eseridir¹⁶⁷.

1865'e doğru şekillenen Yeni Osmanlılar Hareketi'nin Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi ve demokratikleşmesi sürecine önemli katkıları olmuştur. İdeolojik koşulları oluşturan çekirdek "Tasvir-i Efkâr" gazetesi çevresinde gelişti. Bu gelişimde Türk düşünce adamı Şinasi'nin yeri ve etkisi büyüktür. Şinasi "Yeni Osmanlılar" hareketini başlatan kişidir. Yeni Osmanlılar hareketini pek çok akımlar etkilemiş olsa bile, hareketin fikrîsel geleneklerinin temeli tek kişi tarafından atılmıştır; yapıtlarıyla

¹⁶⁶ Sema Öner, **Türk Basının İlk Resmi Gazetesi Takvim-i Vekayi'de Padişah Portresine İlişkin Haberler**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Sayı 29, 2007, s.151.

¹⁶⁷ Köksal Şahin, **Çok Partili Dönem Öncesi Türkiye'de Demokratik Gelişim ve Basının Bu Süreçteki Yeri**, "Bilgi" Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul: Değişim Yayınları, Cilt: 2, Sayı: 2, 2000, s.65.

Türk aydınlarına 19. yüzyıl Avrupa'sının sosyal ve politik görüşlerini tanıtan, şair Şinasi Efendi'dir¹⁶⁸. Yeni Osmanlı düşüncesi, tek başına Osmanlı toplumunun modernleşmeyle beraber yüz yüze kaldıkları değişim sorunlarının anlaşılmasında bir laboratuvar olarak düşünülebilir. Yeni Osmanlılar, Osmanlı siyasal kültürünün kadim kurumları ve kültürel kodlarının değişimi aşamasında, hem dönüştürücü aktörler olarak hem de değişimi kapsamlı bir şekilde ve kamusal bir düzlemde tartışmaya açarak kelimenin birçok anlamında yenilikler getirmişlerdir¹⁶⁹.

Yeni Osmanlıların uğraşları “Parlamento”, “Halka Karşı Sorumlu Yönetim”, “Siyasal Özgürlük”, “Salt Özgürlük”, “Vatan” ve “Ulus” gibi kavramların tartışılmasını ve yayılmasını sağlamıştır. Türkiye’de demokratik anayasal hareketinin düşün temeli “Yeni Osmanlılar” tarafından atılmıştı¹⁷⁰.

Yeni Osmanlıların önemli katkılarından biri kamuoyu kavramının önemine uygun girişimleridir. 19. yüzyılda Şinasi ve Namık Kemal gibi gazeteciliği geliştiren Yeni Osmanlı düşünürleri sayesinde, 1880’lerden sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda hatırı sayılır bir kamuoyunun geliştiği söylenebilir. Bunun yanında, belki daha önemli olanı, kamunun geliştiği söylenebilir. Bunun yanında, belki daha önemli olanı, “kamu çıkarı” gibi kavramların da, 19. yüzyılda, geleneksel bir Osmanlı ögesi olan devlet çıkarlarından ayrı ve farklı olarak geliştiğini görüyoruz¹⁷¹.

1890’lardan itibaren biraz şekillenmeye başlayan Osmanlı edebiyatı, yabancı basının İstanbul’da artan şekilde okunuyor oluşu, Türk gazetelerinin temalarının yavaş yavaş Avrupa’dakilerle paralellik kazanmaya başlaması, Beyoğlu’nun giderek yabancılarla dolup taşması gibi gelişmeler, Osmanlı yurttaşlarına Avrupa’da işlerin ne yöne doğru gittiğine dair bir fikir vermeye başlamıştı. 1889’da Askeri Tıbbiye’de kurulan İttihat-ı Osmaniye (Jön Türkler) cemiyeti, benzer iletişim kanallarıyla Avrupa’yı izleyen gençler tarafından kurulan bir örgüttü. Bu yıllarda Avrupa’da genel

¹⁶⁸ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839 -1950*, 2.Basım, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s.24.

¹⁶⁹ Yılmaz Yıldırım, *Osmanlı Modernleşmesinde Cemaat-Toplum Yapılaşması: Yeni Osmanlı Düşüncesi Örneği*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afyonkarahisar: Cilt 10, Sayı 3, 2008, s.6.

¹⁷⁰ Çavdar, s.31.

¹⁷¹ Yıldırım, s.11.

eğilim, Osmanlı genç'lerinin yıllarca esinlendikleri "hürriyet"ten yana değildi. Avrupa'da parlamenter demokrasiye olan inancın irtifa kaybetmesi, Osmanlıda Genç Osmanlıların irtifa kaybedip, Jön Türklerin yükselişle paralellik gösterir. Buna, "genç"liğin "yeni"liğe baskın çıkması da diyebiliriz. Jön Türkler'in (1894'te İttihat ve Terakki adını seçeceklerdir) milliyetçiliğine kaynak oluşturan önemli bir ikinci etmeni Şerif Mardin şöyle açıklar; Zamanla, bu gruplara gücünü veren tılsımın, "madde" olmayan fakat gene bilimden kaynaklanan toplum şekillenmesiyle ilgili bir öge olduğu anlaşılmaya başlanmasıdır. Açıkça görülüyor ki Batılıların başarılarının sebebi organizasyon, disiplin ve kimlikleri belirtecek bir ideolojik odak noktasının varlığı idi. Bundan dolayıdır ki, İttihat ve Terakki içinde şekillenen Şakir-Nazım grubu Türkçülüğe, parti örgütlenmesine ve askeri örgütlere daha çok önem vermeye başladı¹⁷².

Devletin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte İttihat ve Terakki tarafında olan gazetelerin dışındakiler kapatıldı ve sıkı bir sansür uygulaması gerçekleştirildi. Savaşın ve İttihat ve Terakki hâkimiyetinin sona ermesi ile basın alanında yine bir rahatlama oldu, fakat bu da daha öncekiler gibi kısa sürdü. Nitekim 1918'de ve sonrasında alınan tedbirler çerçevesinde, basın alanında belirleyici olan esas itibarıyla özgürlük değil sınırlama oldu ve basına getirilen sınırlar ve sansür uygulaması 1923'e kadar devam etti. Bu tarihte yayımlanan TBMM İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi ile sıkıyönetim ve buna bağlı olarak getirilen sansür kaldırıldı¹⁷³.

Dünyada milliyetçilik ve liberalizm rüzgârlarının estiği bir dönemde yetişen Jön Türk akımının hürriyetçi mücadelesinin içinden gelen istiklal savaşının önder kadrosu, sosyal hafızaya yerleşmiş olan sultana saygı olgusunu aşarak hâkimiyetin padişaha değil, millete ait olduğunu ilan etmişlerdir. Anadolu'da kurulmakta olan Yeni Türk Devleti'nin ilk anayasası olan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre "hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Bu idare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil yönetmesi esasına dayanır". Dikkat edilirse bu madde aynı zamanda adı konmamış bir

¹⁷² Yıldırım, s.13.

¹⁷³ Özkorkut, s.79.

cumhuriyet ilanıdır. Nitekim 1922'deki saltanatı ilga eden kanunla da, Osmanlı padişahının hâkimiyet haklarının tümüyle millete geçtiği tasdik edilmiştir¹⁷⁴.

Cumhuriyetin ilk anayasası olan 1924 anayasası “liberal” olarak nitelendirilebilir. Bu anayasa, demokratik bir devlet düzenine açık; milli hâkimiyete dayalı, seçim ve temsil ilkesini benimsemiş, çok partili siyasi hayata sınırlama getirmeyen bir anayasadır. Hemen belirtelim ki, ülkede 1945 yılına kadar görülen tek parti yönetimi anayasal bir nitelik değil, resmi ideoloji doğrultusunda dönemin siyasi önderlerinin tutumundan kaynaklanan bir durumdur. Anayasadaki demokrasi açısından göze batan en olumsuz yön ise, temel hak ve hürriyetlerin güvence altında olmamasıdır¹⁷⁵.

1946 yılında Türk Siyasi hayatına giren DP, kurulduğu andan itibaren büyük ilgi görmüş ve 1950 seçimlerine giden süreçte demokrasinin simgesi haline gelmiştir¹⁷⁶. Türk siyasi hayatının önemli kilometre taşlarından birisi olan Demokrat Parti (DP), 1950-1960 yılları arasında üst üste kazandığı seçimler ile üç dönem boyunca iktidara hâkim olmuştur. DP, 1950 seçimlerinin ardından Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) yirmi yedi yıllık iktidarına son vererek “beyaz ihtilal” olarak da adlandırılan başarısıyla birlikte yeni bir döneme imza atmıştır. DP'yi iktidara taşıyan sebepler günümüze kadar birçok yönüyle tartışılmış ve çeşitli araştırmalara konu olmuştur¹⁷⁷. Uyguladığı liberal politikalar ile iktisadi hayat canlanmış iç ve dış siyasette ülke bir dinamizm kazanmıştır. Ancak, demokrasiyi kurumsallaştırmak ve hürriyetleri yerleştirmek ideali ile yola çıkan ve bu inanç ile tek parti iktidarına son veren DP'nin uzun vadede bunları gerçekleştirebildiğini söylemek mümkün değildir¹⁷⁸.

İktidara geldiği ilk günden itibaren sürekli bir darbe söylentisi ile karşı karşıya kalan hükümet CHP'nin basın, ordu ve üniversiteleri de arkasına alarak yaptığı

¹⁷⁴ Şahin, s. 74-75.

¹⁷⁵ Şahin, s. 75.

¹⁷⁶ Sedef Bulut, **Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu**, Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, Ankara: Cilt 2, Sayı 4, 2009, s.143.

¹⁷⁷ Bulut, **Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu**, s.125-126.

¹⁷⁸ Bulut, **Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu**, s.143.

tehditkâr muhalefet karşısında hırçınlaşmış ve art arda pek çok hatalı karara imza atmıştır. Bu kararlar içerisinde Tahkikat Komisyonu'nun kurulması ise adeta sonun başlangıcı olmuştur. Toplumsal patlamalar ve siyasi gerginlik ordu içindeki cuntaları harekete geçirmiş ve 27 Mayıs müdahalesini getirmiştir¹⁷⁹.

27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 askeri müdahaleleri Türk Siyasi Hayatında çok önemli kırılma noktalarıdır. 27 Mayıs sonrasında 1961 Anayasası yapılmış, 1971 Muhtırasından sonra ise anayasanın bazı maddeleri (özellikle temel hak ve hürriyetlerle ilgili kısımları) sınırlandırılmış ancak yapılan hiçbir düzenleme sosyal ve siyasi huzursuzluklara çare olamamıştır. 12 Eylül'de ise sorunlara anayasayı tamamen değiştirmek suretiyle çözüm yolu aranmış ve yeni bir anayasa yapma süreci yaşanmıştır. Her üç müdahalede görülen ortak nokta ise siyasi partilerin kapatılmasıdır¹⁸⁰. Demokrasi tarihimizin sık sık darbe ve muhtıralarla kesintiye uğraması ve üstelik darbecilerin her seferinde bunu, Türkiye'nin hedefini muasır medeniyet olarak belirlemiş olan Atatürkçülük adına yaptıklarını dile getirmeleri, bu seçkin bakışın bugün de sürdüğünün açık kanıtlarıdır. Bu paradoksal hal, yani demokrasi için demokrasinin sürekli kesintiye uğratılması hali, aslında, merkezdeki seçkinlerin demokrasi niyetlerinin de önemli göstergelerindendir¹⁸¹.

18. yüzyıldan itibaren, iletişim alanındaki büyük gelişmelerin de etkisiyle, daha çok haberdar olunan bir olgu haline gelen sivil toplumun, 1980'li yıllardan itibaren demokrasi kavramı ile birlikte Türkiye'nin gündeminde sıkça yer almaya başladığı görülür. Liberal politikaların görece yükselişi ve dini, etnik, sosyal-siyasal vs. gibi bir takım haklarla da karşılıklı etkileşim içinde görülen kavram, Türkiye'nin problemlerine ilişkin olarak üretilen düşüncelerde de merkezi bir yer almaya başlamıştır. Böylelikle, oldukça yoğun ilgi ve tartışmanın konusu haline geldiği görülen kavramın, özellikle 80'lerdeki askeri dönem baskısının hüküm sürdüğü günlerde gündeme gelmesi,

¹⁷⁹ Bulut, **Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu**, s.144.

¹⁸⁰ Sedef Bulut, **27 Mayıs 1960'tan Günümüze Paylaşılmalı Demokrat Parti Mirası**, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta: Sayı:19, 2009, s.85.

¹⁸¹ Bilge, s.53.

buyurgan devlet geleneğine karşı hürriyetçi bir özlem ve toplum projesinin ifadesi olarak kullanılmasına yol açmıştır¹⁸².

İthalatın serbest bırakılması ve ihracatın desteklenmesi vb. uygulamalarla Türkiye’yi dışa kapalılıktan kurtaracak bir politika uygulandığı Özal döneminin en önemli sloganı ise “Çağ Atlayan Türkiye” olmuştur. ANAP iktidarı ile birlikte Özal’ın her fırsatta konuşmalarında kullanmayı sevdiği transformasyon/dönüşüm bir şekilde gerçekleşmiştir. Ancak uzun vadede değerlendirildiğinde bu dönüşümün ne kadar olumlu olduğu ya da Türkiye’nin hangi anlamda çağ atlادığı tartışmalı bir konudur. Bununla birlikte Özal, cesur ve dışadönük politikaları, liderlik vasfı ve yaşam tarzı ile merkez sağda önemli bir miras bırakmıştır¹⁸³. 1990’lı yıllardan itibaren teknolojik gelişmelerin, dış dünyaya tamamen açılımların etkisiyle sivil toplum örgütleri yaygınlaşmış, kamuoyunun etkileri yavaş yavaş görölmeye başlanmıştır.

Günümüzde ise, Türk kamuoyunun tamamen özgür olduğu konusu tartışmalıdır. Medya alanında görünüşte bir çoğulculuk var olmasına karşın, yayın organlarının belli bazı kişilere ve gruplara ait olması, kamuoyu oluşumunda bu kişi ve grupların etkili olmasına yol açmaktadır. Burada önemli olan medya “tekellerinin” kendi kişisel çıkarlarını, kamu çıkarına tercih etmeleridir. Medyanın özündeki tekelcilik, onun arzu edilen çoğulcu yapıya katkısını olanaksız kılmaktadır. Kamuoyu tek yanlı etkiler ile oluşursa, siyasal kararlar da tek yanlı olur. Bu durum çoğulcu demokratik sistemlerde olması gereken çok sesliliği de önler¹⁸⁴.

¹⁸² Muhittin Bilge, **Türkiye’de Demokrasi Kültürü: Siyaset ve Toplum**, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 15, Sayı 3, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2011, s.56.

¹⁸³ Bulut, **27 Mayıs 1960’tan Günümüze Paylaşılmayan Demokrat Parti Mirası**, s.86.

¹⁸⁴ Dinçkol, s.60.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNUN TARİHSEL SEYRİ, SORUNUN SAVAŞA DÖNÜŞMESİ VE BARIŞ İÇİN YAPILAN GİRİŞİMLER

3.1 Tarihsel Arka Plan

Azerbaycan arazisi âdeta 5 bin yıllık devletçilik tarihine sahne olmuştur. İlk devlet kurumları M.Ö. 4. binyılın sonu – 3. binyılın ilk yarısından başlayarak Urmiya gölü havzasında yaranmıştır. Burada meydana gelmiş en kadim Azerbaycan devletleri tüm bölgenin siyasi tarihinde mühim rol oynamışlar. Tarih boyunca Azerbaycan’da Aratta, Lullubi, Kutî, Turukki, İskit Saka, Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya devletleri birbirlerini izlemişlerdir¹⁸⁵. Azerbaycan’ın eski çağlardan beri çeşitli kavim ve milletlerin göçlerine ve istilalarına sahne olmuş en eski bölgelerinden biri de Karabağ bölgesidir. Karabağ, hem tarihi açıdan, hem de kültürel açıdan Azerbaycan devleti için çok önemli bir bölgedir.

M.Ö. 4. yüzyılda, Azerbaycan’ın kuzey kısmında, Aras nehrinin yukarılarında 26 ayrı kavim birleşerek Albaniya Devleti’ni kurmuştur. Karabağ vilayeti de o zamanlar bu devletin içinde yer almıştır. İlk başlarda İran hâkimiyetini kabul eden ve vergi veren Alban Devleti, daha sonraları bağımsız hareket ederek Roma Devleti’yle dostluk içinde yaşamıştır¹⁸⁶. Milattan Sonra (M.S.) 3. yüzyılda, İran’da hâkimiyet kuran Sasaniler, kısa zaman da Albaniya ile beraber tüm Azerbaycan’ı topraklarına katmıştır. Bu durum, Azerbaycan’da 7. yüzyıldan başlamış olan İslam fütuhatına kadar devam etmiştir. Albaniya Devleti, Karabağ bölgesinin tümünü içine almakta idi¹⁸⁷.

Azerbaycan, Hz. Ömer devrinden (634-644) itibaren Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlamıştır. Fetih sürecinde Azerbaycan halkı İslam dinini kabul etmiştir. Ancak bu süreçte Azerbaycan’ın daha çok iç ve kuzey taraflarındaki dağlık bölgelerde

¹⁸⁵ İlham Aliyev, **Kafkasya’da İmparatorluklar ve Ermenilerin Azerbaycan Arazilerine Göçürülmesi**, ADPU Neşriyatı, Bakü: 2012, s.16-17.

¹⁸⁶ Bilal Dedeyev, “Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış”, Osman Nuri Aras (Ed.), **Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz** içinde (15-34), Bakü: Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2008, s.16.

¹⁸⁷ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.16.

gayri Müslimler varlığını sürdürmüştür. Halkı gayri Müslim olarak yaşayan bölgelerden biri de Dağlık Karabağ'dır. İslam fütuhâtından sonra bölgedeki Albaniya Devleti'ne son verilmiş ve Alban adı yerine Arran (Aran) kullanılmaya başlanmıştır. Bu ad, aynı zamanda Kür ve Aras nehirleri arasındaki bütün bölgeye de ait edilmiştir. Alban adı ise Arran'ın dâhilinde Karabağ ahalisinden yalnız Hristiyan zümrenin yaşadığı Dağlık Karabağ bölgesi için kullanılmıştır¹⁸⁸.

Arap Hilafeti'nin zayıflayarak geri çekilmesinden sonra, Karabağ bölgesi, sırasıyla 9-10. yüzyıllarda Saciler ve Salariler, 10-11. yüzyıllarda Şeddadiler, 12-13. yüzyıllarda Atabey-İldenizler, 13. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 14. yüzyıla kadar İlhanlılar, 15. yüzyılda ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi Azerbaycan devletlerinin sınırları içinde yer almıştır. 1501'de Azerbaycan'da kurulan Safevi Devleti (1501-1736), çok geçmeden Karabağ'ı da kendi hâkimiyetine katmış ve bölgeyi merkezi Gence olan Karabağ Beyler Beyliği haline getirmiştir. 16 ve 18. yüzyıllarda, zaman zaman Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçen Karabağ, Nadir Şah (1736-1747) döneminde tekrar İran topraklarına katılmıştır¹⁸⁹.

1747 yılının Haziran ayında, İran da hâkim bulunan Avşar Türkmenlerinden Nadir Şah suikast sonucu öldürölünce, İran'ın hâkim olduğı topraklarda iç karışıklıklar çıkmış ve bu iç karışıklıklar sonucu İran'ın toprak bütönlüğü bozulmuştur. İran'ın hâkim olduğı topraklarda yirmi kadar hanlık kurulmuştur¹⁹⁰. Bu hanlıklar arasında Bakü, Gence, İrevan, Nahcivan, Karabağ, Şirvan, Talış ve Kuba gibi hanlıklar vardır. Bunlar yasama, yargı, idari yetkilere ve para basma hakkına sahiptirler. Kısacası iç ve dış işlerinde bağımsızdılar. Bu hanlıklardan 1747-de kurulmuş Karabağ Hanlığının kurucusu Azerbaycan'ın büyük devlet adamlarından biri olan Penah Ali Han Cavanşir olmuştur. Hanlığın merkezi Azerbaycan'ın eski merkezlerinden biri olan Şuşa şehri idi. Penah Ali Han, hâkimiyeti döneminde Azerbaycan vilayetinin büyük bir bölümünü hâkimiyeti ve itaati altına almıştır. Penah Ali, 1756'da Şiraz'da vefat etmiş ve Karabağ'ın Ağdam kentinde gömölümüştür. Penah Ali'nin yerine tahta geçen İbrahim

¹⁸⁸ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.17.

¹⁸⁹ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.18.

¹⁹⁰ Oktay Kızılkaya, **Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürölme Süreci**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kayseri: Sayı 22, 2007, s.301.

Han 1756'dan 1806 tarihine kadar hükümdar olarak kalmıştır. İbrahim handan sonra ise Mehdikulu Han 1806-1826 yılları arasında hükümdar olmuştur¹⁹¹.

1. Petro (1689-1725) devrinden gelişmeye başlayan ve 18. yüzyılın sonlarına doğru dünyanın güçlü devletlerinden birine çevrilen Rusya, sıcak denizlere ulaşmak için güneye açılmak niyetinde idi. Rusya, bu düşüncesini gerçekleştirmek için ilk önce Kafkasya'yı daha sonrada komşu İran ve Osmanlı devletlerini işgal etmeyi planlamıştır. Bu yüzden Rusya, 18. yüzyıldan başlayarak Kafkasya'yı işgal etme siyasetinde Ermenilerdeki milliyetçilik hırslını devamlı kullanmaya başlamıştır. Bu tek taraflı gelişme, zamanla karşılıklı olarak işbirliğine dönüşmüştür. Rusya, onlara bu bölgelerde devlet kurmaları için imkân vereceğini vaat etmiştir¹⁹².

18. yüzyılın sonları - 19. yüzyılın başlarında, uluslararası arena da yaşananlar ve bölgede mevcut olan durum, Çarlık Rusya'sının işgalci faaliyetlerini güçlendirdi. 1801 yılında Gürcistan Rusya'yla birleştirildi. Azerbaycan'ın işgali için savaş başladı ve Car-Balaken (1803) ile Gence Hanlığı (1804) işgal edildi. İbrahim Han, böyle bir durumda Rus ordusu komutanı P. D. Sisyanov'la Kürekçay'da bir anlaşma imzaladı. Anlaşma, 11 maddeden oluşuyordu. Anlaşmaya göre, Han, mirasçıları ve Hanlığın nüfusu, Rusya vatandaşlığına kabul ediliyor. (1. madde); Hanlığın dış politikadaki bağımsızlık hakkı, Rusya'ya veriliyor, iç işleri konusunda ise yetki kendilerine bırakılıyor. (4. madde); Şuşa'ya Rus ordusu yerleşiyor (6. madde), Rusya hazinesine 8 bin çervon para verilecek (8. madde) vs... 1805 yılında Kürekçay Anlaşması ile Karabağ Hanlığı resmen Rusya'ya birleşti. Hanlık yönetiminin ise 17 yıl daha (1805-1822) sürmesine izin verilmesi, bazı stratejik hedefler taşıyordu¹⁹³.

Rusya, Azerbaycan'ı ülkesine katmağa çalışırken, Azeri hanlıklarının dışında, başlıca iki büyük engeli alt etmek zorunda kalacaktı. Bunlardan birincisi, İran olmuştur. İkincisi ise, bölgenin öteki önemli gücü olan Osmanlı Devleti'ydi. Rusya, önce İran'ı yenilgiye uğratıp, bu devletle 1828'de Türkmençay Antlaşması'nı yapmış, ardından da

¹⁹¹ Mirza Cevanşir Karabağlı, **Karabağ Tarihi**, Tahir Sünbül (Çev.), Ankara: Kök Yayınları, 1990, s.12.

¹⁹² Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.20.

¹⁹³ Yakup Mahmutov ve Kerim Şükürov, "Karabağ Tarihi Geçmişten Günümüze", Ahmet Tecim ve Sedat Demir (Ed.), **Karabağ Sorular ve Gerçekler** içinde (11-89), İstanbul: Erkam Matbaası, 2012, s.34-35.

1828-1829 Savaşında yendiği Osmanlı Devleti ile Edirne Barışı'nı imzalamıştır. Rusya'nın, İran Azerbaycan'ı dışında kalan Azerbaycan'a, yani bugünkü Azerbaycan'a egemen olması böylece gerçekleşmiştir¹⁹⁴.

Rusya'da gerçekleştirilen 1917 Bolşevik ihtilali bölgede siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Sovyet Rusya'sı Çar Rusya'sından devraldığı müstemleke siyasetini başka bir şekilde devam ettirmek düşüncesindeydi. Bu yüzden ilk yıllarda Kafkasya halklarına tanınan bağımsızlık hakkı daha sonra gasp edilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'da 23 ay yaşayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918–1920) 28 Nisan günü Rusya'nın 11. Kızıl Ordusu tarafından işgal edilerek yerini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (ASSC) (1920–1991) bırakmıştır. Azerbaycan'la birlikte Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (ESSC) de kurulmuştur¹⁹⁵.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti, Kafkaslardaki komşularıyla bir dizi antlaşma imzalayarak bu bölgedeki sınırları belirlemiştir. TBMM Hükümeti ile Ermenistan arasında 2 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Barış Antlaşması yürürlüğe girmemiştir. Moskova'da 16 Mart 1921'de imzalanan Türkiye - Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ile ise, taraflar, Türkiye'nin üç Sovyet cumhuriyetiyle, yani Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile olan sınırlarını belirlemişlerdir. Bu antlaşmanın 3. maddesiyle, ayrıca, Nahcivan'ın koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşuluyla, Azerbaycan'ın koruyuculuğunda bir özerk bölge oluşturması da kabul edilmiştir. 13 Ekim 1921'de Kars'ta imzalanan Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması da bir yandan bu üç Sovyet Cumhuriyetiyle Türkiye arasındaki sınırları ve ilişkileri düzenlerken, aynı zamanda da 5. maddesiyle Moskova Antlaşması'nın Nahcivan'la ilgili hükümlerini tekrarlamaktaydı. Karabağ, 7 Haziran 1923 tarihinden başlayarak, Azerbaycan sınırları içinde bir özerk bölge olarak tanımlandı¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Şükrü Sina Gürel, **Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 47, Sayı 1, 1992, s.182.

¹⁹⁵ Reha Yılmaz, **Kafkasya'da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Çankırı: Sayı 2, 2013, s.77.

¹⁹⁶ Gürel, s.183.

Bunların yanı sıra Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki dönemde Azerbaycan içerisinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) isimli yapının oluşturulması, bu yapı içerisinde Ermenilerin etnik yoğunluğunun sağlanması, DKÖB'nin Ermenistan'a birleştirilmesi için kapsamlı hazırlıkların Sovyetler Birliği içerisinde ve dışında sürdürülmesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde bölgede çatışmaların alevlenmesine neden olmuştur. İlk başlarda karşılıklı etnik nefret artmış, Azerbaycan-Ermenistan sınırında ve Azerbaycan içerisindeki eski DKÖB coğrafyasında küçük çaplı çatışmalar baş göstermiş, Haziran 1992'den itibaren bu çatışmalar savaşa dönüşmüştür¹⁹⁷.

Bu arada, çeşitli uluslararası kuruluşlar düzeyinde sorunun çözümüne yönelik girişimler süregelmiştir. Bu konuda en yetkili yapı olarak AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur. Minsk Grubu'nun ve Rusya'nın özel girişimleri sonucunda Mayıs 1994'te Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşin durdurulmasını öngören bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Mayıs 1994'ten günümüze kadar, ara sıra ihlal edilmekle birlikte bu ateşkes durumu sürdürülmüştür¹⁹⁸.

3.1.1 Karabağ Kelimesinin Etimolojisi

Yer isimleri, bir bölgenin tarihini, kültürünü, siyasi yapısını yansıtmaları açısından önem arz etmektedir. Söz konusu Karabağ olunca bu durum daha da önem kazanmaktadır. Zira Ermeniler tarafından işgal edilen bölgede, tabii kaynaklar her geçen gün sömürülürken, tarihi doku da hızla tahrip edilmekte, Azerbaycan'a ait kültürel unsurlar, dünyanın gözü önünde, sorumsuzca ortadan kaldırılmaktadır¹⁹⁹.

Tarihe bakıldığında bu güzel yurda farklı isimler verildiği görülmektedir. Karabağ'a, Eski Roma ve Yunanlılar Albanya; Araplar ise, Helenistik devirde burada yaşayan Arran veya Aronal adlı bir kavme izafeten "Arran" demişlerdir. Arap

¹⁹⁷ Araz Aslanlı, **Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Çankırı: Cilt 1, Sayı 1, 2012, s.185,

¹⁹⁸ Aslanlı, s.186.

¹⁹⁹ Erdal Karaman, **Karabağ'a Verilen İsimler ve Bu Vilayetteki Yer İsimlerinde Türk Boylarının İzleri**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 18, 2006, s.29.

müelliflerden El-Kufî, 10. asırda kaleme aldığı “Kitabu’l-Fütuh” adlı eserinde Arran hakkında bilgi verirken bu yörenin başkentinin Berde olduğunu belirtmektedir. Bu vilâyete, bölgede hüküm süren Arran adlı bir hükümdarın ismi verilmiştir. Kelimenin kaynaklarda Türkçe olduğu belirtilmekte, etimolojisi; eren “er, erkek, kişi”, -en genişleme eki ya da, Eski Türkçede olduğu gibi, isimlere gelerek çoğul anlamı veren ek şeklinde izah edilmektedir²⁰⁰.

Karabağ kelimesinin açıklamasına “Arsak” kelimesinden başlamak daha mantıklıdır. Arsak, Kuzey Azerbaycan’da oluşmuş Albanya devletinin eyaletlerinden biri olan Yukarı Karabağ’da ve Mil’de yerleşmiştir. Azerbaycan’ın toponim biliminde Arsak kelimesinin etimolojisi özel araştırma konusu olmuştur²⁰¹. Karabağ’a, 6. yüzyılda Kür ve Aras nehirleri arasında hüküm süren İskitler döneminde “Arsah” denilmektedir. Türkçe olan kelimenin etimolojisinin; er “erkek, kişi, yiğit”; sak “sağ, akıllı, yetenekli” şeklinde olduğu kaydedilmektedir. Çeşitli kaynaklarda rastlanılan “Arsak” isminin Türk menşeli olduğunu Azerbaycanlı araştırmacı Prof. M.A. Seyidov da savunmaktadır²⁰².

M.A. Seyidov yaptığı birtakım araştırmaları ihtiva eden “Karabağ-Arsak-Arşak Toponiminin Etimolojisine İlişkin Bazı Notlar” makalesinde şöyle yazıyor: “Arsak... Arşak” Türkçe “yiğit”, “Sak erkeği” anlamındadır. Saklar ise, Orta Asya ve Azerbaycan’da eskiden yaşamış Türk dilli kavimdir. Diğer bir araştırmacı C. Caferov ise, “Arsak Kelimesinin Etimolojisi” makalesinde bu konuyu geniş araştırarak şu sonuca varıyor: Ersak kelimesi, Ertuğrul, Erdahan, Erdebil, Eraz (Aras) vs. kelimelerinin önündeki er ile etimolojik ve anlam olarak aynı kökenden olup salt Türkçe bir kelimedir²⁰³. Yine, 10. yüzyılda Çinli yazar tarafından hazırlanan “Uygur Seyahatnamesi” adlı eserde “Arsak” isminin geçmesi bu kelimenin Türkçe olduğunu gösteren delillerdendir²⁰⁴.

²⁰⁰ Karaman, s.30.

²⁰¹ Mahmutov ve Şükürov, s.13.

²⁰² Karaman, s.30.

²⁰³ Mahmutov ve Şükürov, s.13.

²⁰⁴ Karaman, s.30.

Yaklaşık bin yıldan beri Arap, Fars, Azerbaycan ve diğer milletlerin kaynaklarında yer alan Karabağ ismi, kara ve bağ kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkmış birleşik bir kelimedir. Ancak bu kelime bileşiminin net bir coğrafi mekânı belirtmesi ve yeni anlam taşıması için belirli bir zamana ihtiyaç olmuştur. Karabağ ismi, yaklaşık 7. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. Bu söz, ilk devirlerde belirli bir bölge için, daha sonra ise, daha geniş coğrafi alan için kullanılmıştır²⁰⁵.

Aranın bir bölgesi olan Karabağ, 7. yüzyılda (628-680), Akvan ismiyle geçmektedir. Ortaçağ kaynaklarında bu bölge “Arran Karabağı” ismiyle de anılmaktadır. 12. ve 13. asırlara kadar Karabağ bölgesine farklı farklı isimlerin verildiği görülmektedir. Reşidüddin’in, Camiü’t Tevârih adlı eserinde (1247-1318), Hülagü’nün oğlu Ahmet Tekudarın hükümdar olduğu dönem ele alınırken, Karabağ için “Arran Karabağı” tabiri kullanılmaktadır. Karabağ’a verilen bu isim diğer dillerde de aynı şekilde, “Arran Karabağı” şeklinde geçmektedir. Türk hâkimiyetiyle Karabağ adını alan bölge, günümüze kadar bu isimle anılagelmiştir. Safeviler döneminde, ülke beyliklere bölünür. Bu beyliklerden birisi de Karabağ Beyliği’dir. O dönemde Karabağ ismi zikredilmekte, bu vilayete de “Karabağ Beylerbeyliği” denmektedir²⁰⁶.

Karabağ’ın tarih içinde yer ismi olarak oluşması, onun etimolojisinin daha bilimsel olarak açıklanmasını gerektiriyor. Çünkü “kara” kelimesinin rengi ifade eden anlamı, Karabağ’ı tam olarak açıklamaya yetmiyor. Bu yüzden kara kelimesinin diğer anlamları önem kazanıyor. Coğrafyacı ve toponimler uzmanı R. Yüzbaşov, konuyla ilgili şu hususun altını çiziyor: Son zamanlarda Azerbaycan toponim bilimi alanında yapılan birtakım çalışmalar sonucu “kara” kelimesinin birkaç anlamı olduğu saptanmıştır. Bunlardan birisi, kalın (yoğun) anlamındadır. Aras nehrinin kıyısında yerleşen Karabağ’ın büyük yeşil bağlara sahip olduğu için bu şekilde isimlendirilmesi muhtemeldir”. Diğer bir yoruma göre ise, “Karabağ terimi, halk ve bağ, büyük bağ, güzel bağ vs. manalarına geliyor.” Kıyas için şunu belirtelim ki, Azerbaycan’da içinde Kara kelimesi olan başka yer (Karayazı, Karaçöp, Karakent vs.) ve insan (1300 yılı

²⁰⁵ Mahmutov ve Şükürov, s.13.

²⁰⁶ Karaman, s.30.

kutlanan Kitabı-Dede Korkut destanında Salur Kazan'ın kardeşi Karabudak vs.) isimleri mevcuttur²⁰⁷.

3.1.2 Karabağ'ın Coğrafi Konumu

Karabağ, Ermenistan ile birlikte Küçük Kafkasya sahasının iki büyük bölgesinden biridir. Tarihin hemen her döneminde Kafkasya'da çok büyük stratejik önem taşıyan ve aynı zamanda Türk kültür dünyasının sınırları içinde kalan Karabağ, Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden biridir. Karabağ, zengin doğal yapısı ve stratejik önemine göre, tarih boyu birçok devletin hayatında önemli rol oynamış, yüzyıllarca Türklere kışla olmuş ve birçok Türk hükümdarına da karargâh görevi yapmıştır. Örneğin, Gürcistan seferinden dönen Alparslan (1063-1072), burayı kışla olarak kullanmış (1064), Timur (1370-1405) ise, Anadolu seferinden dönerken Muğan'a gelmiş, bu sırada Karabağ'ı yakından tanıma fırsatı bulmuştur²⁰⁸.

Karabağ'ın coğrafi konumundan bahsedilirken stratejik ve ticari özellikleri yanında, yaşam için elverişli olan tabii güzellikleri de bir o kadar önem taşımaktadır. Dünyada bulunan on bir iklim kuşağının dokuzu Azerbaycan'da, altısı ise Karabağ'da vardır. Yüksek bir yayla olan Karabağ'da iklim yumuşak, su bol, toprak ise çok verimlidir²⁰⁹.

Coğrafi güzelliği ile dikkat çeken bölgenin Turşsu ve Şırlan gibi dünyaca ünlü soğuk mineral su kaynakları bulunmaktadır. Madeni kaynakları bakımından da bölge yeraltı zenginlikleriyle ünlüdür. Dostahir köyü yakınlarında gıbs, Mehmane köyünde çeşitli metal filizleri, Hankenti-Şuşa ve Harov'da mermer, Hadrut'ta alçıtaşı ve kireç yatakları kullanılmaktadır. Aynı zamanda Kelbecer'de altın çıkarılmaktadır. Karabağ'da ekine yararlı toprak 210.000 hektardır. Bunun sadece 23.000 hektarında sulu tarım yapılırken, diğer topraklar yeraltı suları ve yağışlarla beslenmektedir. Karabağ'ın 102.000 hektarlık sahası meradır. Bundan dolayı hayvancılık üretiminde öne

²⁰⁷ Mahmutov ve Şükürov, s.13-14.

²⁰⁸ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.15.

²⁰⁹ Bilal Dedeyev, **Karabağ'ın Ermenileştirilme Tarihine Dair**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 32, 2011, s.30.

çıkılmaktadır. Karabağ Azerbaycan sanayisinde %2.87, tarımında ise %3,2'lik bir yer işgal etmekteydi²¹⁰.

Karabağ Hakanının veziri olan Mirze Camal Cavanşir (1773-1853), Karabağ Tarihi (1847) isimli eserinde Karabağ'ın Coğrafi Konumu hakkında şöyle yazıyor: “Eski tarih kitaplarında Karabağ vilayetinin sınırı şu şekilde belirlenmiştir: Güneyde Hudaferin köprüsünden Sınık köprüye kadar Aras nehri akıyor. Şu anda Sınık köprü Kazak, Şemseddin ve Demirci-Hasanlı cemaati arasında yerleşiyor ve Rusya devlet memurları tarafından Rusça “Krasnıy Most”, yani Kırmızı Köprü olarak isimlendiriliyor. Doğuda ise Kür nehri akıyor. Bu nehir, Cevat köyü arazisinde Aras nehri ile birleşerek Hazar denizine akıyor. Kuzeyde Karabağ'ın Yelizavetpol (Gence) ile sınırı Kür nehrine kadar olan Goran nehri ile belirleniyor. Kür nehri ise, çok yerden geçerek Aras nehrine varıyor. Batıda ise Küşbek, Salvartı ve Erikli isimli yüce zirveleri olan Karabağ dağları mevcuttur”²¹¹.

Rus işgali ve sömürgeciliğinin ilk dönemlerinde Karabağ toprakları ve sınırlarının bu şekilde belirlenmiş olmasının kanıtları şunlardır; Bu bilgi, doğrudan Karabağ'ın yönetiminde görev sahibi olmuş bir devlet adamı tarafından aktarılmıştır. Diğer taraftan bu bilgi, eski kaynaklara da dayanmaktadır. Mirze Cemal'in yaklaşımının doğruluğunu kanıtlamak için eski tarih kitaplarına dayanması rastlantı değildir. Tüm bunlar, Karabağ'ın eski zamanlardan beri Azerbaycan'ın tarihî bir bölgesi olduğunu ispat ediyor²¹².

Günümüzde Karabağ ve Dağlık Karabağ coğrafya bakımından iki ayrı terimi ifade etmektedir. Ermenistan işgali altında bulunan Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyetine ait, fiziki coğrafyası bakımından dağlık ve ovalardan oluşan yaklaşık 18.000 km² büyüklüğündeki bir bölgedir. Bölgenin doğal sınırlarını Kür ve Aras nehirleri ile Gökçe gölü teşkil etmektedir. Azerbaycan'ın ve dünyanın siyasi gündemine “Dağlık Karabağ Vilayeti” olarak giren bölgenin toplam yüzölçümü ise 4.392 km²'dir.

²¹⁰ Beşir Mustafayev, **Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum: Sayı 49, 2013, s.282.

²¹¹ Mahmutov ve Şükürov, s.14.

²¹² Mahmutov ve Şükürov, s.15.

Kuzeyden güneye 120, doğudan batıya 35 ile 60 km arasından değişen ölçümleri ile Dağlık Karabağ Azerbaycan topraklarının sadece %5’ni teşkil etmektedir²¹³. Bu coğrafyanın üst kısımları, dağlık bir bölge olduğundan Ruslar, bölgeye “Dağlık Karabağ” adını vermişlerdir. Günümüzde Ermenistan ile Azerbaycan arasında anlaşmazlık konusu olan bu bölgedir ve kolaylık olmak üzere, sadece “Karabağ” olarak adlandırılmaktadır.

Karabağ, doğudan Berde, Ağdam, Ağcabedi ve Fuzuli rayonları (ilçeleri); güneyde Cebail, Gubadlı; batısında Lâçin, Kelbecer; kuzeyinden ise Goranboy rayonları ile çevrilidir. Bugün, Karabağ çevresini saran bu il ve ilçelerin bir kısmı Ermenilerin işgali altında bulunmaktadır. İşgal edilen Azerbaycan toprakları ise Karabağ’la birlikte ülke topraklarının %20’ni oluşturmaktadır. Anlaşıldığı üzere, Ermenistan üç Karabağ bölgesi genişliğinde bir araziye işgali altında bulundurmaktadır²¹⁴.

3.1.3 Karabağ’ın Demografik Yapısı

Karabağ sadece Azerbaycan’da değil, aynı zamanda dünyada en eski tarihe sahip bölgelerinden biridir. Bu bölgede yerleşen Azıh mağarası, ilk insanların yerleşim alanlarından biridir. Bu ise, Karabağ’ın Akdeniz ve Doğu Afrika ile birlikte insanlığın ilk vatanlarından biri olduğunu gösteriyor. Azıh mağarasını araştıran M. Hüseyinov şöyle yazıyor: “Azıh’ta bulunan çay taşından yapılmış aletler, Doğu Afrika’da yerleşen Oldoway (Kuzey Tanzanya, burada yaşı 2 milyon yıl olan insanın en eski atası bulunmuştur.) medeniyetinin kanıtları ile benzerlik gösteriyor. Ancak aletlerin hazırlanmasında farklılıklar da mevcuttur. Bu ise Azıh’ın alt katmanlarında bulunan aletleri, Kuruçay medeniyeti olarak tanımlamaya izin verir. Son araştırmalarda Kuruçay medeniyetinin 1,5 milyon yıllık tarihi geçmişi olduğu hesaplanmıştır”. 1968 yılında Azıh mağarasında Aşel (ilk paleolit, Fransa’daki Saint-Asheul tabakasından) olarak bilinen insanın çene kemiği bulunmuştur. Azıh insanının 350-400 bin yıl önce yaşadığı

²¹³ Mustafayev, **Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, s.282.

²¹⁴ Mustafayev, **Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, s.282.

tahmin ediliyor. Bu nedenle de Azıhantrop, tarih içinde insanın gelişim sürecini araştırmak için önemlidir²¹⁵.

Ekonomi ve kültürel hayatın gelişmesi ve etno-siyasi süreçler sonucunda Azerbaycan'da beş bin yıl önce ilk devlet kurumları oluşmuştur. Daha sonraki dönemlerde Güney Azerbaycan'da Manna devleti (M.Ö. 9-4 yüzyıllar) oluşmuştur. Manna devleti, Asur ve Urartu (M.Ö. 9-6 yüzyıllar) ile savaşlarda bağımsızlığını korumuştur. Kuzey Azerbaycan ve onun bir bölgesi olan Karabağ, Urartu'nun işgali dışında kalmıştır. Söz konusu dönemde, genel olarak Güney Kafkasya'da Ermeni etnosu (halkı) mevcut olmamıştır. Urartu devletini yok eden Mada devleti (M.Ö. 672-550) döneminde ise durum farklı idi. Şöyle ki, Mada Güneydoğu Kafkasya'yı kendisine tâbi kılmış, bu durum, Ahamenişler döneminde de (M.Ö. 550-330) sürmüştür²¹⁶.

Büyük İskender (M.Ö. 336-323) tarafından Ahameniş devletinin yıkılışından sonra Kuzey Azerbaycan'da siyasi süreç olarak yeni bir dönem başladı. Şöyle ki: İskender'in kısa süreli yönetiminden hemen sonra ölmesi, imparatorluğunun dağılmasına ve yeni devletlerin oluşumuna neden oldu. Sonuçta Güney Azerbaycan'da Atropatena devleti, Kuzeyde Albanya devleti oluştu. M.Ö. 4. yüzyılda ve daha sonraları Atropatena Kuzey Azerbaycan'da Karabağ arazisinin bazı bölgelerine sahip idi. Atropatena ile aynı zamanda oluşan Albanya devleti, yaklaşık M.Ö. 4. - M. 8. yüzyılın başlarında mevcut olarak bin yıl kadar Azerbaycan tarihinde büyük rol oynamıştır²¹⁷.

Albaniya devleti, Karabağ bölgesinin tümünü içine almakta idi. Ayrıca, bu devletin etnik yapısı da Ermenilerle yakından uzaktan ilgisi olmayan Kafkas kökenli, Türk ve İran asıllı kavimlerin birleşmesinden oluşmuştu. Dağlık Karabağ'ı kendi yurtları olarak göstermeye çalışan Ermeniler ise, Avrupa kökenli olup, yaklaşık M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Balkanların Frakya Bölgesi'nden Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van Gölü civarlarına yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdir. Muhtemelen Roma İmparatorluğu

²¹⁵ Mahmutov ve Şükürov, s.15-16.

²¹⁶ Mahmutov ve Şükürov, s.16-17.

²¹⁷ Mahmutov ve Şükürov, s.17-18.

tarafından gerçekleştirilen bu göç hadisesi, İran’a (Medya Devleti’ne) karşı ön savunma amacıyla yapılmıştır²¹⁸.

Ermenilerin Güney Kafkasya’ya gelişi ise, yaklaşık M.Ö. 2. yüzyıla aittir. Ermeniler, bölgeye gelerek işgalcilik faaliyetlerini de sürdürmüşlerdir. Bu işgaller sonucunda oluşan devleti Ermeniler “Büyük Ermenistan” olarak isimlendiriyor ve işgal edilen tüm toprakları Ermeni toprakları ilan ediyorlardı. Roma’nın M.Ö. 66 yılında 2. Tigran’ı yenmesi ile ermeni masalı bitmiş ve onlar Roma’nın mandasına dönüşmüşlerdir. Bu durum, M. 4. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu da Ermenilerin tarihi Albanya topraklarını Ermenistan’ın bir bölgesi olarak iddia etmelerinin hiçbir kanıtı olmadığını göstermektedir. Lakin Ermenilerden farklı olarak Albanya o dönemde bağımsız bir politikaya sahipti. Karabağ ise, onun bir bölgesiydi²¹⁹.

M.Ö. 2 binlere gelindiğinde Proto-Türk olarak kabul edilen, Orta Asya kökenli, atlı göçebe kavimlerden Kimmerler ve sonrasında İskit-Sakalar Kafkasya bölgesine gelmişlerdir. Kimmerler M.Ö. 2. bin yılbaşlarından M.Ö.8. yüzyıla kadar Karadeniz’in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde görünmektedirler. M.Ö. 8. yüzyıl sonlarında doğudan batıya doğru gelen İskitlerin baskısı sonucu Kimmerler yurtlarını terk ederek güneye ve batıya doğru hareket etmişlerdir. İskitler ise Kimmerlerin ardından Kafkaslar üzerinden Ön Asya’ya kadar ilerleyebilmişlerdir²²⁰.

Türk göçlerinin bölgeye gelmesiyle Türklerin Kafkasya’daki en önemli yerleşim alanlarından biri olan Azerbaycan’ın göçebeler için en verimli bölgesi Karabağ olmuştur. Karabağ’da yerleşen ilk kavimlerin etnik bakımdan karma bir topluluk olan İskit veya Sakalar olduğu bilinmektedir. Saka boylarından biri olan Varsaklar veya Arsaklar Karabağ bölgesinin tamamına hâkim olarak uzun yıllar burada iskân tutmuşlardır. Bizzat Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiye göre, eskiden beri Albanya

²¹⁸ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.16.

²¹⁹ Mahmutov ve Şükürov, s.18.

²²⁰ Zekiye Tunç, **Kafkasya’dan Ön Asya’ya Kimmer-İskit Göçleri**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 8, Sayı 1, 2012, s.147.

ülkesinin bir eyaleti olarak gösterilen Karabağ Arsak adıyla anılmış ve kendi içinde 12 küçük toprak birimine ayrılmıştır²²¹.

Karabağ'da, Kür'ün güneyinde, Türk menşeli kavimler tarihin farklı devirlerinde hüküm sürmüşler. Bunlar Gargar, Uti, Alban, Aran, Şeki, Şargar, Kenker, Terter, Peçenek, Hun, Hazar, Oğuz gibi Türk boylarıdır. Bu boylar zamanla kaynaşıp "Azerbaycan Türkleri" adı altında ortaya çıksa da bölgedeki yer adlarında zikredilen boyların isimleri günümüze kadar korunagelmıştır²²². Bu gerçekler, her ne kadar Sovyetler Birliği döneminde göz ardı edilse de, 1958 yılında hazırlanan "Azerbaycan Tarihi" adlı kitapta Türk unsurunun çok eski zamanlardan beri bu coğrafyada boy gösterdiği itiraf edilmiştir. Sözü edilen eserde, Türklerin yavaş yavaş yerleşik hayata geçtikleri ve bu bölgede bulunan toplumların dillerini etkiledikleri kaydedilmektedir²²³.

Azerbaycan, Hz. Ömer devrinde (634–644) Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlanmıştır. Azerbaycan halkının İslam dinini kabul etme süreci yaklaşık 90 yıl sürdüğü kabul edilmektedir. Azerbaycan'da İslamlaşma süreci zamanı, ülkenin kuzeyinde, daha çok dağlık bölgelerde gayri Müslimler varlığını sürdürmüşlerdir. Bu da çöl şeraitinde yaşamış Müslüman Arapların dağlık araziye alışık olmaması yüzünden, Hilafet ordusunun dağlardaki yerli ahaliye ulaşamamasından ileri gelmekte idi. Böylece, Azerbaycan'ın bazı dağlık bölgelerinde Hristiyan ve Yahudiler kendi dinlerinde kalabilmişlerdir. Bu bölgelerden biri de Dağlık Karabağ bölgesidir. İslamiyet'in hızla yayıldığı bu dönemlerde Karabağ'ın dağlık arazisinde yaşayan ahali dışında bölgenin hepsi Müslüman olmuştu. İslam fütuhatından sonra Alban Devleti'ne son verilmiş ve bu Alban adı yerine Arran (Aran) kullanılmaya başlanmıştır. Bu ad, aynı zamanda Kür ve Aras nehirleri arasındaki bütün bölgeye de ait edilmiştir. İslam fetihlerinden sonra, yani 7. yüzyılın sonlarına doğru, Azerbaycan'ın Hilafet hâkimiyetine alınması ve Dağlık Karabağ halkının Hristiyan olarak kalması Hilafet emrinde olan Ermenilerin işine yaramıştır. Çünkü Bizans ile Alban Kilisesi arasında mezhep birliği vardı; ikisi de Hristiyanlığın Diofizit mezhebindedir. (Ermeniler ise Monofizit Hristiyanlardır.)

²²¹ Mustafayev, **Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, s.283.

²²² Karaman, s.33.

²²³ Karaman, s.32.

Ermeniler, Alban Kilisesi'ni kendilerine bağlama fikrinde olduklarından, Müslümanlara yakınlık göstermiş ve halifeye niyetlerini hissettirmişlerdi²²⁴.

Söz konusu dönemde Ermenilerin hilesi sonucu, Alban Kilisesi Ermeni Kilisesi'ne bağlanmıştır. Bundan sonra Alban asıllı papazların yerine, Ermeni asıllılar göreve getirilmiştir. Ardından, Alban eserlerinin bir kısmı yakılmış ve bir kısmı da Ermeniceye çevrilmiştir. Bu tarihten itibaren Dağlık Karabağ kilise olarak Ermenilere bağlandığından dolayı Ermeniy'e'nin bir parçası sanılmış ve birçok Arap kaynağında öyle gösterilmiştir. Örneğin, Belazuri "Fütuhu'l-Büldan" adlı eserinde bu bölgeden dördüncü İrmeniy'e toprakları diye bahsetmektedir. Bu durum gerçekleri saptırmak için birçok Ermeni tarihçisi tarafından mesnetsiz iddialarını kanıtlamak için de kullanılmıştır. Oysa o zamanlar Karabağ dâhil Arran'ın bağımsız olarak kendi dili ve kültürü vardı. Aynı zamanda ne etnik ne de siyasi bakımdan Ermenistan'ın bir parçası değildi. Ermenilerin siyasi oyunları ve Ermeni Kilisesi'nin baskıları sonucu Hristiyan Dağlık Karabağ ahalisi, 8. yüzyıldan başlayarak 10. yüzyılın sonlarına kadar tam anlamıyla medeni ve ideolojik asimilasyona uğramış, zamanla Ermeni dilini ve kültürünü benimsemiş ve "Grigoryanlaşma"ya yüz tutmuştur. Böylece Alban halkı zamanla "Grigoryanlaştırılmış" yani, Ermenileştirilmiştir. Bu asimilasyon işinin kalıntıları Karabağ Hanlığı (1747-1822) ve Rus işgali devrinde de Ermeni Şovenistler tarafından devam ettirilmiştir. Ermeniler, hile dolu siyasi manevralarını 18. yüzyılda hami olarak kabul ettikleri Ruslara karşı da başarıyla yürütmüştür²²⁵.

11. yüzyılın ortalarında bölgeye Oğuzlar gelmişlerdir. Otlak sahalarının zenginliğinden Oğuz grupları özellikle bu bölgede yerleşmeye başladılar. Daha sonra Karabağ Azerbaycan'la birlikte Selçukluların, ardından da Azerbaycan Atabeylerinin hâkimiyetine geçmiştir. Moğol istilas sırasında Karabağ önce Moğol emirlerinin, daha sonra İlhanlı hanlarının en önemli karargâh merkezi olmuş, Türkmen devletleri döneminde Karabağ önce Karakoyunlu, ardından da Akkoyunlu devletlerinin idaresine

²²⁴ Dedeyev, **Karabağ'ın Ermenileştirilme Tarihine Dair**, s.31.

²²⁵ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.17-18.

geçmiştir. Safeviler döneminde Gence Beylerbeyliğinin bir vilayeti olarak yine Türklerin kontrolünde bulunmuştur²²⁶.

1800’lü yılların başında Rusların Azerbaycan’ı işgaliyle 1806’da Karabağ Rus idaresi altına girdi. Ruslar, Karabağ’daki han ailesine saldırarak katlettiler ve 1826’da da hanlık rejimine son verdiler. Böylece, Karabağ Rus idaresi altına girdi. Ancak Rus idaresi döneminde de Karabağ Azerbaycan’ın bir parçası kabul edilmekte ve Ermenistan’da hüküm süren İrevan Hanlığıyla birlikte nüfusunun tamamı Azeri Türklerinden oluşmaktaydı. 1830’lu yıllardan itibaren Karabağ ve Erivan bölgesine İran ve Anadolu’dan çok sayıda Ermeni göçü yaşanmıştır. Sadece, 1828 yılının üç buçuk ayı içinde İran’dan Kafkas ötesine 8.249 Ermeni ailesi, yani 41.524 Ermeni nüfusu göç ettirildi. 1829-1830 yılları arasında Rus yönetimi İran’dan 40.000, Osmanlı Devleti’nden de 84.000 Ermeni tebaasını Kafkas ötesi, özellikle Azerbaycan’da iskân ettirdi²²⁷. 1832 yılındaki ilk resmi Rus sayımına göre Karabağ nüfusunun %64’ü Azerbaycan Türk’ü, %34’ü Ermeni idi²²⁸.

Rus araştırmacı Glinka’nın da belirttiği gibi, “bu aslında nüfusu Müslümanlardan ibaret olan arazilerde Hristiyan nüfusun sayısını mümkün olduğu kadar artırmak politikasının bir parçasıydı”. İzlenen bu politikalarla kısa sürede gerek Karabağ’ın, gerekse de Türkiye sınırındaki Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının nüfus yapısı alt üst edilmişti. Ayrıca Çar yönetimi Nahçıvan ve İrevan hanlıklarını ortadan kaldırarak, Erivan merkez olmak üzere bir Ermeni yönetimi tahsis etmişti. Kurulan bu yeni yönetim, o zamanlar Osmanlı ile Kafkasya sınırlarına paralel uzanan bir tampon bölge oluşturmaktaydı²²⁹.

Lakin bölgenin Ermenileştirilmesi çokta kolay olmamıştır. Bölge’de yaşayan Azeri Türklerinin direnişinin karşısını almak için, Rus İmparatorluğu Karabağ’da ve

²²⁶ Mustafayev, **Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, s.284.

²²⁷ Mustafayev, **Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, s.284.

²²⁸ Mustafa Gökçe, **Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan ilişkileri Üzerine Bir Değerlendirme**, Turkish Studies Akademik Dergisi, Erzincan: Sayı 6, 2011, s.1140.

²²⁹ Mustafayev, **Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, s.284.

Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Ermenilerin büyük say üstünlüğü yaratmak siyasetini güçlendirmiş, Türkiye'den ve başka ülkelerden onların Azerbaycan'a göçürülmesini devam ettirmiştir. Nitekim 1877-1879 yıllarında Rus-Türk savaşı sırasında Kafkasya'ya 85.000 ermeni ailesi göçürüldü. N.N. Şavrov yazıyor ki, 1908 yılında göçürülenlerin hesabına Ermenilerin sayısı 1.300.000 civarındaydı. Onların bir milyondan fazlasını Rus İmparatorluğu başka ülkelerden göç ettirmişti²³⁰. Özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında Ermeni göçlerinin çok olması ve bunların Karabağ'a yerleştirilmesi Ermenilerin oranını yükseltti. Böylece Azerbaycan sahasında suni bir Ermeni bölgesi oluşturulmuştur²³¹.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni zulümleri karşısında Azerbaycan Türklerine yardım eden Osmanlı Devleti; Mondros Mütarekesi'nden sonra, Güney Kafkasya'yı boşaltınca yerini İngiliz orduları aldı. İngilizler bu dönemde Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu ilan ettiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1919 yılında, İngilizler Kafkasya'yı boşalttılar. Azerbaycan ordusunun önemli bir kısmının Karabağ'daki Ermenilerin çıkardıkları karışıklıkları önlemeye çalıştığı bir sırada; Kızıl Ordu birlikleri 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal ettiler. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmesinden sonra Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ruslar ve Ermeniler, bölgenin zenginliklerinden Türklerden daha fazla yararlandılar²³².

19. yüzyıl boyu süren göçler devam ettikçe Karabağ'daki halklar arasında sayı oranı da doğal olarak değişmiştir. 1897 yılında Karabağ'da yapılan sayım verilerine göre kayda alınan 415.721 kişinin 235.304'ü (%56,6) Azerilere, 172.875'i (%41,5) Ermenilere geri kalanları ise diğer milletlere ait olmuştur. Bu oran 1912'de yapılan sayım kayıtlarına göre Azerilerin lehine (%62 - %36 olarak) değişmiş olsa da, Şuşa kazasında Ermeni nüfusun arttığı görülmektedir. Rus bilim adamı Skibitski 20. yüzyılın başlarında Şuşa kazasında yaşayan Ermeni nüfusunun sayını %25 civarında olduğunu kaydetmektedir. Şuşa'da yapılan 1916 sayımına göre ise, buradaki toplam nüfusun %53'ünü Ermeniler, %43'ünü Azeriler, %4'ünü ise diğer halklar oluşturmuştur.

²³⁰ Xaliyeddin Xelilli, Karabağ: Etnomanevi İnkişaf Tarihi, Bakü: Güneş Neşriyatı, 2006, s.70.

²³¹ Gökçe, s.1140.

²³² Gökçe, s.1140.

Anlaşılan o ki, 20. yüzyılın başlarından itibaren Ermeniler planlı bir şekilde Şuşa ve civarına yerleşme siyaseti yürütmüşlerdir²³³.

20. yüzyılın başlarında genel olarak Kafkasya'daki nüfusunu da epeyce artıran Ermeniler, Rusların desteğiyle bölgede sözü geçen milletlerden biri olmaya başlamıştır. Özellikle, 1905–1906 yılı olaylarından sonra Kafkasya'da etkili olan Ermeniler, zamanla bazı meseleleri siyasileştirmeyi başarmışlardır. Bunun sonucu, Rusya Duması'na (Parlamentosu) bağlı Transkafkas Seymi'nde Ermeni milletvekillerine temsil olunma hakkı verilmiştir. Artık, Ermeniler Kafkasya'nın "haklarını savunan" üç millettten biri durumuna gelmişti²³⁴.

1926 yılında Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin nüfusu 125.300, 1979 yılında ise 162.181 olmuş, bunun; 37.264'ünü Azeri Türkleri, 123.076'sını Ermeniler ve 1.215'ini Ruslar meydana getirmişlerdir. 1984 yılında Dağlık Karabağ'ın nüfusu 173.600, 1987 yılında 179.000'e ve günümüzde de 195 bin civarına yükselmiştir²³⁵.

Sovyet döneminde uygulanan göç politikaları sonucunda etnik sınırlar ile siyasi sınırlar nadiren uyumlu hale gelmiştir. Değişik kökenli ulusların, belirli bir bölgede ve kesin bir siyasal sistemde yaşamaları, farklı kültürlerden gelmelerinin doğal bir sonucu olarak aralarındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Sovyetlerin oluşturduğu bu yapı, Dağlık Karabağ örneğinde olduğu gibi Sovyet Rusya'nın çöküşü döneminde etnik çatışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır²³⁶.

3.1.4 Karabağ'ın Kültürel Yapısı

Karabağ topraklarında ortaya çıkan arkeolojik malzemeler, diğer bir ifadeyle maddi kültür örnekleri insanların hayatında yer edinmiş eski kültürün özelliklerini, ulaştığı düzeyi ve gelişim çizgisini yansıtmaları açısından önem taşımaktadır. Karabağ,

²³³ Dedeyev, **Karabağ'ın Ermenileştirilme Tarihine Dair**, s.38.

²³⁴ Dedeyev, **Karabağ'ın Ermenileştirilme Tarihine Dair**, s.38.

²³⁵ Zafer Atar, **Dağlık Karabağ'da 1923'den Günümüze Kadar Yaşanan Gelişmeler**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Manisa: Cilt 3, Sayı 1, 2005, s.3.

²³⁶ Gökçe, s.1141.

dünyanın en eski insan yerleşim alanlarından biri olan Azıh, Tağlar kampı Şell (Fransa'da) kültüründen önceki kültürün izlerini taşıyan tarihi-coğrafi arazidir. Karabağ toprakları paleolit döneminin Kuruçay kültürü kurucularının tunç (bronz) ve demir çağlarında mevcut olan ve birbirinin yerine geçen Kür-Aras ve Hocalı-Gedebey arkeoloji kültürünün vatanıdır²³⁷.

Karabağ'ın Dağlık ve Aran (ova) bölgelerinde bulunan eski taş anıtlar, ayrıca Karabağ'ın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkarılan antik döneme ait taş kutu mezarlar, dönemin ideolojisini, düşünce tarzını yansıtan maddi kültürel örneklerdir. Üzerinde epigrafik izler, işaretler ve yazıtlar bulunan taş ve diğer anıtların Karabağ'da geniş bir alana yayılması, orada insan toplumunun hayatındaki kültürel süreçleri takdim etmeye izin veriyor. Öncelikle Karabağ'da yeni ve sanatsal formlu malzemelerin basit yapı malzemelerinin yerini aldığı gözlemlenmektedir. Bu malzemelere Karabağ'da (Berde, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa vs.) ortaya çıkan koç kafası resmi olan chapiter (sütun başlığı) ve sütun altları, taş heykeller, fallos şekilli taşlar da aittir. Bunların benzerleri ile Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde (Şamahı, Gebele, Mingçeşvir, Tezekent) de karşılaşmak mümkündür. Bu kültürel anıtların kimlere ait olduğunu belirlemek için şunu hatırlamalıyız ki, arkeologlar, M.Ö. 6-3. yüzyıllara ait Beylegan, Ağcabedi, Berde, Yevlah, Terter ve Karabağ'ın yukarı bölgelerinde çok sayıda Skif kurganları bulmuşlardır. Bunlar ise, eski Saka kavimlerine ait maddi kanıtlardır²³⁸.

Karabağ topraklarında arkeolojik buluntuların dışında çok sayıda Hristiyanlığa ait anıtlar da ortaya çıkarılmıştır. Onlar ham tuğla, çay taşı, kireç taşı ve daha sonra tuğla ile yapılan mabetlerden oluşmaktadır. Bu tür anıtların inşaatı, orta çağların ilk dönemlerinden başlamış, ortaçağlar boyunca sürmüştür. Bu anıtlarla Karabağ'ın Berde, Ağcabedi, Ağdam, Füzuli, Akdere bölgelerinde, keza Laçın ve Kelbecerde de karşılaşılacaktır. Bu anıtlardan en ünlüsü Kanzasar, Amaras ve Yelisey mabetleridir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Albanlara ait Hristiyan anıtları, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde (Gebele, Nahçıvan, Mingçeşvir, Şamahı) de mevcuttur. Ermenilerin

²³⁷ Kasım Hacıyev, "Karabağ'ın Maddi-Manevi Kültürü", Ahmet Tecim ve Sedat Demir (Ed.), **Karabağ Sorular ve Gerçekler** içinde (90-126), İstanbul: Erkam Matbaası, 2012, s.91.

²³⁸ Kasım Hacıyev, s.93-94.

iddialarına rağmen söz konusu anıtların Alban kökenli olduğu ve yine Ermenilerle hiçbir bağlantısının olmadığı kanıtlanmıştır²³⁹.

Yazılı kaynaklar, Kafkasya Albanya'sının dili ve yazısına ilişkin inkâr edilemez kanıtlardır. Azerbaycan (Albanya)'da 5. yüzyılın başlarında 52 harften (Ermeni alfabesi 32 harften oluşmaktadır) oluşan bağımsız Alban alfabesini keşfetmiş ve kullanmaya başlamışlardı. Erken Alban edebiyatı, uygun bir ortamda ortaya çıkmış, bağımsız Alban devletinin mevcut olduğu Alban Arşakilerinin ve onların yerine geçen Büyük Alban hükümdarı Mehranilerin iktidarı, Alban kilisesinin faaliyeti döneminde gelişmiştir. Dönemin Alban edebi geleneklerine ait Moisey Kalankatlı'nın "Alban Tarihi", 7. yüzyılda yaşayan şair Davdek'in "Elegiya"sı, Alban yasaları olan kilise kuralları (488 yılı Aguen ve 705 yılı Berde meclisinin çıkardığı yasa) bize ulaşan bir kaynaktır. Bu kaynaklar sırasında Moisey Kalankatlı'nın 1-10. yüzyıllarda Albanya ve Albanların tarihine ilişkin eserlerin önemi çok büyüktür. "Albanların Tarihi", Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasını ve etnogenezini, toplumsal-ekonomik, siyasi, ideoloji ve aynı zamanda kültürel tarihini öğrenmek açısından çok önemlidir. Moisey Kalankatlı, büyük Alban hükümdarı Cavanşir'in çağdaşı idi. Söz konusu dönem ise Albanya'nın siyasi ve kültürel kalkınma dönemi olarak bilinmektedir. Askeri yeteneği, akıllı ve hızlı politikası ile Albanya'yı kendi sınırları içerisinde güneyde Aras Nehri'nden kuzey deki Derbent'e kadar olan tüm arazileri birleştiren, bağımsız iç ve dış politika yürüten, Alban Kilisesi'nin bağımsızlığını koruyan Cavanşir, özellikle kendi döneminin yazılı kaynaklara yansımaları için Moisey Kalankatlı'ya Alban Tarihi kitabını yazmasını sipariş vermiştir²⁴⁰.

İslâm Dininin kabul edilmesi, Albanya'da (Azerbaycan'da) yeni bir aşamanın temelini atmış oldu. Çok geçmeden ülkenin her yerinde, bu bağlamda Karabağ'ın eski kentlerinden Arran'da (Karabağ'ın annesi olarak bilinen Berde'de) eski dini ibadetlere son verildi. Yeni ve daha gelişmiş bir din olan İslâm, bütün dinlerin önüne geçti. Hilafet güçlendikçe Berde'de bilim ve kitap kültürü, genel olarak tüm eserler arap dilinde yazılmaya başlanmış, Hristiyan okulların yerine müslüman medreseleri geçmişti.

²³⁹ Kasım Hacıyev, s.108.

²⁴⁰ Kasım Hacıyev, s.112-113.

Birçok yerde camiler yapılmış, Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi kentler yeni tarzda yeniden yapılmaya başlanmıştı. Hilafetin sınırlarının genişlemesi ve gelişmesi ile ilgili olarak toplumsal, siyasi konuların çözümlenmesinde yeni bilimsel verilere ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Kur'ân, sünnet, icma ve kıyas, İslâm Hukuku'nun temelini oluşturmakta idi. Söz konusu dönemde “Berdei”, “Karabaği” takma adı ile bilinen onlarca düşünür yetişmiş, onların ismi, kişiliği ve eserleri ile ilgili bilgiler birer tarihe dönüşmüştür. Ne yazık ki, onların eserlerinin birçoğu çeşitli nedenlerle kaybolmuş ve günümüze ulaşmamıştır²⁴¹.

Karabağ maddi ve manevi medeniyetinin bütün özellikleri ile tamamen Azerbaycan Türklerine mahsusudur. Karabağ halısı, Karabağ'ın giyim-kuşam türleri, el işleri Azerbaycan hudutlarının dışında Şark ülkelerinde de tanınmakta ve değer taşımaktaydı. Karabağ'da kendine has tartma ve ölçü birimi mevcut idi. Köy-tarım işleri gelişmiş geleneksel çiftçilik ve suvarma kültüründen ibaret bir şekilde gelişmekteydi²⁴².

Manevi medeniyetin en mühim sahalarında da Karabağ farklı özelliklere sahip olmuştur. 17-18. yüzyıllarda Azerbaycan edebi dilinde ses tonu kanunu yalnız Karabağ diyalektinin etkisi ile hız kazanmıştır. Karabağ şairlerini birleştiren “Meclisi-Üns” ve “Meclisi-Feramuşan” şiir meclisleri, kendi üslubu ile seçilmekteydi²⁴³.

19. yüzyılda Karabağ sanatının, özellikle de şiir ve müzik meclislerinin gelişmesinde iki önemli şahsın; Xursud Banu Natavan'ın ve Mir Muhsin Nevvab'ın büyük hizmetleri olmuştur. Natavan (1832-1897) hem Cavanşir neslinin temsilcisi, hem şair, ressam, hem de bilim ve sanatın gelişmesinde olağanüstü hizmetleri olmuş ziyalı gibi yerel halk arasında çok büyük nüfuza sahipti. O, dönemin ilerici ziyalıları, şair ve müzisyenlerini şiir ve edebiyat meclisi sayılan “Meclisi-üns”te toplamaya muvaffak olmuştur. “Meclisi-üns”ün iştirakçıları şiir ve sanatın gelişme yönleri, onun günlük kaygıları hakkında fikir değişimleri yapmakla birlikte, edebi mirasın halk kitlesi arasında geniş yayılmasına çalışıyorlardı. Bu mecliste Karabağ'ın şairlerinden Kasım

²⁴¹ Kasım Hacıyev, s.117-118.

²⁴² Röşen Alizade, **İşgalsilik Faaliyetleri ve Karabağ Olayları**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2011, s.32.

²⁴³ Alizade, s.32.

Bey Zakir, Asi, Baki, Vefa, Fena, Şahin, Sekreter, Gizli, Salar, Şehit, Âşık, Hadi, Asaf Lenberani ve başkaları yer ederlerdi²⁴⁴.

Karabağlı Mir Muhsin Nevvab (1833-1918) kendi döneminin en rehber, bilim ve edebiyatın çeşitli alanlarında çalışmalar yapan aydınlardan birisi idi. O şair ve edebiyatçı, ressam ve hattat, aynı zamanda döneminin büyük âlim ve sanatçısı olmuştur. O, “Meclisi Feramuşan” isimli şairler meclisinin organizatörü ve başkanı olmuş, Karabağ şairlerine adadığı “Tezkire-yi Nevvab”, klasik doğu müziği hakkında “Vüzuhu’l-Ergam”, astronomi bilimine ait “Kifayetü’l-Etfal” vs. bilimsel ve edebî eserler yazmıştır²⁴⁵.

Azerbaycan Karabağ edebiyatının büyük isimleri olarak bilinen Kasım Bey Zakir, Xurşud Banu Natevan, Abdül-Rehim Bey Hakverdiyev, Necef Bey Vezirov ve Yusif Vezir Çemenzeminli, Süleyman Sani Ahundov gibilerinin vatanıdır. 18. yüzyılda Karabağ’ın merkez şehri olan Şuşa’da Karabağ Hanlığı veziri şair Molla Penah Vakif ve kendi şiirleri ile Karabağ’ın mânevi hayatını tasvir eden şair Molla Veli Vidadı yaşamıştır²⁴⁶.

19. yüzyılda Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, onun hep yüksek kültürel düzeye sahip olan Karabağ bölgesinde de sanatın gelişmesi özel aşamaya ayak koymuştu. Tarihsel Azerbaycan sanatına çok hanendeler, şarkıcılar, besteciler, orkestra şefleri, tiyatrocular, şair ve yazarlar lütfeden Karabağ’ın müzik ortamı zenginliklerle dolu olmuştur²⁴⁷. Karabağ musiki okulu ise hatta bütün Doğu ülkelerinde ün kazanmıştır. Karabağ’ın baş şehri olan Şuşa, tüm Kafkasya’nın konservatuvarı olarak bilinmekteydi. Karabağ sadece Azerbaycan müziğinde değil, tüm Doğu dünyasının birçok yerinde ünlü, ayrıca Batı müziği meydanlarına da giren, kendi milli özellikleri ile ün yapmış “Karabağ şikestesı”, “Rast”, “Seygah”, “Cahargah” gibi mugâmların , “Sarı gelin” ve “Apardı seller Saranı” gibi eski şarkıların ana vatanıdır. Bu mugam ve

²⁴⁴ Tahsin Yağcı, **Bir Medeniyetin Şifresi: Mugam**, Bilim ve Kültür - Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, Ankara: Yıl 1, Sayı 2, 2013, s.224.

²⁴⁵ Kasım Hacıyev, s.122-123.

²⁴⁶ Kasım Hacıyev, s.122-123.

²⁴⁷ Yağcı, s.223.

şarkılar, Karabağ'da 19-20. yüzyıllar arasında Zabul Kasım, Seygah İslam, Han Şuşinski gibi ünlü sanatçılar tarafından söylenmiştir²⁴⁸.

Sanat anlayışı, yetiştirdiği temsilciler, coğrafi konumu itibari ile Azerbaycan âşık edebiyatının önemli bir kolunu teşkil eden Karabağ Âşık Muhiti, 16. asırdan başlayarak Sovyet Rusya'sının desteği ile Ermeniler tarafından bölgenin işgaline kadar olan devirde âşık sanatını canlı bir şekilde koruyarak devam ettirmiştir. Gence etrafı, İrevan, Göyçe, Dereleyez ve Güney Azerbaycan Âşık muhitleri ile yakın temas halinde olmasından bu muhitlerin Karabağ âşıklarının yetişmesinde önemli bir rolü olduğu bir hakikattir²⁴⁹. Karabağ hanının ikametgâhı olan Şuşa şehri, Azerbaycan müziğinin beşiği, ayrıca saz-söz sanatının ocaklarından birisi olmuştur. Şuşa, Karabağ'ın müzik akademisi olarak bilinmekte idi. Karabağ'da âşık şairler; Hasta Kasım, Valeh, Hakverdi, Mehmetağa, Şamil, Kamber, Necefkulu, Abbaskulu, ayrıca özlü sözlerin ustası, hazırcevapları ile ün yapan Abdal Kasım gibi yaratıcı yönü güçlü olan isimler olmuştur²⁵⁰.

Ünlü ses sanatçıları Hacı Hüsü, Kerbelayi Hüsü, Abdalbaki Hilalov, Ali Asker Ferzeliyev, Cabbar Karyağdioğlu, Keçecioğlu Muhammed, Bülbül, Cabbar Karyağdioğlu, Seyid Şuşinski, Han Şuşinski, Zülfü Adıgüzelov, diğer müzik sanatçıları (Sadıkcın, Ata Bağdagüloğlu, Kurban Pirimov gibileri) Karabağ'ın müzik kültüründe özel yere sahiptirler. Karabağ dünya kültürü tarihine ansiklopedik bilgi ve yeteneğe sahip, Müslüman dünyasında ilk operayı yazan Üzeyir Bey Hacıbeyov gibi yaratıcı zekâ, Zakir Bağirov, Fikret Emirov, Zülfügar Hacıbeyov, Süleyman Ali Askerov, Eşref Abbasov, Sultan Hacıbeyov, Efrasiyab Bedelbeyli ve Niyazi gibi büyük sanatçılar yetiştirmiştir²⁵¹.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) dağılma sürecine girdiği 80'li yıllarda Ermenistan'ın bölgedeki hak iddiası yeni bir ivme kazanarak Ermenistan

²⁴⁸ Kasım Hacıyev, s.123.

²⁴⁹ Seyran Qayıbov, **Ana Hatlarıyla Düünden Bugüne Karabağ Aşık Şiiri**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 28, 2009, s.185.

²⁵⁰ Kasım Hacıyev, s.123.

²⁵¹ Kasım Hacıyev, s.123.

ve Azerbaycan arasında savaşa dönüşmüştür. Savaş sonucunda Rusya'nın aktif desteği ve katılımı ile Azerbaycan topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Bu savaş sonucu yaklaşık bir milyon insan öz vatanlarından göç ederek, sığınmacı durumuna düşmüştür.

Ermeni ırkçıların Azerbaycan ve Türklere karşı saldırgan politikaları tarih boyunca bölgelerin işgal edilmesi, katliam, etnik temizleme ve ülkeden kovma, kültür ve manevi değerler üzerinde hak iddia etme, tarihin sansürlenmesi gibi çeşitli formasyonlarda görülmektedir. Ermenistan'ın saldırgan politikasının günümüzdeki şekli ise halkımıza ait olan manevi kültürel değerlerin yok edilmesi, çevresel terör ve işgal edilmiş bölgelerin ilhak etme sürecini pekiştirmek için yasadışı yerleşim şeklinde görülmektedir²⁵².

Ermenistan tarafı aslında Azerbaycan ve Azerbaycan halkının tarihine ait olan Kafkas Albanyası'nın kültürel yapılarına son derece önem vermektedir. Ermenistan bu anlamda Kelbecer'deki Hotavank manastırı (6-12. yy), Lâçin'deki 10'dan fazla mabedi (5-12. yy), Ağdam ilçesine bağlı Kengerli köyündeki kilise gibi tarihi değerleri kendi tarihine ait olduğunu iddia ederek özümsemeye çalışmaktadır. Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarında bulunan Albanya devletine ait tarihi eserlerde yer alan haç ve motifler üzerindeki yazılar, izahlar silinmekte ve yerine Ermenice olanları yerleştirilmektedir. Hocavend ilçesinde yer alan tarihi Alban mabedi "Amaras", Kelbecer ilçesindeki "Gandzasar" mabedi, Ağdam ilçesindeki "Arzu hatun" mabedi, Lâçin ilçesindeki "Agoglan" mabetleri işgalciler tarafından "tadilat"ı yapılmış ve mabetler Ermenileştirilmiştir, ayrıca bölgedeki camiler ise depo olarak kullanılmaktadır. Ermenilerin bölgedeki kültürel tarihi eserlere karşı yaptığı tahribatın diğer bir örneği ise Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarındaki Azerbaycan halkı tarihinin çeşitli dönemlerine ait eşya ve eserlerin yurtdışına çıkartılmasıdır. Bu tarihi değerler Avrupa'ya götürülmekte ve "Ermeni kültürünün örnekleri" olarak lanse edilmektedir.²⁵³

²⁵² Memmed Caferli, **Karabağ'ı İlhak Etme Politikası Üzerine Bazı Notlar**, İrs - Uluslararası Dergi, Bakü: Sayı 1, 2012, s.27.

²⁵³ Caferli, s.29-30.

Ermeni işgalciliğinin diğer ağır bir zararı ise Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarındaki doğal kaynakların yasadışı kullanılması ve talan edilmesidir. İşgal edilmiş bölgenin iki büyük altın madeni olan Kalbacar ilçesindeki Zod ve Zangilan'daki Venjali altın madenleri 1993 yılındaki işgalden sonra Ermeniler tarafından yabancı ortaklığı ile kullanılmaktadır. Bu kaynaklar Ermeni politikacılara ekonomik açıdan ek kaynak görevini yapmaktadır. İşgal edilmiş yerlerdeki diğer yatırım faaliyetleri ise tarım, mineral hammaddelerin ve diğer doğal kaynakların işletilmesi, eczacılık ve inşaat malzemelerinin üretilmesi gibilerden ibarettir. Azerbaycan'ın işgal edilmiş bu topraklarındaki doğal kaynakların özellikle ormanların, bahçelerin ve ürün alanlarının yok edilmesi, bölgede geri dönülmez biçimde flora ve faunanın yok olmasına sebebiyet veriyor. Bu bölgede yer alan Zengilan ilçesindeki Avrupa'nın en büyük ve dünyanın ikinci büyük çınar ormanının, Lâçin ve Kelbecer bölgesinde bulunan nadir ağaç türlerinin, ayrıca mobilya üretiminde ahşapları kullanılan meyve ve üzüm bahçelerinin yok edilmesi Azerbaycan doğasının yok edilmesi demektir²⁵⁴.

Azerbaycan halkına ait doğal kaynakların, maddi ve manevi değerlerin Ermeniler tarafından talan edilmesi ve kendine mal etmesi sonrasında işbu bölgeye Ermenilerin yerleştirme kampanyası gelmektedir. Ermenistan tarafının işgal ettiği Azerbaycan topraklarındaki aniden ortaya çıkan bu işgalcilerin “ganimet elde etme” psikolojisine dayalı bir iş olmadığı görülür. Bu durum iyice düşünülmüş, organize edilmiş ve belli amaçlar doğrultusunda hesap yapılmış projenin sonucudur. Ermenistan, Azerileri Türklerinin tarihi izlerini bölgeden silme yoluyla ve işgal edilmiş yerleri tamamıyla Ermenileştirerek esas amacına yani Karabağ'ın tamamen ilhak edilmesine doğru çabalamaktadır²⁵⁵.

3.2 Dağlık Karabağ Sorununun Tarihçesi

Anlaşmazlıklar beşeriyet yaratıldığı tarihten itibaren süregelmiştir. Tarih boyunca devletlerarası çatışma ve savaşlar meydana gelmiş ve bu savaşlar yıllarca devam etmiştir. Yaşanan silahlı çatışmalarda milyonlarca insan hayatını kaybetmiş,

²⁵⁴ Caferli, s.30-31.

²⁵⁵ Caferli, s.31.

açlığa ve sefaletle düşmüştür. Anlaşmazlık ve askeri çatışma tehlikesine karşı çeşitli önlemler alınmasına, yeni uluslararası hukuk kurallarının belirlenmesine rağmen, 20. yüzyılın ikinci yarısında da savaşlar ve çatışmalardan kurtulmak mümkün olmamış ve bu çatışma ve savaşlar 21. yüzyıla taşmıştır²⁵⁶.

Azerbaycan coğrafi konumu nedeniyle tarihin her döneminde cazibe merkezi olmuş, bu nedenle sürekli olarak yabancı güçlerin işgali altında kalmış, bağımsızlığa ancak 20. yüzyılın sonlarında ulaşabilmiştir. Azerbaycan tarihine bakıldığında Karabağ, gerek kültürel, gerek siyasi olarak Azerbaycan'a büyük katkıda bulunmuştur. Karabağ, Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile şu anda Ermenistan sınırları içerisinde bulunan Göyçe gölü arasındaki dağlık bölge ve bu bölgeye bağlı ovalardan oluşan arazilere verilen addır. Coğrafi konumu itibariyle Ermenistan ve İran'ı kontrol edebilme imkânına sahiptir²⁵⁷.

Karabağ sorununun ilk ortaya çıktığı tarihten bugüne üç asır geçse de Azeri-Ermeni çatışması sıcak şekilde devam etmiş, Karabağ problemi sadece Azerbaycan ve Ermenistan'ı değil, tüm bölgeyi etkileyen bir çatışmaya dönüşmüştür. Karabağ, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak tarih boyunca Azerbaycan'ın kültürel ve siyasi birliği içerisinde yer almıştır. Bu birliktelik dilde, tarihte ve kültürde etkisini göstermiş ve eşsiz eserler ortaya çıkmıştır. Karabağ Hanlığı tarihi süreçte bu birlikteliğin kalıcı adı olmuştur. Son dönemde, özellikle son üç asırda Rusya'nın etkin siyasetiyle, Türk ve İslam unsurlardan arındırılmış, tampon bir bölge oluşturma çabaları sonucunda Ermeniler bölgeye yerleştirilmiştir. Ermeniler de bölgedeki Türk-Müslüman unsurları etnik temizliğe tabi tutmuş ve sonuçta bölgede mono Ermeni bir devlet kurmayı başarmıştır. Azerbaycan bu süreçten olumsuz etkilenmiş, Karabağ problemi birçok alanda Azerbaycan'ı maddi ve manevi büyük kayıplara uğratmıştır²⁵⁸.

²⁵⁶ Vefaddin İbayev, "Dağlık Karabağ Savaşı'nın Siyasi ve Hukuki Boyutları", Osman Nuri Aras (Ed.), **Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz** içinde (35-64), Bakü: Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2008, s.35.

²⁵⁷ Yılmaz, **Kafkasya'da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, s.72.

²⁵⁸ Yılmaz, **Kafkasya'da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, s.72.

3.2.1 Çarlık Rusya Dönemi

Kafkasya, esasen Azerbaycan tarih boyunca Rusya İmparatorluğunun ilgisini çeken bölgelerden biri olmuştur. Fakat o da iyi bilinmektedir ki, 1. Petro'nun devrine kadar Rusya'nın burada global dış politika yürütmek imkanı olmamıştır. Yalnızca 1. Petro devrinde böyle bir ortam oluşmuştur²⁵⁹.

1. Petro (1689-1725) devrinden gelişmeye başlayan ve 18. yüzyılın sonlarına doğru dünyanın güçlü devletlerinden birine çevrilen Rusya, İran ve Orta Doğu üzerinden sıcak denizlere ulaşmak için güneye açılmak niyetinde idi. Bu durum 1. Petro'nun vasiyetinde de açıkça belirtilmiştir. Rusya, bu düşüncesini gerçekleştirmek için ilk önce Kafkasya'yı daha sonrada komşu İran ve Osmanlı devletlerini işgal etmek zorunda idi. Bu yüzden Rusya, 18. yüzyıldan başlayarak Kafkasya'yı işgal etme siyasetinde Ermenilerdeki milliyetçilik hırsını devamlı kullanmaya başlamıştır. Bu tek taraflı gelişme, zamanla karşılıklı olarak işbirliğine dönüşmüştür²⁶⁰. Burada Rus Çarı 1. Petro'nun 10 Kasım 1724 tarihinde imzaladığı ferman çok önemli role sahiptir. Ferman, Rusya'nın Ermeni halkını himaye ettiğini ilan etmektedir. Pratikte ise, bu ferman ile Ermeniler, Rusya'nın bölge politikasında bir alet olmaya başlamışlardır. Bu amaçla Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine büyük önem verilmiştir. Ünlü Rus tarihçisi S.M. Solovyov (1820-1873) konuyla ilgili olarak şöyle yazmaktadır: "Petro, işgal edilen toprakların Rusya'nın elinde kalması için orada Hristiyanların daha fazla olmasını ve Müslümanların azaltılmasını en önemli araç olarak görüyordu. Biz burada İmparatorun doğrudan Ermenileri işaret ettiğini görüyoruz²⁶¹."

Rusya'nın Ermeni siyaseti 1. Yekaterina ve 2. Yekaterina'nın devrinde de devam ettirilmişti. Nitekim 1726 yılında 1. Yekaterina'nın ve 1768 yılında 2. Yekaterina'nın devrinde Ermenilerin himaye edilmesi hakkında ferman imzalanmıştı²⁶². 1802 yılında 1. Aleksandr Azerbaycan Türklerine karşı acımasızlığı ile ün yapmış

²⁵⁹ Asger Abdullayev, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Tecavüzü Tarihinden Bazı Makamlar*, Bakü: İktisat Üniversitesi Neşriyatı, 2011, s.25.

²⁶⁰ Dedeyev, *Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış*, s.20.

²⁶¹ Mahmutov ve Şükürov, s.24.

²⁶² Abdullayev, s.26.

General N. Sisianova mektubunda yazıyordu: “Neyin pahasına olursa olsun Azerbaycan’ın bu veya diğer hanlıklarında Ermenilerden istifade olunmalıdır”²⁶³.

Genel olarak, Ermenilerin toplu halde Azerbaycan topraklarına göçü ve yerleştirilmesi işi Rusya’nın Kafkasya’yı işgaliyle birlikte başlamıştır. Rusya, bu iskân politikasını iki aşamada gerçekleştirmiştir. Birincisi 1805-1828 yıllar arası, ikincisi ise 1828’den sonra yapılmıştır²⁶⁴.

18. yüzyılın sonları - 19. yüzyılın başlarında, uluslararası arenada yaşananlar ve bölgede mevcut olan durum, Rusya’nın işgalci faaliyetlerini güçlendirdi. 1801 yılında Gürcistan Rusya’yla birleştirildi. Azerbaycan’ın işgali için savaş başladı ve Car-Balaken (1803) ile Gence Hanlığı (1804) işgal edildi²⁶⁵. 1803’ün Şubatında Azerbaycan’a gönderilen Gürcü asıllı General Sisianov’un yardımcılarında biri de Yuannes adında bir Ermeni idi. 1805 yılında Kürekçay antlaşmasıyla Karabağ Hanlığı’nı ele geçiren Rusya, Ermenileri buralara celp ederek onların gücünden kendi işgalcilik prensipleri için istifade etmiştir. Kafkasya’yı işgal ederek üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen İran ve Rusya arasında 1804’te başlayan savaş 1813’de yapılan bir anlaşma ile sona ererken Kafkaslar da İran ve Rusya arasında paylaşılmış oluyordu. İran ve Rusya arasında 12 Ekim 1813’te yapılan Gülistan Barış Antlaşması sonucu Kuzey Azerbaycan bütünü ile (Erivan ve Nahcivan hariç) Rusya’ya terk edilmiştir²⁶⁶.

Rus hükümeti Kafkasya’da, yerel Müslüman derebeylerinin ekonomik durumlarını zayıflatmaya, diğer taraftan ise Ermenilere üstün konum temin etmeye çalışıyordu. Hanlık statüsü yok edildikten (1822) sonra, Kuzey Azerbaycan’ın diğer yerlerinde olduğu gibi Karabağ’da da komendantlık-askeri yönetim şekli kabul edildi ve Askeri-Müslüman dairesine (merkezi Şuşa) bağlandı. Bu dönem aslen Ermeni olan Tuğgeneral V. G. Medetov (1782-1829), Karabağ’da tam anlamı ile Ermeni-Rus sömürge sistemi kurmayı başardı. Rus yönetimi, 1830 yılında yaşanan isyanların etkisi ile Güney Kafkasya’da askeri reform (10 Nisan 1840) gerçekleştirdi. Bu reforma göre,

²⁶³ Aliyev, s.73.

²⁶⁴ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.21.

²⁶⁵ Mahmutov ve Şükürov, s.34.

²⁶⁶ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.21-22.

Karabağ eyaleti, Şuşa kazasına dönüştü ve Kaspi vilayetine (merkezi Şamahı) bağlandı. Bununla da Karabağ kavramı, siyasi anlamını kaybederek sadece coğrafi bir kavram şekline dönüştü²⁶⁷.

Rusya Kafkasya'yı işgalinden sonra buralarda korkusuz ve rahat hareket etmeye, bu arada sömürgecilik politikasını da uygulamaya başladı. Kafkasya'yı uzun süre elinde tutma düşüncesi ile komşu ülkelerden Gayr-i Müslim zümreyi getirip Kafkasya'ya iskân etme yönüne gitti. Bu göç işleminde en çok yer Ermenilere verilmiştir²⁶⁸. Bu dönemde bir defaya mahsus 390 Ermeni ailesi Şuşa'ya getirilmiştir. Bu da yaklaşık 1500-2000 Ermeni'nin buraya yerleştirilmesi demektir. Böylesine toplu göçlerin yanında Karabağ'a kendi başına gelen Ermeni aileleri de az olmamıştır. Ermeniler de kendi çıkarları doğrultusunda "sadakat borcu" olarak Ruslara hizmet etmeye başlamıştır. Karabağ'da yapılan bu "iskân politikası" iki tarafın da planlı hazırlıklarıyla hayata geçirilmekte idi²⁶⁹. Böylece, Rusların iskân siyaseti kısa bir zamanda etkisini göstermiştir. Tarihçi Geybullayev'a göre, 1823'de Rusların Karabağ'daki kayıt listelerinde 642 köyün 155'i Ermenilere, 487'si ise Azerilere ait olarak verilmiştir. Bu da 1800'lere kadar sayıları çok az olan Ermenilerin, artık 1823-de Karabağ ahalisinin yaklaşık %24-ünü oluşturduğunu göstermektedir²⁷⁰.

1826'da ikinci defa başlayan İran-Rusya (1826-1828) savaşından sonra, imzalanan Türkmençay Mukavelesi (10 Şubat 1828) sonucu Azerbaycan ikiye ayrılarak, kuzey kısmı Rusya'ya, güney kısmı ise İran'a bırakılmıştı. Bu antlaşmanın 15. maddesinde en geç bir yıl içinde İran'da yaşayan Ermenilerin Rusya tarafına yerleştirilmesi izninin verildiğini görmekteyiz. Bu dönem Rusya'nın İran Büyükelçisi A. Griboyedov'un Çar'a yazmış olduğu mektubunda da göçle ilgili epey bilgi verilmektedir. Ermeni yanlısı olarak tanınan Griboyedov, İran'da bulunduğu dönemlerde Ermeni haklarını savunarak bu konuda İran Şahı'na defalarca baskıda bulunduğu bilinmektedir²⁷¹. Rus yazarı N. N. Şavrov notlarında yazıyordu: 1826-1828

²⁶⁷ Mahmutov ve Şükürov, s.35.

²⁶⁸ Yılmaz, **Kafkasya'da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, s.74.

²⁶⁹ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.22.

²⁷⁰ Yılmaz, **Kafkasya'da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, s.74.

²⁷¹ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.23.

yılları Rusya-İran arasında çıkan savaşa kadar Gence, Karabağ ve İrevan'da Ermenilerin sayısı çok az olmuş ve hiçbir önem taşımamıştır. Böyle bir durumda, bölgede Hristiyan ahalisinin sayının artırılması için mümkün olduğu kadar daha çok Ermeni İran'dan Azerbaycan'ın Yukarı Aras bölgesine göç ettirilmiş ve daha çok Nahcivan, Erivan ve Karabağ vilayetlerine yerleştirilmiştir²⁷².

Türkmençay Mukavelesinden sonra, Rusya Devleti tarafından Rus ordusunun Albayı L.Lazaryev'in başkanlığında göç işleriyle ilgilenmek için özel organizasyon komitesi kurulmuştu. Bu organizasyon tarafından Ermenileri Karabağ'a göçe teşvik etmek için her türlü maddi destek sağlanıyordu²⁷³. S. İ. Glinka'nın yazdığına göre, Türkmençay Mukavelesinden sonra üç buçuk aylık bir süre içinde, 8000'den çok Ermeni ailesi Aras nehrini geçip İran'dan Azerbaycan'a göç etmişti. Göçmen Ermenilere 14.000 ruble altın para ve 400 ruble gümüş para olarak maddi yardımda bulunulmuştur²⁷⁴.

1829 yılında Edirne Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan da Ermenilerin yeni işgal edilen topraklara göçü gerçekleşmeye başladı. Ermeni göçünün büyük bir kısmı, Karabağ topraklarına yönelmişti²⁷⁵. N. N. Şavrov'un yazdığına göre, 1828-30 yılları arasında 40.000 İran Ermeni'si, 84.000 Osmanlı Ermeni'si Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Bu rakam 19. yüzyılın sonlarına doğru bir milyona ulaşmıştır²⁷⁶.

Rusya'nın bu iskân politikasını yapmasında iki amacı olmuştur. Birincisi, bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hâkimiyet kurma yoluna gitmiş olmasıdır. Bunun için Kafkasya dışından getirilen Gayr-i Müslim zümre bu bölgeye yerleştirilmiş, bu yolla Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesi sağlanmıştır. Başlangıçta, Kafkasya'daki Rus ordusunda Ermeni ve Gürcü subaylarına öncelik tanıma politikası zamanla genişletilmiş, Kafkasya'daki Rus Yönetimi bu zümreden olanlara emanet edilmiştir. Lazarevler, Madatov, İvan

²⁷² Xelilli, s.63.

²⁷³ Abdullayev, s.36.

²⁷⁴ Xelilli, s.63-64

²⁷⁵ Mahmutov ve Şükürov, s.36.

²⁷⁶ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.23.

Korganov, Cemşid Şahnazar, Vasili Bebudov gibi Ermeni asıllı Rus subayları bunlardandır. İkincisi ise, daha sonraki yıllarda komşu ülkelerin (Osmanlı ve İran) işgal edilmesinde orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi planlamasıdır. Bu amaçla, Ermenilerin Kafkasya'ya toplanılması işi sadece İran'dan değil, Osmanlı Devleti'nden de yapılmıştır. Rusya, 1829 Edirne Antlaşması'na Hristiyan halkın serbestçe Rus topraklarına göç edebilmeleriyle ilgili madde koydurmuştu. Osmanlı Devleti bu maddenin etkisini ilk defa 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında hissetti. Rusya, bu savaşta Doğu Anadolu bölgesindeki işgal sürecinde Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başlamıştı. Böylece, bu tarihe kadar iyi giden Türk-Ermeni ilişkileri bozulmaya yüz tutmuştur²⁷⁷.

Ermeni göçünün ardından, Çar 1. Nikola Ermenilerin yerleştirildiği İrevan ve Nahcivan hanlıklarının topraklarını içine alan bir Ermeni bölgesi kurduğunu ilan etmiştir. Rusya, böylece merkezi İrevan olmak üzere, Ermeniler için bir yerleşim bölgesi oluşturmuş olur. İşte, ileride Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin çekirdeğini oluşturacak olan İrevan, bu şekil yerleşmeler sonucu, yapay gayretlerle Ermenileştirilmiştir. Günümüzde Ermenistan'a bağlanması istenen Karabağ bölgesine de, Ermeniler, yoğun olarak bu dönemde yerleşmeye başlamışlardır. Azerbaycan toprakları üzerinde zorla yaratılan Ermeni yerleşim bölgesi ile hem Azerbaycan ikiye bölünmüş oluyordu; hem de Rusya, Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir Ermeni tampon bölgesi oluşturuyordu²⁷⁸.

Yeni yönetim şekli ve Ermenilerin göç sürecinde sayılarının otomatik olarak artması, onların ekonomik potansiyelinin güçlenmesine de neden oldu. Ermeniler, Rusya'nın her konuda verdiği destekle oluşan uygun ortamda Karabağ'ın ekonomik hayatında konumlarını güçlendirdiler. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki ekonomik potansiyelleri, 1872 yılında Bakü'de petrol bulunan toprakların üzerinde iltizam (devlet mülkü) sisteminin kaldırıldığı sırada ortaya çıktı. Petrol bulunan toprakların açık arttırma yöntemi ile satılması sonucunda Azerbaycanlılar sadece %5, Ermeniler ise

²⁷⁷ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.23-24.

²⁷⁸ Afgan Veliyev, **Azerbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi**, İstanbul: Çetin Matbaacılık, 2005, s.44-45.

%50'den fazla toprak satın aldılar. Bakü'de faaliyette bulunan 167 petrol şirketinden 55 büyük ve orta ölçekte olanı Ermenilere ait idi. Ermenilerin kültür ve eğitim düzeyinin yükseltilmesi için de geniş imkânlar var idi. Kuzey Azerbaycan'da, esasen Karabağ'da arazi yönetimi, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda geniş imkânlar kazanmışlardı²⁷⁹.

Yukarıda da anlattığımız gibi Ermeni milliyetçiliğinin oluşum ve faaliyet tarihi 19. yüzyıldan çok öncelere kadar gitmektedir. 19. yüzyıldan başlayarak sömürgeci emellerle hareket eden Batılı devletler ve Rusya, başta Osmanlı ve Azerbaycan olmak üzere, bütün Müslüman ülkeler aleyhindeki hareketleri desteklemiş, Ermeni milliyetçiliğini aktifleştirmiş ve kendi çıkarları amacıyla kullanmaya başlamışlardı. Bu emperyalist devletlerin içerisinde ikisi ön plana çıkar ki, bunlar Rusya ve İngiltere'dir. Menfaatleri çatışmakla birlikte bu iki devleti ortak hareket ettiren faktörlerin başında "Ermeni" unsuru gelmektedir. İngilizler, özellikle Osmanlı'ya, Ruslar ise hem Osmanlı hem de Kafkas Müslümanlarına karşı daima Ermenileri kışkırtmış ve silahlandırmıştı²⁸⁰.

Ermenilerin milli benliğini ve devletçilik düşüncesini şekillendiren, onlarda Müslümanlara ve özellikle Türklere karşı düşmanca, agresif hisler aşılayan İngilizler ve Ruslar, "Büyük Ermeni Devleti" kurma vaatleri ile bu oluşumu daha da körüklemişler. Boş bir hayal olan "denizden denize kadar (Karadeniz'den Akdeniz'e kadar) Büyük Ermenistan" hayali İngiliz diplomasisi tarafından zihinlere yerleştirilmişti. Müslüman halkların yaşadığı Yakın ve Orta Doğu'da güvenilir bir yardımcı oluşturmak maksadıyla burada bir Hristiyan devletin kurulması büyük devletler için stratejik bir durum haline gelmişti²⁸¹.

19. asırdan başlayarak 20. asrın başlarına kadarki dönemde Büyük Britanya, Fransa ve diğer Batı devletleri ile beraber Rusya'nın çalışmaları neticesinde Küçük Asya'nın batısında yaşayan Ermenilerin siyasi, ideolojik ve askeri yönden

²⁷⁹ Mahmutov ve Şükürov, s.38-39.

²⁸⁰ Beşir Mustafayev, **İlk Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan Petrolünün Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü (1918-1920)**, İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İğdir: Sayı 1, 2012, s.62.

²⁸¹ Samir Hamidov, **Milli-Etnik Kimliğin Şekillenmesinde Mitolojik Boyutlar**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.213.

teşkilatlanması sağlandı. Ermenilerin Türklere karşı nefret ve ırkçılık alametleri taşıyan karakterleri şekillendirildi. Rusya'nın yerleştirme siyaseti ile Ermenilere verdiği destek neticesinde Güney Kafkas'ta yaşayan Ermeniler, Türk halklarından biri olan Azerbaycanlılara karşı da toprak iddialarında bulunmaya başladılar. Bunun sonucunda Batının büyük devletlerinin ve Rusya'nın çabalarıyla bölgede uzun yıllar sürecek olan anlaşmazlıkların temeli atılmış oldu²⁸². Böylece, 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki tüm Ermenileri organize edebilecek milliyetçi grupların kurulması ile beraber aktif faaliyete geçmesi sağlandı ve Ermeniler “Büyük Ermenistan” düşüncesinin gerçekleştirilmesi için açık bir şekilde mücadeleye girişmeye başladılar. Karabağ, Erivan, Nahcivan ve diğer Azerbaycan topraklarının yerel nüfusunu yok etmek ve bu toprakları işgal etmek ise, bu planın bir parçası idi.

Böylece hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'nde kanlı olaylar ve terör hareketleri düzenlenmiş, 19. yüzyılın sonları ve tüm 20. yüzyıl boyunca sürmüştür. Amaçlarını gerçekleştirmek için terör örgütlerinin kullandığı örgütlenme, eylem ve netice gibi her türlü aşamadan istifade edilmiştir. Bu konuda özellikle etnik arındırma ve soykırıma müracaat etmişlerdir. Özellikle 20.yy evvellerinde ve sonlarında Türkiye ve Azerbaycan topraklarında bu politika acımasızca uygulanmıştır. 1906-1922 yılları arasında Anadolu'da ve Kafkaslarda Ermeniler tarafından Türklere uygulanan soykırımda öldürülenlerin toplam sayısı, 517.955'si Anadolu'da olmak üzere toplam 1.100.000 kişidir. Bunlardan sadece 30.000'ni Van'da, 30.000'den fazla insan 1918'de Bakü'de, 64.500 bini 1920'de Nahcivan'da katledilmiştir²⁸³.

Ermeni milliyetçilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısında örgütlenmeye başlaması görünürde hayır cemiyetleri şeklinde olsa da, daha sonra farklı amaçlar için faaliyet gösterdikleri anlaşılmıştır. Bu cemiyetlerin konumuz açısından en önemlileri ise “Hınçak” ve “Taşnaksutyun” komiteleridir. Hınçak Komitesi (Sesleniş, Haykırış) 1887 yılında Cenevre'de kurulmuştur. Taşnaksutyun Cemiyeti (İhtilal Cemiyetleri Birliği) ise 1890'da Tiflis'te kurulmuştur. Amaçları Rusya, Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan

²⁸² Hamidov, s.215.

²⁸³ Reha Yılmaz, **Uluslararası Terörizm ve Ermeni Terörünün Analizi**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 18, 2006, s.6.

Ermenileri birleştirip “Büyük Ermenistan” kurmak ve Ermeni derneklerini birleştirerek Türklere karşı isyan çıkarmaktır. Nitekim bu asılsız iddialarının devamı olarak Bakü, Gence, Nahcivan ve Dağlık Karabağ’da Ermeni teşkilatlarının ideolojik ve siyasi düşüncelerinin propagandası için alt komiteler yaratmışlar. Bu komitelerin tarihlerinin önemli bir bölümünü de Azerbaycan’ın ayrılmaz hissesi olan Dağlık Karabağ’ı işgal ederek Büyük Ermenistan iddialarını gerçekleştirmek arzuları oluşturmuştur²⁸⁴.

Taşnaksutyun gizli bir şekilde Azerbaycan’daki Ermenileri örgütleyip, silahlandırarak, silahsız Azerbaycanlılara karşı eylem başlattı. 1905 yılının Şubat ayında Bakü’de Ermeni-Azerbaycanlı çatışması baş verdi. Bakü’de 3 gün süren çatışma dalgası ve Ermenilerin yaptığı kanlı olaylar kısa sürede tüm bölgelere sıçradı²⁸⁵. Bakü hadisesinden sonra Müslüman-Ermeni çatışmaları 1905 yılının Mayıs-Haziran aylarında Karabağ’da, Nahcivan’da, İrevan’da ve aynı yılın Eylül ayının sonlarında Kazak’ta, Kasımın ortalarında Gence’de ve Kasımın sonlarına doğru ise Tiflis’te baş vermişti. Ahalisinin tümüne yakınıni Azeriler oluşturan bu bölgelerde iki sene içinde binlerce Azeri Türkü katledilmiştir²⁸⁶.

Ünlü Azerbaycan yazarı M. S. Ordubadi (1872-1950) “Kanlı Yıllar” isimli eserinde (1911), bu olayları tekzip edilemeyecek belgelerle kanıtlamıştır. Ancak 1905-1906 yıllarında gerçekleştirdikleri Azeri soykırımları da Ermenilere yetmedi. Onlar bu sefer, I. Dünya Savaşı’nın ortaya çıkmasına neden olan fırsatları kullandılar. Önce Çar hükümetinin devrilmesi (Şubat 1917), sonra ise Rusya’da Bolşeviklerin yönetime gelmesi ile (Ekim 1917), Transkafkasya’da oluşan anarşi ortamında, eski Rus ordusuna bağlı Ermeni silahlı birlikleri, Taşnak-Bolşevik güçlerle birlikte Azerbaycanlılara karşı soykırımın yeni dönemini başlattılar²⁸⁷. Savaş durumundan faydalanan Ermeniler, Doğu Anadolu ve bunu takiben Azerbaycan’da Mart-1918’den başlayarak iç ürpertici katliamlar yapmışlardır. Ögle ki, 1918 Mart olayları ve sonrasında Azerbaycan’ın Bakü, Şemahi, Kuba, Karabağ, Zengezur, Göyçay, Lenkeran ve diğer bölgelerinde olmakla toplam 50 binden fazla insan hünharca katledilmiştir. Antranik adlı bir Ermeni

²⁸⁴ Aliyev, s.46.

²⁸⁵ Veliyev, s.140.

²⁸⁶ Abdullayev, s.57.

²⁸⁷ Mahmutov ve Şükürov, s.39-40.

haydudun, Karabağ'daki Müslüman nüfusu yok edip bu bölgeni tümüyle yeni kurulmuş Erivan merkezli Ermenistan'a birleştirmek düşüncesi yüzünden, 1918-1919 yılları arasında sadece Karabağ bölgesinde 150 Azeri köyü insanlarıyla birlikte tamamıyla mahvedilmişti²⁸⁸. Bu dönem Ermenilerin yapmış olduğu katliamlar, ancak Türk ordusunun Azerbaycan'a yardımı sayesinde durdurulabilmiştir. Osmanlı ve Azerilerden oluşturulan Kafkas İslam Ordusu, Gence-Bakü istikametindeki yol boyu mıntıkaları, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ve daha sonra da Karabağ'ı Ermeni işgalinden kurtarmıştır²⁸⁹.

Bakü ve Kafkasya'daki Ermeni topluluklar kısa sürede ulus bilincini yakalamışlardır. Bunda Ermenilikle özdeşleşmiş Grigoryan Hristiyanlık anlayışının da etkisi büyük olmuştur²⁹⁰. Ermeni Kilisesi, Ermeni milli ruhunun oluşmasında, faaliyetlerinin yaygınlaşmasında, son basamak olarak toprak ve yurt edinmelerinde öncü olmuştur. Ermeniler okullarda çocuklara ve gençlere karşı kin ve nefret duygularını aşılarmaktaydılar. Ermenilerin Azerbaycan ve Kafkaslara yerleştirilme planı, kilise-komite-destekçiler üçgeninde gerçekleşmiştir. Nitekim dönemin Kaspi Gazetesi bu yolda Ermeni silahlı güçlerinin “gazi ve özgürlükçü” olarak adlandırdıkları Antranikleri destekleyen kilise ve yandaşlarını tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermiştir²⁹¹.

1918 Mart Soykırımı Azerbaycan Türkleri için oldukça dehşetli bir darbe olsa da, bu facia Azerbaycan Türklerinin milli bağımsızlık hareketinin karşısını ala bilmemiş ve Azerbaycanlılar arasında birlik-beraberlik ve özgürlük düşünceleri daha da güçlenmişti. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ile (1918-1920) Azerbaycan tarihinde yeni bir sayfa açılmıştı.

²⁸⁸ Yılmaz, **Kafkasya'da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, s.76.

²⁸⁹ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.27.

²⁹⁰ Beşir Mustafayev, **Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, İzmir: Cilt 12, Sayı 1, 2012, s.536.

²⁹¹ Mustafayev, **İlk Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan Petrolünün Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü (1918-1920)**, s.64.

3.2.2 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi

1918 yılında 1. Dünya Savaşının sona ermesinden sonra uluslararası ilişkilerin yeni sistemi şekillenmeye başladı. Bu sistemin şekillenmesi aslında 1920 yılında; son şeklini alması ise, 1922 yılında “Vaşington Konferansı”nın sonundaki anlaşmalarla tamamlandı. 1918 yılından sonra Rusya, Osmanlı, Almanya, Avusturya-Macaristan imparatorlukların dağılması sonucunda, dünyanın değişik bölgelerinde oluşan güç boşluğu ve aynı zamanda galip devletler grubunda olan, Versal sisteminin şekillenmesinde önemli rol oynayan ABD Başkanı V. Vilson’un ileri sürdüğü “14 madde” içinde bulunan gelişme prensipleri yeni bağımsız devletlerin kurulmasına sebep oldu. Uluslararası ilişkilerde yeni bölgesel sistemler oluşturulmaya başlandı. Yakın ve Orta Doğu’da Batı Avrupa’da ve Güney Kafkas’ta kurulan devletler (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan vb.) arasındaki ilk münasebetler siyasi ve hukuki ilişkiler şeklinde başladı²⁹².

Osmanlı Devleti’nin dört yıl süren 1. Dünya Savaşı’nda (1914-1918) mağlubiyeti sonucu Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçilmiş ve Kuzey Azerbaycan topraklarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ömrünün kısa olması nedeniyle bu iki devlet arasında ilişkilerin gelişme şansı zayıf olmuştur. Fakat o dönemde Türkiye topraklarında Azerbaycan Türklerinin ideolojik süreçlere ve kurtuluş savaşına katkısı, Azerbaycan topraklarında ise Türkiye Türklerinin, bağımsızlığın pekiştirilmesine ve toprak bütünlüğünün sağlanmasına katkısı mevcut ikili ilişkilerin temellerinin önemli bir kısmını teşkil etmiştir. Bu çerçevede Kafkas İslam Ordusunun Ermeni çetelerinin yapmakta olduğu katliamlara son vermesi ve Bakü’nün işgalden kurtuluşunda oynadığı asil rolün özellikle vurgulanması gerekir²⁹³.

1918 yılının 28 Mayıs’ında yaklaşık 120 yıl süren Rus işgalinin ardından Azerbaycan halkı Mehmet Emin Resulzade’nin başkanlığı altında yeni bağımsız bir devlet kurdu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) topraklarının ilk sınırları, istiklal

²⁹² Hamidov, s.216.

²⁹³ Aslanlı, s.176.

bildirisinde ilan edilmiştir. Bildirinin ilk maddesi şöyledir: “1. Bugünden itibaren Azerbaycan’da yaşayan halk, egemenlik hakkına sahiptir. Doğu ve Güney Transkafkasya’dan (Güney Kafkasya) oluşan Azerbaycan tam yetkili bağımsız bir devlettir.” Sonra kabul edilen belgelerde AHC topraklarının 114.000 km² olarak (tartışmasız 96.000 km²) belirlenmiştir. AHC, 20 devlet ve devletler birliği tarafından 1920 yılında gayr-i resmi olarak tanınmıştır. Cumhuriyet, ülkede bulunan tüm halklarla ilgili ilan ettiği önemli bir tezi de sürekli bir şekilde gerçekleştirmiştir. Bunun kanıtı ise, yasama organı parlamentoda görev yapan milletvekilleridir: 19 Kasım 1918 tarihinde “Azerbaycan parlamentosunun oluşturulmasına ilişkin” yasada Ermenilere 21, Ruslara ise 10 yer verilmiştir²⁹⁴.

Azerbaycan ve Ermenistan devletleri Mayıs 1918’de kurulduklarında aralarında arazi anlaşmazlıkları ve çatışmalar vardı. Ermenistan, sınırlarını genişletmek maksadıyla Azerbaycan’ın Karabağ, Zengezur, Nahcivan topraklarına göz dikmiş, buraların kendi toprakları olduğunu ileri sürüyordu. Devleti idare etmede tecrübesi olmayan Ermeniler, uluslararası anlaşmazlıklar oluşturmada ve ırkçı söylemleri gündeme getirmede yeteri kadar hazırlıklıydılar. Bundan dolayı Ermenistan devleti kurulduktan sonra sınırı olan bütün komşularına karşı toprak iddiaları ileri sürdü. Bu toprak iddiaları sert beyanatlardan silahlı çatışmalara kadar değişik şekillerde cereyan etti²⁹⁵.

AHC kendi topraklarının siyasi ve yasal haritasını yayınlamıştı. AHC, Karabağ’ın tüm topraklarını Cumhuriyetin ayrılmaz bir parçası olarak görüyor ve burada yönetime sahip olmak için çalışıyordu. Ermeni “Ararat” Cumhuriyeti de Karabağ’a karşı toprak iddiasında bulunuyordu. AHC hükümeti, bu iddiayı kabul etmiyordu. AHC parlamentosu başkanı Alimerdan Bey Topçubaşov ile Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanı arasında 18 Kasım 1918 tarihinde İstanbul’da gerçekleşen konuşmada şunlar karara bağlanıyordu: “Ermenilerin Karabağ iddiası, 5 veya 10 köyden oluşmamaktadır. Söz konusu alan net olarak 4 sancak (Şuşa, Cavanşir, Cebrail ve Zengezur) tır. Bu topraklar, bir hanlık toprağıdır. Burada Ermeni ve Müslümanların

²⁹⁴ Mahmutov ve Şükürov, s.40.

²⁹⁵ Hamidov, s.216.

sayısı eşit değildir. Ancak Ermenilerin burada mutlak çoğunluğu da söz konusu değildir. İlave olarak onlar buranın asıl nüfusu değildirler. Rusya ile savaştan sonra Türkiye’den buraya göç edenlerdir... Nihayet Karabağ’da dahi Ermeniler toplu şekilde yaşamamakta, Müslümanlarla karışmış durumdadırlar. Buna rağmen biz sorunun barış yolu ile çözümlenmesinden yanayız.” AHC hükümeti, ülkenin tüm bölgelerinde olduğu gibi Karabağ’ın da sosyo-ekonomik ve maddi açıdan kalkınması için girişimlerde bulunuyordu. Ancak Ermenistan hükümeti, burada uyguladığı sistemli soykırım politikasından vazgeçmiyordu²⁹⁶.

Ermenilerin Karabağ’ı işgal için daha önce başlatmış oldukları soykırım, AHC döneminde de sürdü. Bu dönemde Karabağ ve Batı Azerbaycan topraklarında takriben 500.000’den fazla Azerbaycan Türkü yaşarken, Ermenilerce uygulanan etnik temizlik baskı ve terör faaliyetleri sonucunda bu bölgede %30 civarında halk azalmıştır²⁹⁷. Azerbaycan hükümeti, ortaya çıkan durum ile ilgili 15 Ocak 1919 yılında Zengezur, Cebraýıl, Cavanşir ve Şuşa kazalarını Gence Guberniyasından ayırıp, vahit Karabağ General-Gubernatörlüğü (olağanüstü hâl bölge valiliği) oluşturdu. Xosrov Bey Sultanov, Karabağ’ın General-Gubernatörü (olağanüstü hâl bölge valisi) olarak atandı²⁹⁸. Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı S. Tigranyan, Karabağ’da bir General-Gubernatörlük kurulmasına itiraz etmiş, AHC hükümeti ise, buna cevap olarak bu itirazın nedensiz olduğunu, bu toprakların Azerbaycan’ın bölünmez bir parçası olduğunu belirtmiştir. İngiliz komutanlığı, AHC hükümetinin bu politikasını savunmuş, Karabağ Gubernatörlüğü’ü de bölgede barış yanlısı bir tavır sergilemişti. Karabağ Ermenileri, hükümetin bu politikasına tâbi olmuş, Ermeni Köylü kurultayında (Ağustos 1919) “Geçici anlaşma” kabul edilmişti²⁹⁹.

1919 yılının sonu, 1920 yılının bahar aylarında, Ermenilerin bölücülük faaliyetlerinin artması sonucunda, Zengezur’da Ermeniler tarafından silahlı saldırılar ve soykırımlar gerçekleştirildi. Onlar, bir taraftan Cavanşir kazasının yukarı yamaçlarında yerleşen köylere saldırırken diğer taraftan 1918 yılının yaz aylarından başlayarak

²⁹⁶ Mahmutov ve Şükürov, s.41.

²⁹⁷ Yılmaz, **Uluslararası Terörizm ve Ermeni Terörünün Analizi**, s.10.

²⁹⁸ Xelilli, s.105.

²⁹⁹ Mahmutov ve Şükürov, s.41.

Karabağ ovasının Müslüman nüfusuna karşı da terör estiriyorlardı. Konuyu inceleyen bir araştırmacı şöyle yazıyor: Ermeniler, Terter nehrinin önünü keserek başka yöne yöneltiyor ve kazanın ova kısmında yerleşen köyleri susuz bırakarak onlara zarar veriyor, Azeri köylüler içecek su dahi bulamıyorlardı”. Karabağ’ın diğer bir kazası, Cebrail’de de Ermeniler Müslümanlara saldırıyorlardı. Aralık 1918’de Ermenilerin Cebrail kazasındaki Azeri köylerine saldırıları her geçen gün artmıştı. 1919 yılının ilk yarısında ise, bu saldırılar daha da yıkıcı olmaya başlamıştı. Şuşa kazası ve Karabağ’ın siyasi merkezi olan Şuşa şehrinde, Ermenilerin tecavüzü daha acımasız olmaya başlamıştı. AHC döneminde Şuşa’da Ermeni ayaklanmalarından bir tanesi, 1920 yılının 22 Martında Nevruz Bayramı günü yaşanmıştı. Ermeni saldırıları, çoğu yerde hezimete uğrasa da onlar Askeran Kalesi’ni işgal ede bildiler. Ancak AHC, burada kendi egemenliğini çok kısa sürede yeniden ilan etti³⁰⁰.

Şuşa, Cavanşir ve Zengezur kazalarının Karabağ Guberniyasının 4837–7135 numaralı telgrafı ile Gence Guberniyası adına 5 Eylül–21 Ekim 1919’da gönderdiği yazıda, bölgede olup biten gerçek olaylar yer almaktadır. “Şuşa bölgesinde, Ermeni silahlıları köylere baskın yaparak, Müslümanlara işkenceler uygulamışlardır. Ermeniler, Azerilerden kendilerine tabi olmalarını talep etmişlerdir. Karşı gelenlerin değerli eşyalarını yağmalamışlardır. Kadınlara ve çocuklara çeşitli işkenceler yapmışlardır. Köylüler, Ermeni zulmünden kurtarmak için çevre illere sığınmışlardır. Tanık ifadelerine göre cesetleri bile yakmışlardır”. Şuşa’ya Ermenilerin yaptığı baskın Cavanşir alayının bir taburu tarafından püskürtüldü. Ermenilerin bu saldırısından galeyana gelen halk Şuşa’nın Ermeni mahallelerini yaktı. Ermenilerinin isyanını bastırmak için Azerbaycan Hükümeti askeri birlik gönderdi. Ordunun da katılmasıyla Askeran Kalesi Ermeni işgalinden kurtarıldı. Ermeni çetelerinin lideri Deli lakaplı Gazer öldürüldü. Hareket merkezleri olan Keşişkent de ele geçirildi. Şuşa’da Ermenilerin yaptığı baskın, şehir merkezinde bulunan Cavanşir Alayı Tetkikat Komisyonu üyelerinin Cavanşir, Şuşa ve Zengezur kazalarının Müslüman köylerine ve Gence’ye Ermeniler tarafından yapılan hücumlar hakkında maruzatta su bilgiler verilmektedir: “Ermeniler yaptıkları katliamları görünce kendileri bile dehşete düştüler.

³⁰⁰ Mahmutov ve Şükürov, s.42.

Hiçbir yerden yardım alamayan kazanın Kolanı Sovyetliğinin köyleri yıkıntılara maruz kalmıştır”. Marağa köyünün Tarım İşleri Müdürü Herses Manykovun aşağıdaki sözleri tarihi belge niteliğindedir: “Bu gördükleriniz fazla bir şey değil, sizi daha nice büyük katliamlar bekliyor”³⁰¹.

Azerbaycan hükümeti çatışmayı yoluna koymak ve tartışmalı meseleleri danışklar yolu ile çözmek niyetiyle 14 Aralık 1919 yılında Bakü’de Ermeni-Azerbaycan Konferansı’nın geçirilmesine öncülük etti. Konferansın açılış konuşmasını AHC Dışişleri Bakanı Mehmet Yusif Ceferov yaptı. Konferansın gündeminde sınır hudutlarını netleştirmek, demiryolu ve ticaret hakkında anlaşmalar sağlamak, mülteci sorunları vb. dururdu. Zira mülteci meselesi en önemli meselelerden idi. Çünkü bu cihetten Azerbaycan’da durum son derece zordu. Yalnızca 1919 yılının Aralık ayından itibaren mültecilerin sayısı 100.000’e ulaşmıştı. Buna rağmen konferansta ele alınan kararlar Ermenistan temsilcileri tarafından asılsız bir şekilde reddedildi³⁰².

1. Dünya Savaşı sonrasında galip gelen Fransa ve Büyük Britanya’nın başı Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun topraklarının bölüştürülmesine karışmış, Rusya’da ise bir iç savaş karışıklığı vardı. Aslında bu durum yeni kurulan devletlerin bağımsızlıklarını sağlamlaştırmaları için elverişli görünüyordu³⁰³. Ancak Ermenistan’ın Karabağ’da yürüttüğü işgalcilik siyaseti, hem onun hem de saldırıya maruz kalan Azerbaycan’ın zayıflamasına ve gücünün tükenmesine neden olmuştu. Böylece Ermenilerin Karabağ’da yürüttüğü bölücü ve işgalci siyaset, Nisan 1920 olayları sırasında Azerbaycan Devleti’nin kuzey sınırlarının savunulmasına engel oldu ve nihayet bağımsız Azerbaycan Devleti’nin mağlubiyeti hızlandı. Sonuçta Güney Kafkas devletleri Sovyetler Birliği tarafından işgal edildiler.

³⁰¹ Mustafayev, **Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)**, s.547.

³⁰² Abdullayev, s.159.

³⁰³ Hamidov, s.217.

3.2.3 Sovyet Rusya Dönemi

Rusya’da gerçekleştirilen 1917 Bolşevik ihtilali bölgede siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Sovyet Rusya’sı Çar Rusya’sından devraldığı müstemleke siyasetini başka bir şekilde devam ettirmek düşüncesindeydi. Bu yüzden ilk yıllarda Kafkasya halklarına tanınan bağımsızlık hakkı daha sonra gasp edilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan’da 23 ay yaşayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) 28 Nisan günü Rusya’nın 11. Kızıl Ordusu tarafından işgal edilerek yerini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bırakmıştır. Azerbaycan’la birlikte Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri de kurulmuştur³⁰⁴.

Azerbaycan’da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra Halk Komiserleri Sovyet’i (HKS-hükümet) kurulmuş ve olağanüstü yetkili komiserler atanmıştı. A. N. Karakozov (1890-1938) Dağlık Karabağ’ın olağanüstü yetkili komiseri olarak atandı. Azerbaycan Sovyet hükümeti, 30 Nisan 1920 tarihinde Ermenistan hükümetine gönderdiği notada askeri birliklerin Zengezur ve Karabağ’dan çıkartılmasını talep ediyordu. Mayıs ayında Karabağ’da Sovyet yönetimini ilan edilmişti³⁰⁵.

Bu dönemde Sovyet Rusya’sı, Kafkasya’nın Sovyetleştirilmesi planını gerçekleştirmeyi sürdürüyor, yeni devletlerin sınırlarının belirlenmesi ilkelerini bahane ederek mevcut ve gelecek devletlerin bu alandaki faaliyetini denetlemeye çalışıyordu. Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi (RK(B)P) Merkezi Komitesi (MK) Siyasi Bürosu (Ofisi) Kafkasya Cephesi Askeri Devrim Konseyi’ne 7 Temmuz tarihli talimatında bu konuya değinmiştir. Ermenistan’da Sovyet yönetiminin kurulmasını müteakip (29 Kasım 1920) dış sınırlarla birlikte iç sınırlarda da değişiklikler yapıldı. Azerbaycan Devrim Komitesi’nin Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti’ne 30 Kasım telgrafı ve 1 Aralık Bildirisi’nde de Karabağ ve onun dağlık kısımlarından bahsediliyordu. Bu sınırların, Ermeni tarih biliminde yanlış bir şekilde gösterildiği kesin bir biçimde kanıtlanmıştır. Bildiride Yukarı Karabağ’ın köylülerine kendi kaderlerini belirleme hakkı verdiği ilan

³⁰⁴ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.28.

³⁰⁵ Mahmutov ve Şükürov, s.44.

ediliyordu. Ermenistan Devrim Komitesi ise, 28 Aralık Bildirisi'nde Nahcivan'a karşı toprak iddiasından vazgeçtiğini ilân etti, ancak Karabağ'ı kaybetmek istemiyordu³⁰⁶.

Ermeniler yüzyıllardır sürdürdükleri hileli siyasetlerini SSCB döneminde de devam ettirmiştir. Bu defa yayılmacı siyasetin kâğıt üzerinden, Moskova'dan yürütüldüğü görülmektedir. Bu dönemde, Ermeniler, bin türlü oyunla Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a bağlanmasını Moskova'dan istemeye başlamıştır. Bu konuda iki sene süren verilsin-verilmesin tartışması Moskova'ya bağlı Kafkas Bürosu'nda alınan bir kararla, bölgeye özerklik statüsü tanınması şeklinde sonuca bağlanmıştır. Böylece, 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dâhilinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi resmen kurulmuştur. Karabağ, tarihinde ilk defa Dağlık (Yukarı) ve Ova (Aşağı) Karabağ coğrafi adı altında bölünmüş ve bir nevi meseleye siyasi boyut kazandırılmıştır. Bundan sonra Ermeniler Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde nüfus olarak çoğalmaya başlamış ve Türkçe yer adlarını Ermenileştirerek medeni asimilasyon işini yine devam ettirmişlerdir. Bölgenin merkezi olan Hankendi'nin adı Stepanakert ve beş ilçeden üçü ise Mardakert, Hadrut ve Martuni şeklinde Ermenice adlarıyla değiştirilmiştir³⁰⁷. Özellikle, 1920 ve 1930'lu yıllarda Moskova'ya bağlı Sovyet Azerbaycan'ında yöneticilerin birçoğu Ermeniler olarak tayin edilmişti. Özellikle, onlara devlet yönetimini elinde tutan istihbarat (KGB) ve emniyet (NKVD) teşkilatlarında daha çok yer verilmiştir³⁰⁸.

Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olan Dağlık Karabağ'a özerklik verildikten sonra da Dağlık Karabağ, Ermenistan, aynı şekilde bu sınırların dışında olan Ermeniler bölücülük faaliyetlerini sürdürdüler. Ermeni politikacıların sustuğu dönemlerde yazarlar, şairler ve diğer meslek gruplarından olanlar hep stratejik bir amaç doğrultusunda hareket ediyorlardı. Ünlü Ermeni yazarı M. Şaginyan (1888-1982), Dağlık Karabağ'ın özerk statü almasından sonra "Yukarı Karabağ" isimli kitabını (1927) yayınlamıştır. Söz konusu kitapta tarihi gerçekler açık bir şekilde çarpıtılıyordu.

³⁰⁶ Mahmutov ve Şükürov, s.44.

³⁰⁷ Dedeyev, **Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış**, s.28.

³⁰⁸ Yılmaz, **Kafkasya'da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, s.77.

Yazar, okurları yanlış bilgilendirerek şöyle yazıyor: “Yukarı Karabağ, Ermeni toprağıdır.”, “Yukarı Karabağ-Ermenistan’ın tarihsel bölgesi, bir parçasıdır”³⁰⁹.

Sovyet dönemi Dağlık Karabağ’ın etnik yapısına gelince ise, Ermenilerin Dağlık Karabağ’daki sayısı 1939’a kadar hızla artmış, 1939’dan sonra ise inmeye başlamıştır. İstatistiki rakamlara bakılırsa, Ermenilerin buradaki nüfusu 1959-1979 yılları arasında ortalama %10-12 azalmıştır. Bu düşüş 1980’li yıllarda Dağlık Karabağ sorunun ortaya çıkmasına kadar devam etmiştir. Hatta bu durum Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkarılma nedenlerinden biri gibi de değerlendirilebilir³¹⁰. Nitekim Ermeniler, Dağlık Karabağ’ın demografik yapısı dışında, Azerbaycan Hükümetlerinin, bölgede bilinçli bir şekilde Ermeni nüfusunu azaltma politikası uyguladığını, sosyo-ekonomik ve ulusal haklarının ellerinden alındığını ileri sürerek, Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’dan ayrılmasını talep etmeye başlamışlardı³¹¹.

Bu faaliyetlerin sonucunda SSCB Bakanlar Şurasının “Ermenistan SSC’den kolektif çiftlik sahibi ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC’nin Kür-Aras ovasına göçürülmesi hakkında” 23 Aralık 1947 tarihli bir kararıyla, 1948-53 yıllarında Azerbaycanlılar tarihi topraklarından, özellikle de Erivan ve çevre bölgelerinden toplu mecburi göçe tabi tutulmuştur. Bu karar sonucunda 150.000’e yakın soydaşımız şiddete maruz kalarak Azerbaycan’ın aran (düzenlik) bölgelerine göçürülmüştür. Onların da büyük bir kısmı dağlık bölgeden direk düzenlik bölgeye göçürüldüğü için sıcak iklime uygunlaşamamış ve yaşamlarını yitirmişlerdi³¹².

Ermenilerin “Büyük Ermenistan” kurmak amacıyla Azerbaycan Türklerine karşı Çarlık Rusya döneminden başlayan terör faaliyetleri Sovyetler Birliğinin sonuna doğru daha da şiddetlenmiştir. Sovyetler döneminde Azerbaycan’ın Karabağ bölgesinin dağlık kısmında yaşayan Ermeni toplumu tüm siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel

³⁰⁹ Mahmutov ve Şükürov, s.63-64.

³¹⁰ Dedeyev, **Karabağ’ın Ermenileştirilme Tarihine Dair**, s.39.

³¹¹ Atar, s.3.

³¹² Eliyev, s.92.

konuları içeren muhalefete sahip olsa da, Ermenistan Azerbaycan'a karşı toprak iddialarını birkaç kez ortaya atmış, ancak isteğine ulaşamamıştır³¹³.

1965 yılında Taşnak çetesinin ve Eçmiedzin Piskoposluğunun tahrikleriyle Türkiye'deki 1915 Sözde Ermeni Soykırımının 50. yılında, Erivan'da büyük çapta gösteriler yapılmıştır. Artık Ermeniler hem Türkiye'den hem de Azerbaycan'dan toprak talebinde bulunmaktaydılar. Ruslar ise "Antitürk" politikaları gereği Ermenilere müsamaha göstererek "Sözde Soykırım" için Türkler aleyhine anıt dikilmesine izin vermişlerdir. Aynı yıl içinde binlerce Azeri Türkü daha Ermenistan topraklarından çıkarılmıştır. Bu olaylar üzerine Dağlık Karabağ'daki Türklerde, Ermenilerle tekrar mücadele etmeye başlamış, böylece Dağlık Karabağ'da Ermeni-Türk çatışması yeniden başlamış ve bu çatışmalar 1967-1968 yılları boyunca devam etmiştir³¹⁴.

1975 yılında Ermeniler, tekrar Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için Moskova'ya müracaatta bulunmuşlardır. Fakat Komünist Parti Bölge Komitesi bu isteği reddetmiştir³¹⁵. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına, bu bağlamda Yukarı Karabağ'a karşı iddiaları büyük bir stratejik planın bir parçası idi. Bu nedenle de her seferinde uygun ortam oluşur oluşmaz bu planın gerçekleşmesi için mücadele tekrar başlatılıyordu. SSCB'de 1985 yılında M. S. Gorbaçov iktidara gelmesinden sonra devlet politikasında yapılan değişiklikler Ermeni bölücülerin tekrar aktif hâle gelmesine neden oldu. Kısa sürede Sovyet yönetiminin onları savunduğu anlaşılmıştır³¹⁶.

1985 yılına kadar Azerbaycan'a ait bazı bölgeleri de Sovyetlerin eliyle koparıp kendi sınırları içine katan Ermenistan'ın bir diğer girişimi, Karabağ topraklarına Ermenilerin göçmesini teşvik etmek olmuştur. 1987 yılında Erivan'da yapılan toplantılar ve mitinglerde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin anayasaya göre bağlı bulunduğu Azerbaycan hükümetinden alınması üzerine Ermeni provokatörlerin sebep

³¹³ Elçin Ahmetov, **Ermenistan'ın Etnik Temizlik, Soykırım ve İşgalcilik Politikasının Sorunları**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.74.

³¹⁴ Atar, s.4.

³¹⁵ Atar, s.5.

³¹⁶ Mahmutov ve Şükürov, s.69.

oldukları kanlı Sumgayıt hadiseleri başlamıştır. Ardından Erivan ve Karabağ'ın merkezi Hankent'te (Stepanakaret) Ermenilerin gösterisi başladı³¹⁷.

Böylece 1987 yılı ve sonrası yıllarda gerçekleştirilmiş terör dalgası ile Ermenistan SSC'de yaşayan Azeri Türkleri zorunlu göçe tabi tutulmuş ve bölge Azerbaycan Türklerinden tamamen temizlenmiştir. Takriben 350.000 fazla insan etnik temizliğe maruz bırakılırken, bu insanların ekonomik varlıklarına el konulmuş, herhangi bir hak taleplerine imkân verilmemiştir. Bütün bu olanlara seyirci kalan Sovyet yönetimi bir bakıma Ermenilerin programlı bir şekilde çalışmasına yardımcı olmuşlardır. Ermeniler için bu kutsal bir savaş anlamı taşımakta ve bu nedenle de öldürmeden gaspa, yağmadan işkenceye kadar her türlü yolun kullanımı mubah görülmekte idi³¹⁸.

3.3 Dağlık Karabağ Savaşı (1988-1994)

Ermeni ırkçıların Azerbaycan ve Türklere karşı saldırgan politikaları tarih boyunca - bölgelerin işgal edilmesi, katliam, etnik temizleme ve ülkeden kovma, kültür ve manevi değerler üzerinde hak iddia etme, tarihin sansürlenmesi gibi çeşitli formasyonlarda görülmektedir. Bu saldırgan politikanın bir etabı da 20. yüzyılın 80'li yılının ikinci yarısının başlarında Azerbaycan'da saldırgan ayrılıkçı ve yayılma politikası olmuş ve Azerbaycan'a askeri müdahale yapılmıştır. SSCB dağılma eşiğine geldiğinde Ermenistan durumdan istifade ederek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin %20'sini işgal etti (bu işgal BMT ve dünya kamuoyunca kabul edildi), işgalin sonucunda on binlerce Azerbaycanlı öldürüldü, bir milyondan fazla insan göçmen ve mülteci durumuna düştü. 1994 yılında iki taraf arasında imzalanan ateşkes sonrasında ise Ermenistan saldırgan politikalarını uygulamada farklı yöntemler kullanmaktadır³¹⁹.

Çatışmayı durdurmaya yönelik barış süreci 1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK-1994 yılından itibaren Avrupa Güvenlik ve İşbirliği

³¹⁷ Mustafayev, s.286.

³¹⁸ Yılmaz, *Uluslararası Terörizm ve Ermeni Terörünün Analizi*, s.11.

³¹⁹ Caferli, s.27.

Teşkilatı AGİT) çerçevesinde başlamış, 1994 yılında ateşkes anlaşması imzalanmış fakat nihai çözüme henüz ulaşamamıştır³²⁰.

3.3.1 Karabağ'da Kanlı Çatışmaların Başlaması (1988-1989)

Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki dönemde Azerbaycan içerisinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi isimli yapının oluşturulması, bu yapı içerisinde Ermenilerin etnik yoğunluğunun sağlanması DKÖB'nin Ermenistan'a birleştirilmesi için kapsamlı hazırlıkların Sovyetler Birliği içerisinde ve dışında sürdürülmesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde bölgede çatışmaların alevlenmesine neden olmuştur³²¹.

Ermeniler, Sovyetler Birliğinde gerçekleşen iktidar değişimi ve başa geçen Gorbaçov'un, Ermeni Meselesine yaklaşımını değerlendirmek üzere 1985 yılında Marsilya'da bir toplantı tertiplemişlerdir. Bu toplantıda alınan kararlar doğrultusunda 1985 yılında dünya kamuoyu gündeminde Dağlık Karabağ'ın Ermeni Yurdu olduğu hipotezi yerleştirilerek, sloganı “Karabağ bizimdir, topraklarımızı geri istiyoruz” çerçevesinde çalışmalarını hızlandıran Ermeniler, böylece Dağlık Karabağ'ı ele geçirme mücadelelerini bir kez daha başlatmış oldular³²². Bu yıllarda özellikle yazar Zori Balayan ve şair Silva Kaputikyan gibi Ermeni aydınları tarafından Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için yoğun kampanyalar başlatılmıştı³²³.

Aslında bu konunun uluslararası bir boyut kazanması 18 Kasım 1987'de M. Gorbaçov'un Baş Ekonomik Danışmanı olan Abel Aganbekyan'ın Paris'te Fransız Ermeni Enstitüsü ve Ermeni Muharıpleri Cemiyeti'nin bir toplantısında yaptığı bir konuşmadan sonra oldu. Aganbekyan, “Karabağ Ermenistan'ın olsun isterdim. Çünkü bir iktisatçı olarak buranın Azerbaycan'dan daha çok Ermenistan'a ait olduğunu

³²⁰ Reha Yılmaz ve Sezai Özçelik, Çatışma Teorileri Işığında Gürcistan ve Karabağ Çatışmalarının Çözümlemesi, Atilla Sandıklı (Ed.), **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri** içinde (277-310), İstanbul: Bilgesam Yayınları, 2012, s.294.

³²¹ Aslanlı, s.185.

³²² Atar, s.5.

³²³ Nesrin Sarıahmetoğlu, **21 Yılında Hocalı Olayları**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.124.

düşünüyorum ve bu yönde de bir teklif ileri sürdüm. Ümidim “glasnost ve perestroyka” demokratik şartlarında bu problemin bir çözüme ulaşmasıdır” diyerek Sovyetler döneminde görünürde iki dost halka dönüşen Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki sürtüşmeyi başlattı³²⁴.

Ağustos 1987’de Ermeniler, DKÖB’de nüfus çoğunluğunun kendilerine ait olduğunu iddia ederek buranın Sovyet Ermenistan’ına bağlanmasını Moskova’dan resmen istediler³²⁵. Bu esnada daha önce gizli faaliyette bulunan Ermeni “Karabağ Komitesi”, onun DKÖB’deki örgütü “Krunk” (Turna) çalışmalarını açık şekilde yürütmeye başlayarak “Miatsum” (Birleşme) harekâtı oluşturdu. Bu harekât, yaygın bir şekil alarak Ermenistan, DKÖB, Moskova, SSCB ve Dünya Ermenilerinin potansiyelini ortaya koymakta idi.1988 yılının Şubat ayında olaylar daha saldırgan karakter almaya başladı. Şubat günlerinde Erivan’da ve Stepanakert’te gösteriler başladı. 20 Şubat tarihinde DKÖB Sovyeti’nin toplantısına katılanlar vilayetin statüsünün gözden geçirilmesi ile ilgili olarak Azerbaycan SSC Yüksek Konseyine müracaat ettiler³²⁶. Azerbaycan’ın o dönemki iktidarı ermeni milliyetçilerinin ve onların savunucularının yeni taktiği karşısında hazırlıksızdı. Şubat ayının 24’de Askeran ilinde Ermeni teröristler tarafından iki genç Azerbaycan vatandaşının öldürülmesi, 19 kişinin yaralanması da Ermenilerin planlarına uygun düşünülmüş siyasi yöntem idi³²⁷. Şubat sonlarında artık Azerbaycan’ın büyük sanayi şehri olan Sumgayıt’ta Ermeniler tarafından özel plan çerçevesinde hazırlanmış ve SSCB Devlet Güvenlik kurumlarının da katılımı ile saldırılar düzenlendi³²⁸.

Ermenilerin DKÖB’ün Ermenistan’a bağlanması isteğinin Moskova tarafından geri çevrilmesi ve Sumgayıt olaylarının açıklığa kavuşması fazla zaman almadı. Kısa zamanda bu olaylar Ermenistan Azerilerine ve DKÖB’nin Azerbaycan SSC’nin sınırları

³²⁴ Sarıahmetoğlu, s.125.

³²⁵ Meşkure Yılmaz, Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.97.

³²⁶ Mahmutov ve Şükürov, s.69.

³²⁷ Alizade, s.38.

³²⁸ Mahmutov ve Şükürov, s.69.

içinde kalmasına karşı kullanılmaya başlandı³²⁹. 12 Temmuz 1988’de Karabağ Ermenileri, “Özerk Bölge” olarak resmen Ermenistan’a bağlandıklarını ilan ettiler³³⁰.

1988 yılının Şubat ayında yaşanan olayların ardından DKÖB ve Ermenistan Ermenileri Yukarı Karabağ’a sahip olmak için silahlı mücadele başlattılar. SSCB silahlı birliklerinin Ermenistan ve DKÖB’de bulunan askerleri bu konuda Ermenilere yardımcı oluyorlardı³³¹. Artık 1988 yılı Ağustos’un sonu ve Eylül’ün başlarında Kerkicahan ve Hocalı üzerine Ermenilerin toplu saldırısı yaşandı. 18 Eylül’de Ermeniler Hankendi’nde yaşayan 15.000 kadar Azerbaycanlıyı kentten zorla çıkardılar, onların evleri yakıldı, kendilerini ise Şuşa ve çevre illere taşınmaya zorladılar³³².

Sovyet ordusu silahlı çatışmaların kontrolden çıkması üzerine, 5 Aralıkta Ermenistan genelinde sıkıyönetim ilan etmiştir. Moskova yönetimi karışıklıkları ve çatışmaları önlemek için 12 Ocak 1989’da Dağlık Karabağ’ın yönetimini Ermenilerden alarak, özel bir komisyona vermiştir. Oluşturulan “Dağlık Karabağ Özel İdare Komitesi”, bölgenin yönetimi konusunda tam olarak yetkilendirilmişti³³³.

1989 yılında da Ermeni saldırıları sürmüştür. Haziran ve Temmuz aylarında Dağlık Karabağ ve Nahcivan’da, Ermeniler, Türklerin ikamet ettikleri mahalleleri abluka altına alırken, Ermeni çeteciler Azerbaycan demiryollarına sabotajlar düzenlemiştir³³⁴. Moskova-Bakü yolcu trenlerinde, Tiflis-Bakü, Tiflis-Ağdam, Ağdam-Şuşa, Ağdam-Hocalı güzergâhları üzere otomobillerde yapılan terör eylemleri sonucunda yüzlerce Azeri Türkünün hayatına son verildi. Binlerce Azerbaycanlı Moskova tarafından himaye edilen Ermenilerin işgalcilik politikasının kurbanı oldu. Maalesef olayların başlangıcında Ermeni ayrılıkçılarının önünün alınmaması durumu gittikçe kötüleştirmekteydi. Sonuçta, Ermeniler Azerbaycan hükümeti tarafından kontrol edilmeyen vilayette Ermenistan’dan gönderilen silahlı çeteler ve askeri

³²⁹ Mahmutov ve Şükürov, s.70.

³³⁰ Meşkure Yılmaz, s.97.

³³¹ Mahmutov ve Şükürov, s.71-72.

³³² Ahmetov, s.75.

³³³ Atar, s.7.

³³⁴ Atar, s.7.

teknolojinin yardımıyla Azerbaycanlılara karşı daha kanlı cinayetler işlediler ki, bu da sorunun büyüyüp büyük ölçekli savaşa dönüşmesine neden oldu³³⁵.

1 Aralık 1989 tarihinde Ermenistan SSC’i Yüksek Konseyi tarafından kabul olunmuş olan Ermenistan SSC ve Dağlık Karabağ’ın birleşmesi hakkındaki kararname³³⁶ ve Ermenistan’ın Azerbaycan aleyhine silaha sarılması Azerbaycan’da meydana gelen halk hareketine önderlik yapmaya başlayan Azerbaycan Halk Cephesi’ne (AHC) kendi halkının haklarını korumak için bir takım önlemler aldırttı. AHC mitingler düzenledi, grevler yaptı, demiryolu ağını tahrip ederek ülkenin Ermenistan ve Gürcistan ile bağlantısını kesti³³⁷. Ülkeyi Ermenistan’ın saldırılarından korumak ve bağımsızlığına kavuşturmak isteyen insanlar siyasi parti ve teşkilatlar olmadığı için Cephe etrafında toplandılar. Bunlar arasında eski komünistler, İslamcılar, solcular, sağcılar vardı. Milliyetçi çizgide geniş tabanlı siyasi teşkilat olan AHC, kurulduğu dönemde halkın siyasi anlayışına ve isteklerine uygun olarak, antiemperyalist, demokrasi ve bağımsızlık mücadelesinin temsilcisiydi³³⁸.

3.3.2 Bakü Olayları (20 Ocak 1990) ve Bağımsızlığa Giden Yol

16 Haziran 1989 tarihinde Bakü’de Azerbaycan Halk Cephesi’nin (AHC) kuruluş konferansı yapıldı. Konferans on beş kişiden oluşan yönetim kurulu üyeleri ve başkanlığa Azerbaycan İlimler Akademisi üyesi Ebulfez Aliyev (Elçibey) seçildi. Konferansta AHC’nin program ve nizamnamesi kabul edildi. Programda AHC kendini ülke hayatının bütün alanlarında yeniden yapılanma ve demokratikleşme için faaliyet gösteren sosyal teşkilat ilan etti³³⁹.

³³⁵ Ahmetov, s.75.

³³⁶ Aydın Balayev, **20 Ocak 1990 Olayların Sebepleri ve Sonuçları**, İrs - Uluslararası Dergi, Bakü: Sayı 4, 2012, s.5.

³³⁷ M. Vedat Gürbüz, Dağlık Karabağ Sorunu Karşısında Taraf Ülkeler, Bölgesel ve Küresel Güçler, Ahmet Hamdi Aydın, Seyhan Taş ve Saniye Adıgüzel (Ed.), **Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sorunlar-Tehditler-Fırsatlar** içinde (114-127), Kahramanmaraş: KSÜ Basımevi, 2008, s.120.

³³⁸ Ömer Faruk Ünal, **Azerbaycan 1988-1995, Sancı, Kargaşa ve İktidar**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 8, 2001, s.2.

³³⁹ Ünal, s.2.

1989'un temmuz ve ağustos aylarında Azerbaycan milli hareketi yeni bir devreye girdi. Bu dönemde gösteriler ülke çapına yayıldı ve genel nitelik kazandı. Yönetimin, halkın taleplerine tepkisiz kalması ülke çapında grevlere yol açtı. Bütün bunlar AHC'nin halk arasında nüfuzunu artırdı. AHC, Karabağ Özel Yönetim Komitesi'nin kaldırılmasını, Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda kanun kabul edilmesini, Nahcivan'ı ablukada tuttuğu ve Azerbaycan'dan toprak talebinde bulunduğu için Ermenistan ile tüm ekonomik ilişkilerin kesilmesini ve AHC'nin resmîyetinin tanınmasını istiyordu. Grevlerin etkisi ve halktan gelen tepkiler sonucunda, 5 Ekim 1989 tarihinde Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu AHC'yi tescil etti. Bu demokratikleşme ve bağımsızlık savaşının resmi nitelik kazanması anlamına gelmekteydi. AHC'nin kurulmasıyla birlikte yoğun bir grev ve gösteri dalgası ülkeyi sarmaya başladı. Bu mitingler Azerbaycan'da milli ruhun canlanmasına yardım etti³⁴⁰. Yine bu gösterilerde, 1918-1920 yılları arasında ki bağımsız Azerbaycan Devleti'nin üç renkli bayrakları ilk defa taşınıyordu. Bu suretle, Azerbaycan Türklerinde milli uyanış geçte olsa başlamış oluyordu³⁴¹.

Sovyet liderleri, sivil siyasi yöntemlerle, ülkede her geçen gün daha da güçlenen merkezkaç eğilimlerin ilerleme sürecinin durdurulmasının mümkün olamayacağını gördüler. Bu durumda Sovyet liderliği, SSCB'nin kaçınılmaz çöküşünü önlemek için son çare olarak kuvvet kullanımına karar verdiler. Onlara göre, yerel askeri operasyonlar SSCB'den ayrılmak isteyen tüm birlik cumhuriyetleri için "caydırıcı bir önlem" olacaktı. Böyle bir operasyonun icrasında Azerbaycan'ın taarruz bölgesi olarak seçilmesi tesadüf değildi. Zira egemenlik mücadelenin ön saflarında yer alan Birlik cumhuriyetleri zincirinin en "zayıf halkası" olarak görülüyordu. Baltık ülkeleri ve Güney Kafkasya komşularından farklı olarak Azerbaycanlıların Batı'da nüfuzlu bir hamisinin olmadığı ifade ediliyordu. Diğer taraftan, Sovyet Cumhuriyetleri arasında nüfusunun çoğu Müslüman olan sadece Azerbaycan Cumhuriyeti idi. Dünyada yaşanan "İslami radikallik" kâbusu, Sovyet liderlerine uluslararası arenada sivil vatandaşlara karşı uygulanan askeri müdahaleye haklılık kazandırma fırsatı sunuyordu. Nitekim daha sonra M. S. Gorbaçov, Azerbaycan yönetimine "İslami köktendincilerin"

³⁴⁰ Ünal, s.2.

³⁴¹ Atar, s.7.

gelmesini önlemek için Bakü'ye asker gönderildiğini öne sürmüştür. Oysaki Azerbaycan'da milliyetçi hareketin yükselmesinin en önemli sebebi Karabağ'da yaşanan olaylardan kaynaklanıyordu³⁴².

Fiilen, Sovyet liderlerinin pasif tutumu ve Ermenistan'ın anti-anayasal eylemlerinin zorba adımlarla da birleşmesi Azerbaycan'da iç siyasi durumun keskin bir şekilde şiddetlenmesine yol açtı. O dönemlerde, Azerbaycan Komünist Partisi'nin liderleri siyasi kararlar almada tam yetkili değillerdi. Hatta böyle kritik bir durumda Moskova'nın emirlerini körü körüne uygulamaya devam ediyorlardı. Bu acı durumun sonucu olarak 1990 yılının başında Azerbaycan'ın komünist liderleri tamamen gözden düştüler ve ülkede meydana gelen olaylar karşısında tüm kontrollerini kaybettiler. Bu ortamda, Nisan 1990 yılında planlanan parlamento seçimlerinde Azerbaycan Halk Cephesi liderliğindeki muhalefetin zaferine kuşku yoktu. Tüm bu hadiseler Bakü'de askeri operasyonun icrasına neden ve bahane oldu³⁴³.

Lakin 15 Ocak 1990 yılından itibaren SSCB yönetiminin kabul ettiği “Dağlık Karabağ ve diğer bölgelerde olağanüstü durum” hakkındaki emir ve özellikle 7. maddeye göre Bakü'de ve Gence'de sıkıyönetim ilanının önerilmesi, Azerbaycan'da mevcut gergin ortamın daha da gerginleşmesine sebep olmuştur. Azerbaycan'da bu karar Birlik merkezinde ermeni lehine oluşan bir gelişme olarak görülmüştür. Üstelik bu belgede doğrudan doğruya durumu istikrarsızlaştırma kaynağı olan Ermenistan hududunda olağanüstü hal ilan edilmesinden tek kelime edilmemiştir. Artık 16-19 Ocak 1990 yılında Bakü yakınlarında, toplam 50.000 Transkafkasya, Moskova, Leningrad ve diğer askeri bölgelerden büyük bir ordu operasyon grubu oluşturuldu. Bakü ve civarında güçlü bir askeri birliğin konuşlandırılması artık durumun kesinlikle ciddi olduğu anlamına geliyordu. Bu şekilde Azerbaycan'da yapılanlarla diğer Sovyet ülkelerine “ders” verilmesi de amaçlanmıştı³⁴⁴.

³⁴² Balayev, s.5.

³⁴³ Balayev, s.6.

³⁴⁴ Balayev, s.7.

Tüm protestolara rağmen, Sovyet yönetimi 1990 yılı 19 Ocağı 20 Ocağı bağlayan gece, Bakü’de bir soykırım gerçekleştirdi. Bu soykırım sonucunda Bakü ve etrafında 131 kişi öldürülmüş, 744 kişi ise yaralanmıştı. Kayıpların dışında 400 kişinin de gözaltına alındığı bilinmektedir³⁴⁵. Ayrıca Moskova yönetimi, Azerbaycan yönetimine de müdahalede bulunmuş, Azerbaycan Komünist Partisi (AKP) genel sekreterliğine 24 Ocak 1990’da Vezirov’un yerine Ayaz Mutallibov’u atamıştır³⁴⁶. Mutallibov döneminde uygulanan sıkıyönetimle birlikte AHC’ye baskılar da devam etti. Lakin “20 Ocak Soykırımı” Azerbaycan halkının iradesini yenemedi, hatta Cumhuriyetin ekonomisi ve toprak bütünlüğü için mücadeleyi daha da güçlendirdi.

Temmuz 1990’da Gorbaçev Sovyetlerdeki tüm paramiliter grupların silahlarını Sovyet otoritelerine devretmeleri konusunda bir beyanname yayınladı ve ellerindeki silahları teslim etmeyenleri KGB zor kullanarak silah bırakmaya mecbur edecekti. Bu hükme herkes uymaya mecbur kalırken Karabağ Ermenileri uymadı ve Karabağ Ermenilerinin lideri Ter-Petrosyan Moskova’nın da anlayış göstermesini sağlayarak ellerindeki silahları teslim etmedi. Bunun yanında Ter-Petrosyan Ermeni birliklerini düzenleyerek Ermeni Milli Ordusunu kurdu. Bu şekilde Moskova’nın anlayışı ve yardımları sayesinde Azerbaycan’da AHC dağıtılırken Ermenistan’da güçlü bir ordunun kurulması tamamlanmıştır³⁴⁷.

AHC 2 Eylül 1990 tarihinde yapılacak olan seçimlerde muhalefet güçleri arasında koordinasyonu arttırmak için Demokratik Azerbaycan Seçim Bloğunun (Demblok) kurulmasına öncülük etti. Bu bloka Azerbaycan’ın bağımsızlığı, kişi hakları ve siyasal çoğulculuk ilkelerini kabul eden elliden fazla teşkilat katıldı. Seçimler süresince de iktidarın AHC’ye olan baskısı bütün şiddeti ile devam etti. Bütün baskılara rağmen Demblok Ali Sovet’te 30 sandalye kazandı. AHC, 1991 yılı sonuna kadar olan dönemde Milli Meclis’te ülke için çok önemli kanunların çıkmasında etkili oldu. Bunların en önemlisi de Azerbaycan Devletinin Bağımsızlığı İle İlgili Anayasa Kanunun çıkarılmasıdır³⁴⁸.

³⁴⁵ Mahmutov ve Şükürov, s.70.

³⁴⁶ Atar, s.8.

³⁴⁷ Gürbüz, s.121.

³⁴⁸ Ünal, s.2-3.

Azerbaycan, istiklal mücadelesi yolunda AHC mücadelesini sürdürürken Sovyetler Birliği dağılma sürecine girmişti. Sovyetlerin dağılmasını engellemek isteyen güçlerin gerçekleştirdiği başarısız darbe girişiminin ardından Azerbaycan Meclisi Mutallibov'un Başkanlığında bağımsızlık kararı aldı. 18 Ekim 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla Azerbaycan'ın bağımsızlığı kesinleşmiş oldu. Azerbaycan'ın problemleri bağımsızlık ilan edildikten sonra hızla artmağa başladı. Mutallibov'un, Moskova yanlısı siyaseti, Sovyetlerin Azerbaycan'ın istiklal hareketine karşı tavrını değiştirmede. Mutallibov ile AHC arasındaki zıtlasma giderek tırmanıyordu. Mutallibov yönetimi bağımsızlığın ilk yılında Karabağ'ın işgalini önleyeceğine Bakü'deki iktidarını pekiştirmenin peşindeydi. Karabağ'da durumun kötüleşmesine rağmen Mutallibov milli ordunun kurulmasını bütün gücüyle geciktiriyordu. Ordunun kurulmasından altı ay geçmesine rağmen asker sayısı beş yüz civarında idi. Bunun yerine Mutallibov kendisi için "Qardaşlıq" adlı silahlı bir grup kurmuştu³⁴⁹.

Ermeniler ise bu ortamı kullanarak siyasi örgütlenme çalışmalarını sürdürüyorlardı. Eylül 1991'de sözde Yukarı Karabağ Cumhuriyeti ilan edildi. Azerbaycan Cumhuriyeti bu oluşumu kabul etmemiş, 26 Kasım tarihinde ise DKÖB'nin özerklik statüsünü kaldırmıştır. 1991 yılının sonlarında SSCB'nin çökmesi sonucu postsovyet mekânında yeni jeopolitik ortam oluşmaya başladı. Ermeniler, resmen Azerbaycan'a karşı savaş başlattılar³⁵⁰.

3.3.3 Karabağ Olayları ve Hocalı Katliamı (26 Şubat 1992)

1991'de Rusya'da yaşanan başarısız Ağustos darbesinden sonra SSCB'nin dağılması süreci hızlanmış ve Sovyet Ordusu bölgeyi terk etmeye başlamıştır. Sovyet Ordusu'nun bölgeyi terk etmesi Ermeniler için bir fırsat olmuştur. 1998-2008 arasında Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olan Dağlık Karabağ Ermeni'si Robert Koçaryan kendileri açısından ortaya çıkan fırsatı şöyle değerlendirmiştir: "Sovyet ordusu Dağlık Karabağ'dan çıktığı zaman biz Azerbaycanlılarla baş başa kaldık. Fakat biz organize olmuştuk ve en az 3-4 yıllık bir gizli çalışma tecrübemiz vardı. Bütün

³⁴⁹ Ünal, s.3.

³⁵⁰ Mahmutov ve Şükürov, s.71.

Sovyet silahı bizde kaldı ve biz onların silahları götürmesine izin vermedik.” 22 Aralık 1991’de Hankendi’deki silahlı Ermeniler SSCB’nin Jandarma birliklerine saldırarak depolardaki bütün cephane ve zırhlı araçlara el koymuş ve Rus askerini silahlarını bırakarak bölgeyi terk etmeye zorlamıştır. Rus askerleri ise SSCB yasaları gereği bu silahları kullanılamaz hale getirip çıkması gerekirken silahları Ermenilere bırakıp şehri terk etmiştir. Ermeniler Rus silahlarına el koyduktan sonra Dağlık Karabağ’a yönelik saldırılar hız kazanmıştır. Ermeniler için en öncelik Hankendi’yi Azerbaycan köylerinin “kuşatmasından” kurtarmak ve Ermenistan ile karasal bağı kurmak olmuştur. Hocalı kuşatma altına alınırken Hankendi çevresi de yavaş yavaş Azerbaycan köylerinden temizlenmiştir³⁵¹.

Öncelikle Yukarı Karabağ’ın Azerilerin yaşadığı topraklarının işgali başladı. 15 Ocak 1992’de Kerkicahan, 10 Şubat’ta Malibeyli ve Kuşçular köyü işgal edildi. Hocalı ve Şuşa’nın abluka çemberi daraltılmaya başlandı. Azerbaycan ordusunun Taşaltı operasyonu başarısızlıkla sonuçlandı. Ermeniler, Şubat’ın ortalarında Karabağlı köyünü de işgal ettiler. Böylece Yukarı Karabağ’ın köy ve kasabaları tamamen işgal edilmiş oldu³⁵².

Çağdaş anlamda soykırım (genosit) dediğimiz zaman ırk, millet veya dini inancı yüzünden nüfusun büyük bir kısmının yok edilmesi anlaşılır. Ermeni silahlı birliklerinin 1992 yılında 25 Şubat’ı 26 Şubat’a bağlayan gece Hocalı’da gerçekleştirdikleri soykırım tam da bu kıstaslara uymaktadır. Hocalı, Azerbaycan’ın çok eski tarihe sahip yerleşim alanlarından biridir. 1988 yılında Ermeni bölücülüğü yeni bir aşamaya geçerken Hocalı bölgenin merkezinde ve Ermenilerin işgalci faaliyetleri karşısında bir kaleye dönüşmüştü³⁵³.

Karabağ bölgesinin en önemli tepelerinden birisinde olan Hocalı ilçesi, Ermeni güçleri için önemli bir askeri hedef niteliğinde idi. İlçe, Hankendi ile Ağdam’ı bağlayan yolun üzerinde bulunup bölgenin tek havalimanı için üs konumundaydı. Human Rights

³⁵¹ Cavid Veliyev, **Bütün Yönleriyle Hocalı Soykırımı**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.58.

³⁵² Mahmutov ve Şükürov, s.72.

³⁵³ Mahmutov ve Şükürov, s.72.

Watch'ın raporuna göre Hocalı ilçesi Hankendi'ni top ateşine tutan Azerbaycan silahlı kuvvetleri tarafından üs olarak kullanıldığı için Ermeni kuvvetler tarafından top ateşine tutulmaktaydı. Aralık 1991'de Hankendi çevresinde yerleşen ve Türklerin yaşadığı Kerkicahan kasabasının alınmasından sonra, Hocalı tamamen Ermeni ablukasında kaldı. 30 Ekim'den itibaren kara yoluyla ulaşım kapanmış ve tek ulaşım vasıtası olarak helikopter kalmıştı³⁵⁴. 2 Ocak 1992'den itibaren ise Hocalı'da elektrik bulunmuyordu. Ocak 1991'de Hocalı'ya giden Amerikalı gazeteci Tomas Goltz kentteki durumu bu cümlelerle anlatıyordu: “Şehirde telefon çalışmıyor, elektrik yok, ısıtma sistemi yok, hiçbir şey çalışmıyor. Şehrin dışarıyla bağlantısı yüksek riskli helikopter uçuşlarıdır”³⁵⁵. 20 Kasım 1991'de Hocavend semalarında Mi-8 helikopterin Ermeni kuvvetler tarafından vurulması ve sonuçta bir kaç Azerbaycan devlet resimleri, Rus ve Kazak gözlemciler dâhil 20 kişinin ölümünden sonra, hava ulaşımı da kesilmişti. İşgalden önce 1991-1992 kış aylarında Hocalı sürekli olarak bombalanmıştır. Hocalıdan çıkmış mültecilerin insan hakları izleme örgütüne söylediklerine göre, bazı durumlarda bombardımanlar açıkça sivil hedeflere karşı yönlendirilmiştir. Kasaba Alif Hacıyev komutasındaki yaklaşık 160 hafif silahlı kişiden oluşan Özel Polis Gücü (OMON) birlikleri tarafından savunulmaktaydı. İlaveten 200 kişilik savunma kuvveti mevcut idi³⁵⁶.

1992 yılının kanlı faciasına kadar Hocalı'da 7 000 insan yaşamaktaydı. Malum olaylar döneminde Ermenistan'dan, komşu Hankendi'nden Ermeniler tarafından yurtlarından kovulmuş çok sayıda Azerbaycanlı ve 1989 yılında Fergane'den göç ettirilmiş Ahıska Türkleri de Hocalı'ya yerleşmişlerdi. 1992 yılının 25 Şubatını 26'sına bağlayan gece silahlı Ermeni birlikleri eski SSCB'nin Hankendi şehrinde konuşlandırılmış 366. Alayının desteği ile silahsız ve savunmasız Hocalı şehrine saldırmışlardır. Öncelikle Hocalı'nın her tarafı Ermeniler tarafından kuşatılmış, daha sonra ise şehir top ve diğer ağır silahlarla ateşe tutulmuş, kısa sürede şehirde yangın çıkmış ve her tarafı sarmıştır. Şehri savunan gönüllüler ve sivil halk buranı terk etmek zorunda kalmıştır. Şubatın 26'sında, sabah saat 5'e kadar şehir ermeni işgalcilerinin

³⁵⁴ Beşir Mustafayev, **26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.44.

³⁵⁵ Veliyev, s.60.

³⁵⁶ Mustafayev, **26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine**, s.44.

eline geçmiştir. Bir gecede kadim Hocalı şehri yerle bir edilmiştir. Şehri terk etmek zorunda kalmış sivil halk dağlara, ormanlara kaçmıştır. Fakat her tarafta silahlı Ermeniler kaçan insanları kurşuna dizmiş, onlara acımasız işkenceler yapmışlardır. Böylece, karlı ve soğuk Şubat gecesinde çok sayıda kızlar ve gelinler esir edildi veya rehin alındılar. Ermeni kurşunlarından kaçmayı başaran çok sayıda insan ise dondurucu soğukta dayanamayıp yaşamlarını kaybettiler³⁵⁷.

Ermeni birliklerinin söz konusu vahşilikleri sonucunda 613 kişi katledilmiş, 487 kişi sakat kalmış, 1275 kişi - yaşlılar, çocuklar, kadınlar esir edilerek akıl almaz Ermeni işkencesine, tahkir ve hakaretlerine maruz kalmışlardır. 150 kişi ise halen kayıp listesindedir. Görüldüğü gibi bu yaşananlar gerçek anlamda bir soykırım idi. Hocalı’da katledilmiş 613 kişiden 106’sı kadın, 63’ü çocuk, 70’i ise yaşlı insanlar olmuştur. Hocalı faciasında 8 aile tamamen yok edilmiş, 24 çocuk her iki ebeveynini, 130 çocuk ise ebeveynlerinden birini kaybetmiştir. Bu cinayette 56 kişi özel işkence ve acımasızlıkla katledilmiştir. Onlar canlı olarak yakılmış, kafaları kesilmiş, yüzlerinin derisi yüzülmüş, küçük çocukların gözleri çıkarılmış, hamile kadınların karınları yırtılmıştır. Hatta Ermeniler cesetleri bile tahkir etmişlerdi³⁵⁸...

Hocalı soykırımı sadece Müslümanlara karşı değil, tüm beşeriyete karşı işlenmiş ve tarifi imkânsız bir insanlık suçudur. Vahşeti yaşayan Fransız ve Ermeni gazetecilerin katliamı anlatan satırları Hocalı soykırımını yerinde izleyen Fransız gazeteci Jan İv Junet gördüklerini gazetesine şu satırlarla geçiyordu: “Alman faşistlerin gaddarlığını çok duydum ve okudum. Ama 5 -6 yaşındaki çocukları, sivil halkı öldüren Ermeniler, onlardan da beter”. O vahşete şahit olan ve aktaranlar arasında bir de Ermeni gazeteci bulunmaktaydı. Daud Kheyriyan “Haçın Hatırı İçin” isimli kitabında Hocalı katliamını şu sözlerle anlatıyordu: “Gaflan denen ve ölülerin yakılmasıyla görevli Ermeni grup, 2 Mart günü Hocalı’nın 1 km batısına 100 Azeri cesedini getirip yığıldı. Son kamyonda 10 yaşında bir kız çocuğu gördüm. Başından ve elinden yaralıydı. Yüzü morarmıştı. Soğuğa, açlığa ve yaralarına rağmen hala yaşıyordu. Çok az nefes

³⁵⁷ Musa Mercanlı, **Hocalı Soykırımı İnsanlığa Sığmayan Bir Cinayettir**, İrs - Uluslararası Dergi, Bakü: Sayı 5, 2013, s.2.

³⁵⁸ Mercanlı, s.2.

alabiliyordu. Gözlerini ölüm korkusu sarmıştı. O sırada Tigranyan isimli bir Ermeni asker onu tuttuğu gibi öteki cesetlerin üstüne fırlattı. Sonra tüm cesetleri yaktılar. O sırada sanki yanmakta olan ölü bedenler arasında bir çığlık işittim. Yapabileceğim bir şey yoktu. Ben Şuşa'ya döndüm, onlar Haç'ın hatırı için savaşa devam ettiler"³⁵⁹.

Bu olaylar sırasında hayatlarını kaybeden insanların ölüm şekilleri de korkunçtur. Yapılan otopsiler sonucunda 56 kurbanın anormal bir şekilde öldürüldüğü görülmüştür. Bazı cesetlerin onlar henüz hayatta iken başlarının, ellerinin, ayaklarının, kulaklarının kesildiği bazılarının ise canlı canlı yakıldıkları anlaşılmıştır. Son olarak Hocalı olaylarının en dehşetli yüzünü dünya kamuoyuna çektiği filmle gösteren gazeteci Çingiz Mustafayev'i de hatırlamak gerekir. Çünkü onun bu filmi yaşanan gerçeklerin somutlaşmasını sağlamış ve bu görüntüler pek çok yazı, makale ve röportajdan daha etkili olmuştur³⁶⁰.

Bu tarihin önemli olaylarından biri Azerbaycan Parlamentosunda ülkenin silahlı kuvvetlerinin durumuyla ilgili yasa tasarısının görüşülmesiydi. Aralık 1991'de dağılan SSCB'nin yerine Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) kurulunca Rusya eski SSCB alanında kontrolünü kaybetmemek için BDT çerçevesinde Moskova yönetiminde bir ordu kurulmasını istemiş ve bu yönde eski SSCB üyesi ülkelerin yönetimlerine baskı yapmıştır. Azerbaycan parlamentosunda Şubat ayında bu yasa tasarısı görüşülmüş fakat dönemin muhalif partisi AHC milletvekillerinin karşı çıkması sebebiyle yasa tasarısı meclisten geçmemiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Ayaz Mutellibov'un sözlerine göre, yasa tasarısı Azerbaycan parlamentosunda görüşüldüğü zaman Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin onu arayarak Karabağ'da destek karşılığında tasarının meclisten geçmesini istemiştir. Mütellibov'un sözlerine göre, muhalif milletvekillerinin dış politikada yanlış hesapları sonucu bu tasarı yasalaşamayınca Rus generaller Hocalı'da Azerbaycan'dan kisas almıştır³⁶¹.

³⁵⁹ Mustafayev, **26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine**, s.45.

³⁶⁰ Sarıahmetoğlu, **21 Yılında Hocalı Olayları**, s.135.

³⁶¹ Veliyev, s.60.

Hocalı Soykırımında Rusya'nın suçlanmasına neden olan başka bir olay ise BDT'nin 366. Motorize Alayı'nın Hocalı Soykırımında yer alması olmuştur. Bu alayın saldırıda yer alması Memorial İnsan Hakları Örgütü'nün Hocalı ile ilgili raporunda belirtilmiştir. Ağustos 1988'de Hankendi'nde yerleşen SSCB'nin dağılmasından sonra Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ordusu olan 366. Motorize Alayın subayları doğrudan Ermenilere yardım ediyordu. 366. Alayın 350 askerinden 50'si ve 2. Tabur Komutanı Binbaşı Seyran Ohanyan Ermeni idi³⁶².

5 Şubat 1992 tarihinde Ali Sovet'de Karabağ'daki son olaylarla ilgili görüşmeler yapıldı. Ali Sovet'te yapılan görüşmelerde AHC Mutallibov'un istifasını talep etti. Ali Sovet'in 6 Mart olağanüstü toplantısında Mutallibov'un istifası kabul edildi. 25 Mart'ta Ali Sovet Cumhurbaşkanı seçimlerinin 7 Haziran 1992'de yapılması için karar aldı. Karabağ'da çatışmaların sürdüğü ve seçim kampanyalarının devam ettiği bir ortamda Mutallibov darbe girişimiyle yeniden iktidara gelmeyi planladı. Ali Sovet, muhalefet milletvekillerinin büyük çoğunluğunun katılımı olmadan çoğunluktaki eski komünist milletvekilleriyle 14 Mayıs'ta olağanüstü toplantı yaparak Mutallibov'u yeniden Cumhurbaşkanı seçti. O tarihte Nahcivan'da bulunan H. Aliyev Mutallibov'un bu girişiminin Rus yanlısı bir darbe olduğunu ve Mutallibov'un da Rusların değişmez adamı olduğunu radyodan yaptığı bir konuşmada duyurarak Mutallibov'un Cumhurbaşkanlığını tanımadığını ilan etti. Darbeden bir gün sonra AHC halkın büyük çoğunluğunun desteğini alarak Cumhurbaşkanlığı binasını ele geçirerek Mutallibov'u görevden uzaklaştırdılar. Mutallibov Rus askeri uçağı ile Moskova'ya kaçtı ve KGB'nin misafirhanesine yerleşti. Gerçekleştirilen bu karşı darbe ile Mutallibov döneminde seçilen Ali Sovyet dağıtıldı. Bunun yerine içinde AHC'nin de bulunduğu Demokratik Bloktan yirmi beş kişi, KP'den yirmi beş kişinin yer aldığı Milli Meclis kuruldu. Moskova yanlılarının ve İran'ın, AHC aleyhine yürüttüğü kampanyalara rağmen 1 Haziran 1992 tarihinde düzenlenen Cumhurbaşkanlığı seçimlerini oyların %59,4'ünü alan Elçibey kazandı³⁶³.

³⁶² Veliyev, s.61.

³⁶³ Ünal, s.3-4.

3.3.4 Karabağ'ın İşgali ve Ateşkes Sağlanması

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'ın ilk demokratik seçimlerini kazanarak iktidara gelen Ebulföz Elçibey'in karşısında duran en önemli problemlerden biri Karabağ sorunu olmuştur. Zira ülkenin birçok sorununun temelinde Karabağ'da devam etmekte olan savaş bulunuyordu ve bu savaşa son verilmeden iç siyasetin durulması, sosyo-ekonomik gelişmenin sağlanması, halkın rahat ve huzurunun sağlanması, ülke içi istikrarın korunması mümkün gözüküyordu. Bu nedenle Elçibey yönetimi, gerek Halk Cephesi Partisi'nin gerekse yönetim programının merkezine Karabağ'ı yerleştirmiştir³⁶⁴.

Mayıs 1992'de Şuşa'nın düşman tarafından işgal edilmesi sonucunda Ermeniler, resmen Yukarı Karabağ topraklarını ele geçirmiş oldular. Bir sonraki adım, Yukarı Karabağ'ı Ermenistan'la birleştiren Lâçin Bölgesi'nin işgali oldu. Azerbaycan Halk Cephesi yönetiminin Haziran 1992 tarihinde gerçekleştirdiği askeri operasyonlar bazı başarılarla sonuçlanmış olsa da, daha sonra durum yine zorlaştı. 1993 yılının Nisan ayında Kelbecer işgal edildi. Haziran ayında Azerbaycan'da siyasî kriz yaşandı ve H. Aliyev iktidara geldi³⁶⁵. Ermeni güçleri işgallere devam ederek, 23 Ağustos'ta Füzuli, 26 Ağustos'ta Cebraile, 31 Eylül'de Qubadlı'yı ele geçirmişlerdir.

Halk Cephesi iktidarı döneminde gerçekleştirilen en önemli başarılarından birisi ülkede bulunan Rus Ordusu'nun çıkarılması olmuştur. Seksen bin askerden oluşan Rus ordusu ülkenin bağımsızlığına karşı önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. Azerbaycan bu konuda eski Sovyetler Birliği ülkeleri arasında ilk olmuştur. Aynı zamanda Yeni Bağımsız Devletler arasında kendi sınırlarını korumak için ilk defa Azerbaycan sınır muhafaza birlikleri oluşturuldu ve milli ordunun temeli atıldı. Yeni iktidar bir yandan ekonomide liberalleşme ve dışa açılma (piyasa ekonomisi), diğer yandan da demokratik ilkeler üzerine kurulu yeni bir devlet kurma hedefine yönelik adımlar atmağa çalışıyordu. Mecliste başta siyasi partiler, sosyal birlikler, basın yayın gibi birçok alanda

³⁶⁴ Reha Yılmaz, *Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Tokat: Cilt 5, Sayı 2, 2010, s.73.

³⁶⁵ Mahmutov ve Şükürov, s.73.

kanun çıkarılarak bağımsızlığın yasal temeli oluşturuldu. Yine bu dönemde yaklaşık otuz siyasi parti, iki yüz sosyal amaçlı örgüt kuruldu. Azerbaycan, dış siyaset alanında yapılan çalışmalarının sonucunda Birleşmiş Milletler, İslam Konferansı Örgütü gibi bazı uluslararası örgütlere üye oldu³⁶⁶.

Azerbaycan'da Dağlık Karabağ savaşının getirmiş olduğu kaygan siyasi zemin Elçibey yönetiminin de çok fazla yaşamasına imkân tanımamıştır. Karabağ çatışmasının getirmiş olduğu siyasi kargaşa ortamını oldukça iyi değerlendiren Haydar Aliyev kendi liderliği için kesin ancak emin adımlarla hareket ederek ülkesinin tekrardan bir numaralı adamı olmayı bilmiştir. Azerbaycan toplumunun bağımsız olmasıyla yüklendiği sorunlar halka çok ağır gelmeye başlamış ve biraz da Sovyet dönemine olan özlemin de etkisiyle Azeriler siyasette güven veren bir yüz aramışlardır ki; bu da Haydar Aliyev'den başkası değildi. Aliyev kendisine Elçibey'in önerdiği başbakanlık teklifini reddederek durumun kendisi için mutlak bir liderlik oluşturmasını bekledi. Nihayet Haziran 1993'de Gence'de eski Albay Suret Hüseyinov'un gerçekleştirdiği darbe sonucu Azerbaycan'da bir yıllık Elçibey dönemi sona ermiş oluyordu. Darbe sonrası Nahcivan'dan Bakü'ye davet edilen Aliyev Azerbaycan devlet başkanlığına getirildi ve başkanlığını seçimlerden aldığı büyük bir başarıyla perçinledi. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Aliyev'in Azerbaycan'da başa geçmesini istemiş ve bu yönde çaba sarf etmiştir. Azerbaycan'da geçmişteki otoritesini tekrardan sağlayan Aliyev kısa sürede darbe lideri Hüseyinov'dan da kurtulmasını bildi. Aliyev dönemiyle birlikte daha önceleri siyasette gayet aktif olan ve protestolar için yüz binlercesinin sokakları doldurduğu Azerbaycan halkı hızlı bir şekilde siyasetten çekilmiştir³⁶⁷.

Uluslararası koşulların son derece olumsuz olduğu bir konjonktürde Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, iç ve dış sorunlar yasayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ve egemenliğini korumayı başarmıştır. Bağımsızlıkla birlikte özellikle Ermenistan'la olan Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde uluslararası alanda güçlü aktörlerin desteğini alabilmek Azerbaycan açısından çok önemli bir hedef haline gelmiştir. Bu açıdan ülkenin istikrarının sağlanması, ekonomisinin gelişmesi, toprak

³⁶⁶ Ünal, s.4.

³⁶⁷ Gürbüz, s.121.

bütünlüğünün temini için devlet yönetiminin izlediği dış politika planlı şekilde değerlendirilerek belirli hedefler doğrultusunda gerçekleşmeliydi. Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle Azerbaycan dış politikasında hedefe yönelik dengeli bir siyaset izlenmeye başlandı. Yapılan seçimler sonucu 1993 yılında otuz yıldan fazla devlet yönetimi tecrübesine sahip olan Haydar Aliyev'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte Azerbaycan yönetiminde önemli değişiklikler olmuştur³⁶⁸.

Ermenistan'ın işgalci savaşına karşı mücadelede Azerbaycan'ın askeri, ekonomik ve insan gücünün seferber edilmesine ihtiyaç vardı. H. Aliyev, 2 Kasım 1993 tarihinde televizyon ve radyo ile halka seslenerek ciddi askeri, idari adımlar attı. Bunun sonucunda cephede değişiklikler yapma fırsatı elde edildi. Kasım ortalarında Ermenistan silahlı birliklerinin Beylegan'a yönelik saldırıları önlenmiş oldu. Azerbaycan ordusu başarılı operasyonlar sonucunda, 5 Ocak 1994 tarihinde Füzuli ilinde stratejik öneme sahip Horadiz kasabasını, 22 köyü düşman işgalinden kurtardı. Karşı saldırıyı güçlendirerek Cebail ilinin bir kısmını, Kelbecer ilinde Bozlu, Tekekaya, Babaşlar, Kanlıkend, Çepili, Susuzluk, Kasimbinesi, Yanşagbine Yanşag, Bağırsag, Kamışlı, Bağırılı yerleşim alanlarını kurtardı. Şişekli Dağı vs. stratejik tepeleri ele geçirerek Kelbecer-Laçın yolunun tünele kadar olan kısmını kendi denetimi altına aldılar. Çatışmalar sırasında düşman, 4.000 asker ve subay, 50 zırhlı araç, 15 top tesisatı vs. kaybetti. Azerbaycan'ın savaşta kendi lehine bir durum oluşturması, işgal edilen vatan topraklarını kurtarmada elde ettiği başarılar, sadece Ermenistan'ı değil, ona destek veren Azerbaycan karşıtı güçleri de endişelendirmeye başladı. Ermenistan'ın askeri açıdan güçlendirilmesi, gerekli silahların temin edilmesi, bölgede bölücü bir güce dönüştürülmesi projesi sürdürülüyordu³⁶⁹.

Bu arada, çeşitli uluslararası kuruluşlar düzeyinde sorunun çözümüne yönelik girişimler süregelmiştir. Bu konuda en yetkili yapı olarak AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur. Minsk Grubu Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin Karabağ sorunu için barışçıl bir çözüm bulmalarını teşvik etme amacıyla, 1992 yılında Avrupa Güvenlik

³⁶⁸ Havva Memmedova, **Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümleme Sürecinde Haydar Aliyev'in Diplomasi Yöntemi**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 4, Sayı 7, 2009, s.165.

³⁶⁹ Mahmutov ve Şükürov, s.72.

ve İşbirliği Teşkilatı tarafından kurulmuştur. Minsk Grubu'nun ve Rusya'nın özel girişimleri sonucunda Mayıs 1994'te Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşin durdurulmasını öngören bir dizi anlaşma imzalanmıştır³⁷⁰. Azerbaycan Cumhuriyeti, böyle bir ortamda 5 Mayıs 1994'de Bişkek protokolünü imzalayarak 12 Mayıs tarihinde ateşkesin ilan edilmesini sağlamış oldu³⁷¹. Mayıs 1994'ten günümüze kadar, ara sıra ihlal edilmekle birlikte bu ateşkes durumu sürdürülmüştür.

Azerbaycan daha SSCB'nin son yıllarından başlayarak 1988 yılından itibaren Ermenistan'ın silahlı tecavüzüne maruz kalmıştır. 1992 yılında Karabağ sorunu nedeni ile başlayan Azerbaycan-Ermenistan savaşı sırasında, Azerbaycan iç siyasi çekişmelerin de etkisiyle, 1992-1993 yıllarında, ateşkesin imzalandığı 12 Mayıs 1994 tarihine kadar Dağlık Karabağ'da dâhil olmak üzere topraklarının 13.110 km²'ni yani yaklaşık %20'sini kaybetti. İşgal altında kalan yerler; Dağlık Karabağ (Hankendi, Hocalı, Hocavend, Ağdere, Esgeran ve Hadrut, Şuşa)'ın yanısıra, Ağdam, Füzuli, Laçın, Qubadlı, Cebrayıl, Zengilan və Kelbecer ilçeleridir³⁷².

Savaş sırasında 18.000'den fazla kişi katledilmiş, 20.000'den fazla kişi yaralanmış ve sakat bırakılmış, 4.000'den fazla iş yeri, 660 okul, 250 hastane tahrip edilmiş, camileri, minareleri yıkılmış, 724 ilçe ve köy yakılmış, tüm Türk-İslam eserleri tahrip ve yok edilmiştir³⁷³. Halen Ermeniler tarafından yurtlarından sürülmüş bulunan çoğu kadın, çocuk ve ihtiyar olmak üzere 1 milyondan fazla Azerbaycan Türkü öz vatanında mülteci durumunda, çetin iklim koşullarında ve mahrumiyetler içerisinde yaşam savaşı vermektedir.

3.4 Uluslararası Örgütler Tarafından Barış İçin Yapılan Girişimler

Ateşkes döneminde sorunun çözümüne yönelik girişimler Minsk Grubu başta olmakla, çeşitli uluslararası kuruluşlar ve çeşitli devletlerin aracılığıyla sürdürüle

³⁷⁰ Aslanlı, s.186.

³⁷¹ Mahmutov ve Şükürov, s.72.

³⁷² Osman Nuri Aras, **Ermeni İşgalinin Azerbaycan Ekonomisine Etkisi**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 12, 2003, s.41.

³⁷³ Mustafayev, **26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine**, s.48.

gelmiştir. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı bünyesinde Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözülmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olan Minsk Grubu, Rusya, ABD ve Fransa tarafından “eş başkanlık” statüsü ile yönetilmektedir. Minsk Grubunun süreç içerisinde aktif bir rol oynadığı gözlenmekle birlikte, BMGK kararlarına benzer şekilde bağlayıcı ya da caydırıcı yaptırımları haiz kararlar alıp uygulama yetkisine sahip olmadığı için sorununun günümüzde hala çözülmemiş bir problem alanı olarak kalmasında etkisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır³⁷⁴.

Ateşkes sağlandıktan sonra AGİT Minsk Grubu Karabağ sorununun çözümü için farklı zamanlarda taraflara üç barış planı önerisi sunmuştur. Bu planlardan ilk ikisi Ermenistan, üçüncüsü ise Azerbaycan tarafından kabul edilmediği için uygulanma şansı bulmamıştır. Kabul edilmemesine rağmen uzun süre gizli tutulan planların 21 Şubat 2001’de Azerbaycan’ın resmi gazetesinde yayınlanması tartışmaya neden olmuştur. Her üç planda da kesin bir barış anlaşmasının imzalanması, Ermenistan birliklerinin Azerbaycan dışına çıkması, Laçin hariç eski DKÖB sınırları dışındaki Azerbaycan topraklarının tamamen terk edilmesi, Azerbaycanlı mültecilerin geri dönüşlerinin sağlanması ve Azerbaycan içerisinde eski DKÖB çerçevesinde bir yapı kurulması öngörülmüştür. Planlar arasındaki farklılıklar sadece bu sürecin hangi aşamalarla gerçekleştirileceğine ve kurulacak yapının statüsünün ne şekilde düzenleneceğine ilişkin olmuştur³⁷⁵.

2004’ten itibaren Minsk Grubu barış projelerinin kabul görmemesi üzerine, çalışma yöntemini değiştirmiştir. Mekik diplomasisi ile planlar hazırlamak yerine, tarafları bir araya getirip sorunun bütün yönlerini özgürce tartışmalarını sağlamayı yeni yöntem olarak benimsemiş ve bu yöntem “Prag Formatı” olarak kabul edilmiştir. 2004-2008 yılları arasında yapılan görüşmeler zaman-zaman “altın fırsat” olarak nitelendirilen gelişmelere sahne olsa da, bir türlü barışa yönelik bir mutabakat sağlanamamıştır³⁷⁶.

³⁷⁴ Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, **Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?** İstanbul: BUSAM Yayınları, 2009, s.14.

³⁷⁵ Aslanlı, s.186.

³⁷⁶ Zaur Şiriyev, **Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ Politikası ve Stratejik Vizyonu**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 6, Sayı 12, 2011, s.89.

Karabağ sorununun çözümü ile ilgili yakın dönemde atılmış en somut adımlardan biri 6 Haziran 2008 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan başkanlarının St. Petersburg’da bir araya geldiği toplantıdır. Anılan toplantıda müzakerelerin temelini oluşturması öngörülen “Madrid İlkeleri” olarak adlandırılan öneriler kabul edilmiştir. Söz konusu ilkeler:

1. Ermenistan askeri kuvvetlerinin Karabağ’ı çevreleyen Azerbaycan topraklarından çekilmesi,
2. Anılan bölgelerdeki Azeri göçmenlerinin durumlarının yeniden düzenlenmesi, Yerleri değiştirilen kişilerin ve mültecilerin eski yerlerine geri dönme hakkına sahip olmaları,
3. Karabağ ve Ermenistan’ın Laçın koridoru ile bağlanması, Dağlık Karabağ bölgesine barışı koruyucu güçlerin getirilmesi,
4. Azerbaycan’a verilen toprakların askeri varlıktan arındırılması,
5. Ermenistan-Karabağ dış iletişimini üzerindeki engellerin kaldırılması, Türkiye Ermenistan sınırının açılması,
6. Dağlık Karabağ’ın statüsünün belirlenmesi, nihai statüsünün ise bir referandum ile belirlenmesi,
7. Barış gücü harekâtı dâhil uluslararası güvenlik garantileri ve yardımların temin edilmesi, şeklinde özetlenebilir.

Burada dikkati çeken husus; Karabağ sorununun çözümüne ilişkin prensipleri belirten bir dokümanda, soruna taraf olmayan Türkiye ile Ermenistan ilişkilerini düzenlemeye yönelik bir maddenin de konulmuş olmasıdır³⁷⁷.

Hemen ardından aynı yılın Kasım ayında, Minsk Grubu’nun eş başkanlarından Rusya’nın girişimi ile Karabağ Sorunu ile ilgili bir deklarasyon yayınlanmıştır. Söz konusu deklarasyon:

- a. Dağlık Karabağ sorununun siyasi ve barışçıl yollarla çözülmesi,

³⁷⁷ Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, s.16.

- b. Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuk kurallarına göre çözülmesi ve düzenlenmesi,
- c. Sorunun çözüm sürecinde Minsk Grubu'nun yardımlarının devam etmesinin taahhüt edilmesi,
- d. Müzakerelerin Madrid İlkeleri çerçevesinde yürütülmesi,
- e. Sorun çözüldükten sonra uluslararası statükonun garanti altına alınması,
- f. Karşılıklı güven ortamını oluşturulması amaçlarını taşımakta idi.

Anılan deklarasyon ile sorunun çözümü için ilerleme kaydedildiyse de nihai bir çözüme ulaşılamamıştır³⁷⁸. Günümüzde de AGİT'in çabaları devam etmektedir. Sorunun çözümüne ilişkin günümüze kadarki girişimlerin ciddi bir sonuç vermediği ortadadır. AGİT'in 18 yılı aşkın bir süredir sarf ettiği çabalar sonuçsuz kalmıştır.

BMT Güvenlik Konseyi Dağlık Karabağ Sorunu ile ilgili 4 kararname kabul etmiştir. 30 Nisan 1993 tarihli, 822 sayılı ve 29 Temmuz 1993 tarihli, 853 sayılı kararnamelerde durumun bölgede sulhu ve güvenliği tehdit etmesi; 14 Ekim 1993 tarihli, 874 sayılı ve 11 Kasım 1993 tarihli, 884 sayılı kararnamelerde ise durumun gerginleşmesinden duyulan rahatsızlık ifade edilmiştir³⁷⁹. Maalesef, BMT bu kararlara rağmen bunları uygulatamamış, uluslararası kamuoyunun Ermeniler üzerinde baskı kurmasını sağlayamamıştır. Bu kararlarda işgal edilen Azerbaycan topraklarının derhal ve koşulsuz boşaltılması istenmekte, Azerbaycan toprak bütünlüğüne vurgu yapılmakta, dolayısıyla Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu belirtilmekteydi. Fakat kararda Ermenistan işgalci taraf olarak gösterilmemekteydi. Uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmesi BMT Güvenlik Konseyi kararnameleriyle belirlenen Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ probleminin çözümü tarafların anlaşmasıyla AGİT'e havale edilmiştir³⁸⁰.

2008 yılında BM Genel Kurulu'nda Azerbaycan'la ilgili bir karar alındı. 14 Mart 2008 tarihli "Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Topraklarının Durumu"na ilişkin BM

³⁷⁸ Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, s.17.

³⁷⁹ İbayev, s.53.

³⁸⁰ İbayev, s.54.

kararı 7 ret oyuna karşı, 39 evet oyuyla kabul edildi³⁸¹. Karar’da Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün desteklenmesi, Ermenilerin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından koşulsuz olarak çıkarılması, mülteci konumuna düşen Azerbaycanlıların vatanlarına dönmesi aksettirilmektedir. 14 Mart 2008 tarihli “Azerbaycan’ın İşgal Edilmiş Topraklarının Durumu”na ilişkin BM Kararı” Azerbaycan’ın görüşlerini yansıtan bir karar olmakla beraber Azerbaycan’ın uluslararası kamuoyundaki başarısını açık olarak göstermektedir. Bu kararın alınmasından dolayı Ermenistan bundan sonra, uluslararası kamuoyu önünde Karabağ hakkındaki tezleri savunmakta zorluk yaşayacaktır. Bu karara ret oyu kullanan 7 devletten 3’ü; ABD, Fransa ve Rusya AGİT Minsk Grubu eş başkanları sıfatıyla Dağlık Karabağ Sorununda arabulucu olarak 18 yıldan fazla bir süredir çalışmalar yapmaktalar. Zaten Ermeni yanlısı olan bu devletlerin oylamada da Ermenistan’ın lehine “Ret” oyu kullanmaları sebebiyle, Azerbaycan kamuoyu bu üç devlete, dolayısıyla da Minsk Grubuna karşı güvenini kaybetmiştir. Artık Azerbaycan kamuoyunda Minsk Grubu eş başkanlarının amacının en başından itibaren ihtilafı dondurmak olduğu kanaati oluşmuştur. Oysa onlar bu kadar süre içerisinde ihtilafın tam olarak çözülmesi için gerçekçi ve verimli önlemler almak zorundaydılar.

Avrupa Konseyi (AK) ve NATO (İngilizce: North Atlantic Treaty Organization ve Türkçe: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) örgütleri Karabağ olaylarının çözümü için fazla bir girişimde bulunmamışlar. Bu örgütler de AGİT’in yürüttüğü barış görüşmelerini desteklediğini belirtmiş ve yayınladıkları beyanatlarla Ermeni saldırılarını kınamışlar. Avrupa Konseyi, özellikle Azerbaycan ve Ermenistan’ın bu teşkilata 2001 yılında üye olmasından sonra Karabağ sorununa daha yakından ilgi göstermiştir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Genel Kurulu’nun 25 Ocak 2005 Tarihindeki 1416 Sayılı Kararı “Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiğine dair” yeni bir belge niteliğindedir³⁸². 2-4 Nisan 2008 tarihleri arasında Bükreş’te yapılan NATO Zirvesi’nde ise dolaylı da olsa NATO tarafından Azerbaycan’ın devlet bütünlüğünün desteklendiği belirtildi.

³⁸¹ Yılmaz, **Kafkasya’da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, s.83.

³⁸² Ömer Engin Lütem, “Karabağ Sorunu”, **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler**, Ömer Engin Lütem (Drl.), Ankara: ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2007, http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm (08.08.13)

Avrupa Birliği de farklı zamanlarda Ermenilerin Azerbaycan topraklarından çekilmesi” ve çatışmaların durdurulması konusunda Ermenistan Hükümeti’ne müracaat etmiş ve beyanatlar yayınlamışlar. Fakat bu beyanatlarda da Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal girişimlerine karşı açık bir tutum ortaya konulmamış ve Ermenistan taraf olarak gösterilmemiştir. Avrupa Birliği de diğer uluslararası örgütler gibi AGİT’in çözüm sürecini ve girişimlerini desteklediklerini belirtmekte.

Dağlık Karabağ sorununun çözümü açısından bazı “kritik” dönemlerde, bazı yönleriyle olumsuz nitelendirilen ögeler, diplomasi trafiğinin hızlanmasına ve uluslararası kamuoyunun daha fazla meseleye müdahalesine sebep olmuştur. Bu sürecin özelliği, sorunun çözümü için uluslararası alanda çatışma taraflarına yönelik diplomatik baskıların artması ile Avrupa Birliği Parlamentosu’nun 20 Mayıs 2010 tarihinde kabul ettiği karar örneğindeki gibi Ermenistan’ın işgal ettiği bölgelerden geri çekilmesinin istenmesidir. Uluslararası alanda Azerbaycan adına yaşanan olumlu gelişmeler Ermenistan ve ayrılıkçı Karabağ rejiminin daha militarist beyanlarda bulunmasına, ayrılıkçıların hukuka aykırı bir şekilde 23 Mayıs tarihinde gerçekleştirdikleri seçimlerin bekledikleri ilgiyi görmemesine ve Ermeni siyasilerin, Ermenistan’ın dış politik aktivitesinin sorgulanmasına vesile olmuştur³⁸³.

20 Mayıs 2010’da Avrupa Parlamentosu (AP) Genel Kurulu’nda kabul edilen 2216 No’lu “Avrupa Birliğinin Güney Kafkasya Stratejisine ihtiyaç” başlıklı belgede bölgedeki dondurulmuş çatışmalara, öncelikli olarak ise Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yer verilmiştir. Belgede Avrupa Parlamentosu’nun Dağlık Karabağ müzakere sürecinden duyduğu memnuniyet vurgulanmış ve Ermenistan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanları arasında Moskova Deklarasyonu’nun ruhuna uygun olarak 2009 yılında gerçekleşen altı görüşmenin, müzakere süreci için olumlu birer örnek teşkil ettiğinin altı çizilmiştir. Bugüne kadar Avrupa Birliği tarafından Dağlık Karabağ sorununa ilişkin kabul edilen iletişim belgeleri ve kararları arasında, ilk defa olarak Ermeni silahlı güçlerinin işgal ettikleri bölgeden geri çekilmesi şartı konulmuştur.

³⁸³ Zaur Şiriyev, **2010 Yılıının Diplomasi Trafiğinde Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Arayışları**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 5, Sayı 10, 2010, s.128.

Belgede, Karabağ'dan zorla kovulmuş insanlara (göçkün) yönelik insani yardımın önemine dikkat çekilmiş, AB tarafından çatışan taraflara çatışmayı sonlandırma çağrısı yapılmıştır. AP'nin kararı Ermenistan'da diplomatik başarısızlık olarak değerlendirilmiştir. 23 Mayıs tarihinde Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçıların hukuka aykırı seçimleri öncesinde alınan saygın bir kuruluşun kararı, Ermenilerin strateji hamlelerini bozguna uğratmıştır. Bahsedilen karar sonrasında, AB'den sorunun çözümünde arabulucu rolünü benimsemesi istense de, AB, Minsk Grubu'nun eş başkanlarından Fransa'nın Birliği gerekli konularda bilgilendirdiğini ileri sürerek cevap vermiştir³⁸⁴.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırısını ilk defa açık şekilde tanıyan ve kınayan uluslararası kuruluş İslam Konferansı Örgütü'dür (İKÖ). Azerbaycan Cumhuriyeti, 8Aralık 1991 tarihinden itibaren İKÖ üyesidir. Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da düzenlenen İKÖ Dışişleri Bakanları'nın 5. olağanüstü konferansı, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı son saldırılarını ve Azerbaycan topraklarının işgalini şiddetle kınayarak BM Genel Sekreteri'nden ve Güvenlik Konseyi Başkanı'ndan Azerbaycan'ın işgal edilen tüm topraklarından Ermeni güçlerinin çıkarılmasını talep eden bir karar kabul etmelerini rica etti³⁸⁵.

Daha sonraki yıllarda da örgüt Karabağ sorununu sürekli gündemde tutmuş, tüm zirve toplantılarında bu soruna ilişkin olarak uluslararası hukuk normlarının uygulanmasını isteyen beyannameler kabul etmiştir. Bu beyannamelerde Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırıları ve işgal etmesi kınanmış, yaşanan çatışmalar ve işgaller sonucu yüzbinlerce Azerbaycanlının kendi topraklarından sürülmesinin en ağır insan hakları ihlali olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca, İKÖ Parlamentosu Ermenilerin Hocalı Soykırımı siyasetini de kınamış ve bununla ilgili kararname de kabul etmiştir. Ermenistan'ın bu tutum ve davranışlarının bölge barışı için tehlike arz ettiği belirtilmiş ve Ermenistan silahlı kuvvetlerinin işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından acilen çıkarılması gerektiği vurgulanmıştır³⁸⁶.

³⁸⁴ Şiriyev, 2010 Yılı'nın Diploması Trafikinde Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Arayışları, s.128.

³⁸⁵ Fuad Hasanoglu, "Ermenistan-Azerbaycan, Yukarı Karabağ İhtilafı ve Bilimsel Yönleri", Ahmet Tecim ve Sedat Demir (Ed.), **Karabağ Sorular ve Gerçekler** içinde (199-225), İstanbul: Erkam Matbaası, 2012, s.221-222.

³⁸⁶ Eliyev, s.177.

Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarının üzerinden 21 yıl geçmesine rağmen çözüme kavuşturulamamıştır. Sorunun çözümü yolunda ABD, Fransa ve Rusya'nın AGİT Minsk Grubu özelindeki girişimleri ile ikili ve çok taraflı görüşmelerinden sonuç çıkmaması, uluslararası kamuoyunda sorunun "Filistin Sendromu"na dönmesi, çözümsüzlüğün daha uzun yıllar devam etmesi veya "Ani Savaş"ın patlak vermesi yönünde kaygılar uyandırmaktadır. Ani savaştan kast Ermenistan işgali altındaki bölgelerde çıkabilecek bir çatışmanın geniş kapsamlı savaşa dönüşmesi riskidir³⁸⁷. Konuya ilişkin girişimlere bakıldığında genelde bakış açısının doğru olmaması, bölgenin şartlarının ve özelliklerinin yeterince dikkatli değerlendirilmemesi, sorunun tarihçesinin ve asıl mahiyetinin göz ardı edilmesi ve benzeri nedenlerden dolayı soruna ilişkin çözüm önerilerinin aslında ciddi çatışma potansiyeli taşıdığı görülmektedir. Sorunun asıl mahiyetinin Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi ve sınırlarını genişletmeğe çalışması açık olmakla birlikte, uzun süre bu husus uluslararası kuruluşların kararlarında açıkça yer almamıştır³⁸⁸.

3.5 Dağlık Karabağ Savaşı'nın Sosyo-Ekonomik Sonuçları

Savaşlar en çok arkalarında bıraktıkları yıkıntılarla, kayıplarla ve zihinlerde açtığı kapanmaz derin yaralarla hatırlanırlar. Tarihin tanıklık ettiği iki en büyük dünya savaşı da zihinlerde büyük yıkıntı, felaket, milyonlarca insanın ölümü ve katliamlarla yer etmiştir. Gerçekten de savaşlar hangi nedene dayanırsa dayansın ve neticesi ne olursa olsun sonunda ortaya çıkan sosyal ve ekonomik sonuçlar savaşların en yıkıcı etkileridir. Bu tür etkiler uzun süre akıllardan silinmez ve etkilerinin giderilmesi neredeyse imkânsızdır. Ermenilerin 1980'li yılların sonlarında kendini göstermeye başlayan ve 1990'ların başlarından itibaren silahlı çatışmaya dönüşen Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Özerk Bölgesindeki ayrılıkçı girişimleri 1994 Mayısına kadar süren savaş durumunu doğurmuş oldu. Bu savaş her ne kadar bölgesel nitelikli, dünya savaşları yanında küçük görünse de doğurduğu sosyo-ekonomik sonuçlar itibariyle diğerlerinden farklı değildir³⁸⁹.

³⁸⁷ Şiriyev, *Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Politikası ve Stratejik Vizyonu*, s.112.

³⁸⁸ Aslanlı, s.187.

³⁸⁹ Adalet İbadov, *Dağlık Karabağ Savaşının Sosyo-Kültürel Sonuçları*, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 12, 2003, s.64.

Karabağ'ın işgali sürecinde, altyapı ve emek faktörü bakımından bölge ekonomisi önemli zarara ve kayba uğramıştır. Ermeni saldırılarıyla, Azerbaycan'ın 1.000'e yakın yerleşim yeri işgal edilmiştir. İşgal edilen topraklar Azerbaycan topraklarının yaklaşık 1/5'ini teşkil etmektedir. Bu savaş sonucunda Ermenistan'dan, Karabağ'dan ve Karabağ'a yakın yerleşim yerlerinden 1 milyon insan mülteci durumuna düşmüştür. Ermenistan'ın silahlı tecavüzü neticesinde işgal edilmiş Azerbaycan arazilerinde 900'den fazla yaşam alanı, 4.366 sosyal-kültürel amaçlı bina, 7.000 toplu konut, 2.389 sanayi ve zirai müessese, 1.025 okul, 855 anaokulu, 4 sanatoryum-tedavi kompleksi, 798 sağlık müessesesi, 927 kütüphane, 1.510 kültür ve sanat müessesesi ve 598 telekomünikasyon binasına zarar verilmiştir. Azerbaycan'ın Birleşmiş Milletler Teşkilatı Daimi Temsilciliği'nin hesaplamalarına göre Ermenistan tarafından işgal edilmiş arazilerde meydana gelen ekonomik zararın miktarı 60 milyar ABD doları olmuştur. İşgal altında olan toprakların iktisadi potansiyelinden istifade edilmemesi neticesinde 1995-2010 yılları arasında oluşan zararın miktarı ise 87 milyar ABD doları (Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) ya göre) olarak hesaplanmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan Devleti işgal neticesinde ortaya çıkan ağır insani şartları iyileştirebilmek maksadıyla birçok projeyi ardı ardına hayata geçirmiştir. Bu projeler neticesinde Azerbaycan'ın ayrı-ayrı şehir ve bölgelerinde mülteci ve zorunlu göçmenlerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi için 2011 yılına kadar 4,6 milyar ABD doları harcanmıştır³⁹⁰.

Savaşın en yıkıcı etkilerinin insan üzerine yaptığı etkileri olduğunu söylersek her halde yanılmayız. Dağlık Karabağ çatışması sonucu, ölüme ve manevi-psikolojik etkiye, ekonomik ve sosyal baskıya uğrayan bu bölgede yaşayan insanlar olmuştur. Savaş sonucu yaşanan ölümlerden dolayı çok sayıda aile reisini kaybetmiş genç aileler, evladını ve kocasını kaybetmiş anneler, savaşta yaralanarak malûl olmuş çok sayıda genç, ağır manevi-psikolojik etkiye maruz kalmıştır. Savaşta 20 binden fazla Azerbaycanlı ölmüş, 100 bin kadar insan yaralanmış ve bunlardan yaklaşık 50 binden fazlası çeşitli düzeylerde bedeni fonksiyonlarını kaybederek malul olmuştur. Azerbaycan'da, savaşta evladını kaybetmiş yaklaşık 10 binden fazla şehit ailesi

³⁹⁰ İlham Rüstemov, **Hocalı Faciasının Azerbaycan Ekonomisine Tesiri**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.89.

bulunmaktadır. Savaş zamanı hem asker hem de sivil halktan bir hayli esir alınan ya da kaybolanlar da olmuştur. Son istatistik veriler itibariyle esir ve kayıp sayısı 4.166 kişidir. Bunlardan 3.364'u asker, 795'i sivil halktandır. 7 kişinin ise asker mi yoksa sivil mi olduğu belirlenememiştir. Bugüne kadar bunlardan 1.396 kişi esirlikten kurtarılmıştır. Kurtarılanlardan 343'ü kadın 1.053'ü erkektir. Bunların 169'u çocuk, 289'u ise yaşlılardır³⁹¹.

Ermeniler insanlık dışı muameleleri ve uluslararası hukuka aykırı davranışları esirlere karşı da sürdürmüşlerdir. Alınan bilgilere ve esirlikten kurtarılanların ifadelerine göre esirlerden 522 kişinin öldürüldüğü veya çeşitli işkence ve hastalıklar sonucu öldüğü anlaşılmıştır. Bunlardan 104'ü kadın, 447'i erkektir. Esirlikte ölenlerin 137'sinin sadece adları biliniyor ve 74 kişinin ise kimliği belli değildir. Esir olarak Ermenistan'a götürülen veya Dağlık Karabağ'da tutulan Azerbaycan vatandaşlarına işkence edilmesi, insanlık onur ve haysiyetine uymayacak şekilde muamele edilmesi, insan sağlığına tehdit oluşturacak koşullarda bırakılması, onların soğukkanlılıkla katledilmesi 1949 Cenevre Sözleşmesine aykırı durum oluşturmaktadır³⁹².

Dağlık Karabağ mültecileri birçok sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadırlar. Bu sorunlar barınma, beslenme, işsizlik, eğitim ve güvenliğe kadar birçok alanda değişik şekillerde kendisini göstermektedir. Ateşkesin sağlanmasından sonra geçen yaklaşık 18 yıllık bir süreç içerisinde mültecilerin sorunlarının büyük oranda çözüldüğü ve sosyo-ekonomik şartlar bakımından göreceli olarak daha iyi şartlar içerisinde bulundukları söylenebilir.

Ermenistan tarafından işgal edilmiş arazilerin büyük kısmı tarım ve hayvancılık açısından Azerbaycan'ın önemli toprakları arasındadır. Örneğin, Füzuli yöresinde yıllık 100 bin ton üzüm üretilmekteydi. Zengilan şehri üç üzüm işleme fabrikası ve 3 bin hektar üzüm bağına sahipti. Ağdam pamuğu, Kubadlı ise hayvancılığı ile meşhur bölgelerdi. Hayvancılık açısından ise özellikle küçükbaş hayvancılık önem taşımaktaydı. Ermeni işgali nedeniyle bu bölgelerden göç etmek mecburiyetinde

³⁹¹ İbadov, s.65-66.

³⁹² İbadov, s.66.

kalındığından, yaklaşık 145 bin büyükbaş, 455 bin küçükbaş hayvan da yörede bırakılmıştır³⁹³. Genel olarak Dağlık Karabağ bölgesinde 183'ü sanayi ve 127'si inşaat sahasında olmak üzere 310 adet kuruluş bulunmaktaydı. Azerbaycan'da tahılın %14,3'ü, üzümün %31,5'i, etin %14,5'i, sütün %17,1'i, inek yağının %25'i, yünün %19,3'ü, ipekböcekçiliğinin %17'si, mineral suların %15'i, inşaat malzemelerinin %11'i, ayakkabı üretiminin %11'i işgal altında olan bu arazilerde üretilmekte idi³⁹⁴.

Karabağ'ın işgaliyle Azerbaycan, 72 bin hektar topraktan elde ettiği 200 bin ton tahıldan, 730 bin ton üzümünden, 4 bin ton tütünden, 20 bin ton etten, 100 bin ton süttten mahrum kalmak suretiyle ekonomisi zarar görmüştür. Azerbaycan'ın cıva ve perlit rezervlerinin tümü, inşaat vb. materyallerin %35-60'ı, maden suyu rezervlerinin %40'ı, ormanlarının yaklaşık %24'ü, su rezervlerinin %8'i Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarında bulunmaktadır. İşgal edilen bölgelerde 13.197,5 hektar değerli orman sahası ve 6 jeolojik varlık kalmıştır. İşgal sonucunda toplam uzunluğu 25.000 km olan karayolu, 160 adet köprü, 14,5 bin km uzunluğunda elektrik hattı, 2,3 bin km su hattı, 2 bin km doğal gaz hattı, 240 km kanalizasyon hattı, 160 adet su deposu, 35 bin numara kapasiteye sahip telefon santralleri zarara uğramıştır. Aynı zamanda 4 havaalanı, Bakü-Ağdam ve Horadiz-Ordubad demiryolu hatları, Bakü-Stepanakert-Nahçıvan doğal gaz boru hattı işgal edilen topraklarda kalmıştır. Azerbaycan'ın 2 milli parkı, 4 yasak bölgesi ve birçok tabii-tarihi abidesi işgal altındadır³⁹⁵.

Kafkasya'nın elverişli doğal imkânlarına sahip olan ve daha önce yoğun nüfusun yaşadığı bölgelerin işgali ve bölgede meskûn olan yaklaşık bir milyon insanın Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göçe mecbur kalması, ülke halkının sosyo-ekonomik durumunu oldukça ağırlaştırmıştır. Bu etki makroekonomik ve sektörel açıdan göstergelere aşağıdaki gibi yansımıştır³⁹⁶;

³⁹³ Osman Nuri Aras, "Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri", Osman Nuri Aras (Ed.), **Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz** içinde (125-194), Bakü: Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2008, s.143.

³⁹⁴ Rüstemov, s.88.

³⁹⁵ Aras, **Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri**, s.145.

³⁹⁶ Aras, **Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri**, s.147-152.

Fiyatlar Genel Düzeyine Etkisi: Bağımsızlığın ilk yıllarında devlet bütçesinin büyük bir bölümünün savaş için harcanması, topraklarının %20'si işgal edilerek 1 milyondan fazla nüfusun göçmen durumuna düşmesi Azerbaycan ekonomisini darboğaza sürükleyen amillerin başında yer almıştır. Ermenistan ile yaşanan savaş, Rusya'nın Azerbaycan'a ulaşım ambargosu koyması ve Çeçenistan savaşı nedeniyle önemli iki petrol boru hattının kullanılamaması gibi politik ve askeri sorunlar ekonomik performansı olumsuz yönde etkilemiş, 1992-94 yılları arasında enflasyon 4 haneli rakamlara yükselmiştir.

İşgücü ve İstihdama Etkisi: Dağlık Karabağ savaşında 20 bin kişi ölmüş, 50 bin kişi ise yaralanmıştır. Savaşta 5 binden fazla insan da esir olmuştur. 1988'den itibaren Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesi sonucu, yaklaşık bir milyon Azerbaycan vatandaşı-nüfusun yaklaşık %12'si işgal edilen toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. İşgal edilen topraklardan bir milyon civarında insanın göçe mecbur olması, ülkede istihdam problemini arttırıcı en önemli amil olmuştur.

Bütçeye Etkisi: Karabağ savaşının da etkisiyle 1991-94 yılları arasında kamu harcamalarının GSMH'ya oranı %55'e, kamu finansman açıklarının GSMH'ya oranı ise yaklaşık %10'lara kadar yükselmiştir. Savaş nedeniyle savunma harcamaları artan Azerbaycan devlet bütçesi 1993 yılından itibaren açık vermeye başlamıştır.

Üretime Etkisi: Karabağ savaşı başta olmak üzere, ülkede bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda yaşanan problemler nedeniyle milli gelirde ciddi bir gerileme olmuştur. Savaş, ülke sanayisi için gereken ara mallarının ithal yollarının kapanmasına da neden olmuştur. Öyle ki, ekonomide sosyalist yapıdan liberal yapıya geçiş sürecini yaşamakta olan Azerbaycan, 1991-95 yılları arasında %60 oranında küçülme kaydetmiştir.

Çevreye Olumsuz Etkileri: Günlük yaklaşık 9 milyon kVt/saat enerji üreten Metsamor Atom Enerji Santrali'nin atıklarının depolanması için Azerbaycan'ın işgal edilen arazileri, radyoaktif atıkların çöplüğü olarak kullanılmaktadır. Kür nehrinin Ermenistan tarafından sorumsuzca kirletilmesi ise, gerek Azerbaycan gerekse Hazar için

acil olarak tedbir bekleyen bir problem olarak gözükmektedir. Ermenistan arazisinden başlayan çayların hemen hepsi Kür ve Aras nehirlerine oradan da Hazar'a dökülmektedir.

Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Etkisi: Azerbaycan'ın su ihtiyacının karşılanması bakımından önem taşıyan su kaynaklarının ve sulama sistemlerinin Ermenistan'ın işgali altındaki bölgelerde yer alması ülke açısından endişe vericidir. İşgal altındaki arazilerden başlayan sulama kanallarının kesintiye uğraması, Azerbaycan'ın dağ eteklerinde yerleşen bölgelerinin tarım ve hayvancılık sektörüne ağır darbe vurmuştur. Örneğin, Terter, Ağdam, Berde ve Goranboy bölgelerinde 80 bin hektar araziye sulamada kullanılan Serseng barajından dağıtılan su kanallarının Ermeniler tarafından kesilmesi nedeniyle, söz konusu bölgelerde tarım sektöründe mahsul verimi önemli düzeyde düşmüştür.

Yukarı Karabağ'da yaz döneminde kullanılan yaylalar ile Aşağı (ova) Karabağ'da kış aylarında kullanılan yaylalar eski tarihlerden beri Azerbaycan Türklerinin bölgede hayvancılıkla uğraşmalarına önemli imkân vermektedir. Yukarı Karabağ yaylalarının Ermenistan tarafından işgali, asırlardan beri devam eden hayvancılık sistemini buzmuş, yaylalara götürülemeyen ve ova sıcaklığında kalan hayvanların çeşitli hastalıklara tutulmalarına ve onların verimliliğinin hızlı bir şekilde azalmasına neden olmuştur.

Turizm Sektörüne Etkisi: Azerbaycan'ın turizm açısından en elverişli bölgesi olan Karabağ'ın işgal altında olması, turizm sektörü açısından en önemli kayıpların başında gelmektedir. Karabağ problemi nedeniyle Ermenistan ile olan uyuşmazlık, diğer ülke vatandaşları tarafından Azerbaycan'ın tehlikeli ve can güvenliği olmayan bir bölge gibi algılanmasında, dolayısıyla dış turizmin olumsuz şekilde etkilenmesinde en önemli nedendir.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan toprakları işgal etmesi ile Azerbaycan hem çok önemli ekonomik kaynaklarından yoksun kalmış, hem de çok büyük ekonomik zarara uğramış ve uğramaktadır. Dolayısıyla Ermeni işgaline maruz kalan toprakların

yeniden ülkenin kontrolüne geçmesi sağlanarak, ekonomik zarara uğramanın önünün alınması hem de kalkınmanın ivme kazanabilmesi için işgal altındaki topraklardaki ekonomik kaynakların kullanımına yeniden kavuşulması gerekmektedir. İşgal edilen toprakların işgalden kurtulması, sadece Azerbaycan'ın değil, Ermenistan da dâhil olmak üzere bütün bölge ülkelerinin ekonomik kalkınmasına, bölgesel ve küresel ekonomik ilişkilerinin gelişmesine ivme kazandıracaktır. Özellikle ülke olarak zengin doğal kaynaklara ve enerji kaynaklarına sahip olmadığı dikkate alındığında, bölgesel ve küresel ekonomik entegrasyon sürecine dahil olmak, böylece ülkedeki ekonomik ve sosyal problemlerin üstesinden gelebilmesi için Ermenistan'ın öncelikle işgal ettiği Azerbaycan topraklarından kayıtsız-şartsız geri çekilmesi gerekmektedir³⁹⁷.

³⁹⁷ Osman Nuri Aras, **Ekonomik ve Siyasi Sonuçları Bakımından Hocalı Katliamı ve Karabağ Sorunu**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.119-120.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN DAĞLIK KARABAĞ POLİTİKASI VE TÜRK KAMUOYUNDA DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

4.1 Türkiye’nin Dağlık Karabağ Politikası

Türkiye, Kafkasya’daki nüfuz mücadelesinin katılımcılarından biridir. Tarihsel, etnik ve kültürel bağlarının bulunduğu bölge; Rusya ile arasında tampon bölge oluşturması, Rusya’nın güneye, sıcak denizlere inme politikasının engellenmesi, Orta Asya Cumhuriyetleri ile köprü durumunda bulunması nedeniyle, Türkiye açısından da aynı stratejik öneme sahiptir. Ayrıca, Doğu Anadolu bölgesinin güvenliği, yeraltı zenginliği ve petrol yatakları gibi konular açısından da hassas konuma sahiptir³⁹⁸.

Azerbaycan’ın etnik, kültürel ve dilsel yakınlığı, zengin enerji kaynakları Türkiye’nin Kafkasya politikasında merkezi konumda olmasına yol açmıştır. Türkiye, Azerbaycan’ı Orta Asya’ya açılımda bir köprü ve aynı zamanda enerji kaynaklarından dolayı istikrarlı olmasının büyük önem taşıdığı en stratejik pozisyonadaki bir müttefik olarak görmüştür. Dağlık Karabağ çatışması sonucunda Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi, Türkiye’nin Kafkasya politikasında zorluklara neden olmuştur³⁹⁹.

Dağlık Karabağ, coğrafi açıdan Kafkasya, Asya ve Avrupa arasındaki transit ticaret yollarının kesiştiği noktada yer almaktadır. Bölge, jeopolitik açıdan Ermenistan ve İran’ı da kontrol edebilecek bir konumda yer aldığı için büyük güçlerin de ilgisini her zaman canlı tutmuştur. Ayrıca maden yatakları bakımından zengin olan bölge, Kafkasya’nın gıda maddelerinin önemli bir kısmını karşılaması bakımından Transkafkasya’nın yükselen değeri olmaktadır. Diğer yandan Hazar Havzasının zengin doğal kaynak ve enerji rezervlerine olan yakınlığı bir başka önemini ortaya

³⁹⁸ Gamze Güngörmüş Kona, **Kafkasya’da Yeni Gelişmeler ve Türkiye**, Politika Dergisi, Sayı 8, 2008, <http://www.politikadergisi.com/makale/kafkasya%E2%80%99da-veni-gelismeler-ve-turkiye>, (18.08.2013), s.15.

³⁹⁹ Turgut Demirtepe (Ed.), **Dağlık Karabağ Sorunu Dar Alanda Büyük Oyun**, Ankara: USAK Yayınları, 2011, s.37.

koymaktadır. Bu nedenle, uluslararası arenada güçlü bir aktör olmak isteyen devletler tarafından kontrol altına alınmak istenmektedir⁴⁰⁰.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki anlaşmazlığın temelini, Ermenilerin Dağlık Karabağ topraklarını da kapsayacak şekilde “Büyük Ermenistan” kurma amacı, dolayısıyla Ermenistan’ın Azerbaycan’dan arazi talebinin oluşturduğu ifade edilebilir. İki ülke arasındaki söz konusu anlaşmazlığın başlangıç noktası ise, Dağlık Karabağ’a Ermenilerin yerleştirilmesi ve Karabağ’da yaşayan Azerbaycanlıların ana vatanlarından sürgün edilmesi kabul edilebilir⁴⁰¹. Ermenistan’ın bu haksız tutumu karşısında Türkiye Azerbaycan’ı yalnız bırakmamış, Dağlık Karabağ konusunda haklılığını savunmuş, uluslararası alanda Azerbaycan’ı desteklemiş, Ermenistan’a uygulanan ambargoya katılmış, Ermenistan ile olan diplomatik ilişkilerine son vermiştir; fakat diğer taraftan, Azerbaycan’a önemli silah yardımı yapmaktan ya da iki ülke arasındaki çatışmaya askeri açıdan dâhil olmaktan kaçınmıştır⁴⁰².

4.1.1 Sovyetler Birliği’nin Çöküşüne Doğru

Azerbaycan’ın Sovyet İmparatorluğu’nun işgali altında bulunduğu 1991 yılına kadar, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasındaki ilişkiler tam kesilmiş olmasa da, çok sınırlı olmuştur. Genellikle ilişkilerin temelini hasret duyguları, gizli faaliyetler oluşturmuş, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerinin kısmi iyileşmesi özellikle edebiyat ve sanat yoğunluklu olmak üzere zaman zaman Azerbaycan’a da yansımıştır⁴⁰³.

Soğuk Savaş dönemi sonrasında Türkiye’nin dış politikasında yeni bir açılım fırsatı çıkmıştır. Türkiye bölgesel bir güç olarak bölgesindeki çatışmalara yönelik daha aktif bir politika izlemek durumunda kalmıştır. Fakat bölgesel sorunlara müdahale konusunda yeterli tecrübesi olmayan ve Rusya’ya göre Kafkasya’yı tanımayan Türkiye,

⁴⁰⁰ Nurhan Aydın, **Türkiye’nin Karabağ Politikası**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013, s.153.

⁴⁰¹ İbayev, s.39.

⁴⁰² Kona, s.15.

⁴⁰³ Aslanlı, s.177.

Dağlık Karabağ sorununa yönelik politika oluşturma ve uygulama konusunda da sorunlarla karşılaşmıştır. Dağlık Karabağ sorunu Sovyetler Birliği dağılmadan önce 1988 yılında, çatışma boyutuyla ortaya çıktığında konu Sovyetler Birliği'nin bir iç sorunu olarak ele alınıp, insani boyutuna dikkat çekilmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlığıyla birlikte Dağlık Karabağ sorunu Türkiye'nin Azerbaycan, Ermenistan ve hatta Rusya Federasyonu ile ilişkilerini etkileyen bir boyut kazanmıştır⁴⁰⁴.

Gerçekten de Ankara, Sovyetler Birliğinde yaşananlara uzun süre bir anlam verememiştir. Bu anlaşmazlık sonradan şöyle değerlendirilecekti: “Demirel, DYP-SHP koalisyon hükümetinin başbakanlığına geleli altı ay geçmiş, siyasi rakibi Özal'sa Çankaya'ya oturmuştu. Basının, medyanın, birçok aydınımız ile bürokratlarımızın ağızlarında bir mazeret sakız haline gelecek “SSCB'nin çöküşüne hazırlıksız yakalandık!” değerlendirmesinin gazetelerde, toplantılarda sık sık kullanılmaktaydı”. Hatta yeni hükümeti kurmakla görevli Demirel, M. Yılmaz'a “giderayak Moskova'yla aramızı bozacak bir tanıma kararı (Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma) almamalarını” istemişti. Türk dış politikasında anlaşılmazlığın bir diğer yönünü ise Sanberk'in açıklaması ortaya koymaktadır. SSCB'nin ölüm çanları çaldığı tarihlerde Sanberk “Ankara-Moskova ilişkileri, Ankara-yeni bağımsız cumhuriyetler ilişkilerinden daha önemlidir. Türkiye bağımsızlık ilan eden cumhuriyetleri tanıma konusunda kimseyle yarışa girmeye niyetli değildir.” beyanında bulunmuştur. Türkiye Dışişleri diplomatlarını bu tür açıklamaya iten etkinin ne olduğu uzun süre anlaşılmamıştır. Aslında, Türkiye'nin bu endişesi, Moskova basınının özellikle 1991 yılında Azerbaycan başbakanı Hasan Hasanov'un Türkiye'ye ziyareti sonrasında yaptığı çığırtkanlıktan ileri gelmektedir. Yayınlanan haberlerin arkasında ise Moskova'daki Ermeni politikacıları bulunmaktaydılar. Çünkü o sıralar Ayaz Mutallibov Azerbaycan halkına hoş görünmek, içteki muhalifleri bastırmak, Ermenistan'ı korkutmak ve Moskova'ya da bazı mesajlar vermek için Türkiye kartını oynamaktaydı. Örneğin, bir süre önce İtalya'da resmi ziyarette olan Başbakan Hasan Hasanov burada bir dizi anlaşmalar yaptığı halde bir defa bile olsun İtalyan hükümetinden Azerbaycan'ı tanımak isteğinde bulunmadığı

⁴⁰⁴ Demirtepe, s.37.

halde Ankara'ya telefon açarak "Lütfen bizi tanıyın. Kardeş olarak ilk sizin Azerbaycan'ı resmen tanımanızda milletin morali açısından muazzam fayda vardır" mesajları gönderiyordu. Türkiye, Moskova basınında Ermeni tarafının çıkardığı haberleri SSCB Dış İşlerinin yorumu olarak algılamak, Azerbaycan'ın da bu denli rahat mesajlar vermesini bir türlü anlayamıyordu. Gerçekten de, Türkiye uzun bir süre SSCB'deki meseleleri kavrayamamıştır. Bu yüzden, Türkiye tedirginlik içinde tanıma olaylarının içine sürüklenmiştir. En tedirgin edici husus ise, Batı basınında çıkan haberlerdi. Değerlendirmelere göre, Türkiye daha yolun başında Azerbaycan'ın yanında yer alır ise uluslararası alanda açık biçimde Ermeni karşıtı olarak görülecek, bu da Fransa, ABD'deki Ermeni lobilerinin Yahudi ve Hristiyan lobilerinin desteği ile kendi hükümetlerini Türkiye'ye karşı politik baskılarda bulunmasına neden olacaktı. Türkiye'yi kargaşaya sokan bir diğer husus ise, Azerbaycan muhaliflerinin tavrıydı. Zira 30 Ağustos 1991 yılında Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Ulusal Cephenin lideri Ebulfez Elçibey Türkiye'ye "Azerbaycan'ı tanımasını, tanırsa bunun Moskova'nın adamı olan Ayaz Mutallibov'u meşru kabul ettiği anlamına geldiğini ve Azerbaycan halkının kırılganlığına neden olacağı" mesajı göndermişti. İşte, bu kargaşa ortamında Türkiye Sovyetler Birliğinde ve Azerbaycan'da ne gibi sağlıklı politik ortamın var olduğunu anlayamadan kendiliğinden sürecin içine dâhil olmuştur⁴⁰⁵.

1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması sürecinden itibaren, iki toplum arasındaki ilişkiler yeniden yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Bağımsızlık mücadelesi döneminde Azerbaycan'ın, en çok yardımı Türkiye'den gördüğü herkesçe bilinen bir gerçektir. Aslında, Türkiye'nin hiçbir şey yapmayıp, sadece bağımsız devlet olarak varlığı bile Azerbaycan'daki mücadele açısından çok önemli olmuştur (psikolojik katkı yapmıştır). O kadar ki, 20 Ocak 1990'da Sovyet Ordusu Bakü'ye saldırarak, katliam yaptığında, Azerbaycan kamuoyunda, Türkiye'nin olaylara askeri müdahale ederek, Azerbaycan'ı kurtaracağı yönünde ilginç bir beklenti bile mevcut olmuştur. Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuğunda kendisini ilk olarak Türkiye tanımış, Rusya ve İran destekli Ermenistan'ın kendisine saldırması durumunda yine en çok desteği Türkiye'den görmüştür. 20. yüzyılın başında yaşananlara bunların da eklenmesi

⁴⁰⁵ Aygün Attar, "Karabağ Sorunu ve Çözüm Arayışları", **Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, İstanbul, 22-24 Ekim 2003, s.20-21.

Azerbaycan açısından ilişkilere verilen önemin psikolojik boyutunun daha da güçlenmesine neden olmuştur⁴⁰⁶.

4.1.2 Sovyetler Birliği'nin Çöküşünden Sonra

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması uluslararası sistemdeki dengeleri altüst etmiş, küresel ve bölgesel ilişki kalıpları değişmiştir. Uluslararası sistemdeki bu değişimin Türkiye, Rusya ve diğer küresel ve bölgesel aktörlerin Kafkasya'daki politikalarına çok mühim yansımaları olmuştur.

Soğuk Savaşın son dönemlerinde Türkiye Kafkaslarda büyük ölçüde rahatlamıştı. Bütün enerjisini içerdeki reformlara harcamak isteyen Gorbaçov, Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşmasında (AKKA) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki kuvvetlerin indirim dışı bırakılmasına olanak tanıyarak Türkiye'nin Kafkaslardan (SSCB'den) tehdit algılamasını çok büyük ölçüde ortadan kaldırmıştı. SSCB parçalanıp da Kafkas ülkeleri 1991 sonuna doğru bağımsızlıklarını ilan edince, Türkiye daha da rahatladı. Kuzeydoğu sınırında güçlü bir süper devlet yerine birdenbire zayıf komşular gelmiş, SSCB'yle ortak sınır kalmamıştı. 1918'deki kısa süreli "Kafkas Seddi"nden sonra ilk kez Rusya ile Türkiye'nin arasındaki ortak sınır kalkıyordu. Türkiye açısından bu çok rahatlayıcı oldu⁴⁰⁷.

Türkiye bu aşamada, hem çabuk heyecanlanan kamuoyunun etkisi, hem İran kaynaklı siyasal İslam korkusuna kapılan ABD'nin teşviki, hem de AB gözünde daha önemli bir yer kazanmak umudu sonucu, bir yanılgıya kapıldı: SSCB'nin parçalanması sonucu ortaya bir boşluk çıktığını sandı. "Adriyatiklerden Çin Denizine kadar Türk Dünyası" gibi sözler bu dönemde edildi ve doğal olarak Rusya'yı rahatsız etti. Özellikle Kuzey Kafkasya'da azınlıklar yüzünden ciddi güvenlik sorunları bulunan Rusya, Türkiye'deki pan-turanist ve İslamcı çevrelerin beyanlarından ürktü. İki yıl sonra durum

⁴⁰⁶ Aslanlı, s.177.

⁴⁰⁷ Baskın Oran, **Türkiye'nin Balkan ve Kafkas Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 50, Sayı 1, 1995, s.274.

değiştii. Hem Türkiye'nin yetersizlikleri ortaya çıkmış, hem de Rusya kendini toparlamaya başlamıştı⁴⁰⁸.

Dağlık Karabağ çatışması, Türkiye'nin bölgesel bir çatışmadaki politikasının test edildiği alan olmuştur. Türkiye Kafkasya'da önemli bir güç olmayı istemesine rağmen askeri bir çatışmaya girmekten kaçınmıştır. Aynı zamanda stratejik müttefiki olarak gördüğü Azerbaycan'ın da zarar görmesini istemeyen Türkiye, uluslararası toplumu harekete geçirerek Ermeni işgalinin kalıcı olmamasını ve kınanmasını sağlama politikası izlemiştir. Çatışmanın bir Müslüman-Hıristiyan çatışması gibi algılanması da Türkiye'nin istemediği bir durumdur. Ermeni kuvvetlerin Azerbaycan topraklarındaki hızlı ilerleyişi Türkiye'de kamuoyu ile dış politikada karar vericileri karşı karşıya getirmiştir. Özellikle Hocalı katliamından sonra Türkiye'de gösteriler yapılmış ve göstericiler Türkiye'nin Azerbaycan'ı desteklemek için asker göndermesini talep etmişlerdir. Muhalefet partileri de iktidarı eleştirmişlerdir. Başbakan ise askeri bir müdahaleye karşı çıkarken, Azerbaycan'ın böyle bir talebi olmadığını ifade etmiştir. Dağlık Karabağ çatışması sırasında en kritik durum Ermeni kuvvetlerin Nahcivan'a saldırması üzerine ortaya çıkmıştır. Türkiye'de 1921 Kars Antlaşması gündeme getirilerek Nahcivan'ın statüsünün korunması için askeri müdahale tartışmaları yapılmıştır⁴⁰⁹.

Ermenilerin saldırılarının belli bir plan ya da derinlikli bir stratejinin ürünü olmadığı, aksine uzun dönemli hedefleri tehlikeye sokacak bir maceraperestlik olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nahcivan bölgesinin toprak bütünlüğü Türkiye'nin de taraf olduğu yazılı antlaşmalarla garanti altına alındığından, Türkiye çatışmaların bu bölgeye sıçramasına hemen tepki gösterdi. Hatta Türkiye'nin savaşa girebileceği gündeme geldi. Bu tepki Türkiye'nin sınırların silah zoruyla değişmesine ne kadar karşı olduğunu göstermekle kalmadı, aynı zamanda Azerbaycan'ın Türk dış politikasındaki öneminin de altını çizdi⁴¹⁰.

⁴⁰⁸ Oran, s.274-275.

⁴⁰⁹ Demirtepe, s.37-38.

⁴¹⁰ Aydın, s.155.

Ermenistan, Türkiye'nin savaş tehdidini anlamakta zorlandı. Ancak Rusya'nın bu imaya tepkisi çok sert olmuştur. BDT Ortak Genelkurmayı Komutanı Mareşal Shaposhnikov, "Türkiye'nin müdahalesinin Üçüncü Dünya Savaşı'na yol açacağını" açıklamıştır. Bu açıklama şüphesiz en çok Ermenistan'ı sevindirmiştir. Ancak Ermenilerin hesaba katmadıkları nokta bu tür tehditlerin Türkiye'nin Ermenistan'a uzun dönemli bakış açısını olumsuz yönde etkilediğidir. Karşılıklı restleşmelerin ardından Ermeniler Nahcivan saldırısından vazgeçmişlerdir. Ancak bu olay geleceğe dönük derin izler bırakmıştır. Artık Türkiye Ermenilerin yayılmacı hedefleri konusunda daha net bir bilgiye sahiptir. Ayrıca Ermenistan'ın yalnız olmadığı ve saldırganlığının altında Rusya'nın yattığı iyice anlaşılmıştır⁴¹¹.

Türkiye, Kıbrıs olayları nedeniyle uzun yıllardan beri dengeli bir politik tavır gözetmekteydi. Bu nedenden Karabağ olaylarına direk olarak tepki veremedi. Süleyman Demirel hükümeti daha işin başında Ermenistan'ı kaybetmek istemiyordu. 1991-1992 yılında bütün şiddetiyle geçen Ermeni-Azeri çatışmalarına rağmen, Ankara 1992'nin Ağustos ayında Erivan'a bir heyet gönderdi. Heyetin götürdüğü mesaj oldukça anlamlıydı. Buna göre, Ermenistan Karabağ iddiasından vazgeçecek, Karabağ'ı Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge gibi tanıyacaktı. Bunun karşılığında da Türkiye ile Ermenistan arasında başta ekonomik olmakla her türlü ilişkiler geliştirilecekti. Özellikle, Türkiye ağır bir ekonomik bunalım içinde olan Ermenistan'a ekonomik destek sözü vermişti. Ter-Petrosyan hükümeti aslında Türkiye'yi dışlayarak sürdürülecek bir bağımsızlığın zor olduğunu biliyordu. Bundan dolayı ilk başlarda olumlu giden ilişkiler Ankara'nın önce buğday ve ardından elektrik yardımıyla rayına girdi derken, Azerbaycan'daki durumun değişmesi ve ardından Azerbaycan'ın bir sıra illerinin işgali iplerin kopmasına neden oldu⁴¹².

Türkiye açısından günümüzde Ermenistan ile olan ilişkilerini de etkileyen Dağlık Karabağ çatışması sırasındaki önemli bir olay Kelbecer'in işgal edilmesi idi. Bunun üzerine Türkiye, Ermenistan ile olan kara sınırını kapatmış, Ermenistan'a giden yardımların transit geçişini durdurmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı Özal Azerbaycan

⁴¹¹ Aydın, s.155.

⁴¹² Attar, s.21.

ziyareti sırasında Türkiye'nin Azerbaycan ile askeri ittifak yapmayı düşünebileceğini ifade etmiştir. Özal'ın askeri güç kullanımına vurgu yapan tavrına karşı dönemin Başbakanı Demirel daha farklı mesajlar vermektedir. Bu durumun Ermenistan tarafından da değerlendirilmiş olabileceği ve Türkiye'nin mesajlarının etkisini zayıflattığı söylenebilir⁴¹³.

Aslında Demirel bir anlamada haklı sayılıyordu. Türkiye'nin asırlık Ermeni sorunun olduğunu iyi bilen birkaç politikacıdan biriydi. 1990'ların başında Özal, Körfez Savaşı dolayısıyla Türkiye'nin ABD'i için ifade ettiği stratejik değeri bildiğinden bunun keyfini çıkarmaktaydı. Bu dönemler Türk Dış politikasında önemli bir rahatlamanın olduğu dikkat çekmektedir. Muhtemelen, Özal, Ermenistan'ı ve Ermeniler tarafından dile getirilen iddiaları küçük görmekte, Türkiye'nin ABD ile mevcut ilişkilerine güvenerek Erivan'a "yanlışlıkla birkaç bomba düşebileceğini" açık bir dille beyan ediyordu. Demirel ise, cumhurbaşkanının bu çıkışlarını sürekli tekzip etmekteydi. Bir demecinde Başbakan Demirel şu açıklamalara yer vermişti: "Askeri müdahale Müslüman-Hristiyan çatışmasına yol açabilir. Bu da Türkiye'yi bölgenin dışına ve 20 sene geriye atabilir". Demirel'in olaylara bakışı bir yere kadar anlamlıdır. Ancak, önerilerinin büyük ölçüde muhataplarının tecrübesizliğine kurban gittiği söylenilebilir. Diğer yandan en önemlisi Azerbaycan'ın Türk kimliği, Orta Asya'ya açılan bir kapı olması, kuruluşunun ilk gününden İran'a karşı siyasal bir tavır takınması Türkiye'yi Ermenistan'ı gözden çıkarmaya zorladı. Bir diğer husus ise Ermenistan'ın ısrarla soykırım söylemini diline dolaması Demirel'in başlarda sergilediği dostane politikadan vazgeçmesine neden oldu⁴¹⁴.

Türkiye, sorunun barışçı yolla çözülmesi ve Azerbaycan topraklarının işgalinin kalıcı hale gelmeyip uluslararası alanda alınan kararlarla Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması için diplomatik kanalların harekete geçirilmesi politikası izlemiştir. Gerek ateşkesten önce gerekse ateşkes sonrasında çözüm önerilerinin ortaya konmasında Türkiye aktif olmasına rağmen Ermenistan'ın Türkiye'yi tarafsız olmadığı gerekçesiyle arabulucu olarak kabul etmemesi Türkiye'nin süreçteki rolünü

⁴¹³ Demirtepe, s.38.

⁴¹⁴ Attar, s.22.

sınırlandırmıştır. Türkiye çatışmaların sürdüğü süreçte ortaya konan, Azerbaycan'ın yine kendi toprağı olan Nahcivan ile bağlantısının sağlanması amacıyla arada kalan ve Ermenistan'ın kontrolünde olan bölgenin Azerbaycan'a verilmesi, buna karşılık Dağlık Karabağ'ın da bir koridorla Ermenistan'a bağlanması önerisinin öncülerinden ve destekçilerinden olmuştur. Bu öneri Ermenistan tarafından İran ile olan sınırını kaybedeceği için kabul edilmezken, Azerbaycan tarafından da işgali meşrulaştıracağı için uygun görülmemiştir⁴¹⁵.

Türkiye açısından Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan ile olan kara sınırının kapanmasının ve Ermenistan ile normal ilişkilere sahip olunamamasının nedenini oluşturmaktadır. Türkiye Ermenistan ile ilişkilerini sınırları kapatma, uçak seferlerini iptal etme ve hava koridorunu kapatma şeklinde sınırlandırırken ilişkilerin geliştirilmesini şu koşullara bağlamıştır⁴¹⁶:

1. Ermenistan'daki "Soykırım" saplantısı kalksın;
2. Ermenistan, Türkiye'ye yönelik toprak talebinden vazgeçsin;
3. Ermenistan tarafından işgal edilmiş Azerbaycan toprakları geri verilsin ve kaçkınların evlerine dönüşüne müsaade edilsin;
4. Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile Nahcivan arasındaki koridor açılsın;

Bu durumun AGİT Minsk Grubu tarafından anlaşılabilirdiğini söylemek güçtür. Örneğin, AGİT Minsk Grubu'nun Fransız eş başkanı Bernard Fassier Karabağ sorununun çözümünde Türkiye'nin yapacağı bir şey olmadığını ifade ederken, Ermenistan ile Türkiye ilişkilerindeki süreçle Karabağ sorununun birbirinden bağımsız süreçler olduğunu ileri sürmüştür. AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının süreci AGİT dışına çıkarmama ve dışarıdan katkılara kapalı olma politikasının pek başarılı olduğu söylenemez. AGİT Minsk Grubu'nun Fransız eş başkanının Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki ilerleme ile Karabağ sorununun farklı süreçler olduğunu açıklaması ise

⁴¹⁵ Demirtepe, s.38.

⁴¹⁶ Aslanlı, s.180.

Türkiye'nin Ermenistan ile olan kara sınırını Karabağ sorunda Azerbaycan topraklarının işgali dolayısıyla kapattığı gerçeği ile çelişmektedir⁴¹⁷.

Dağlık Karabağ sorunu karşısında Türkiye'nin izlediği politikanın etkili olmamasının asıl nedeni, Türkiye'nin, devlet olarak kendini bölge müdahalesine hazır hissetmemesidir. Ayrıca Azerbaycan'a destek konusunda yalnız kalmasıdır. Diğer yandan Türk devlet adamlarının da bazı açıklamaları, Türkiye'nin dış politikadaki ağırlığını azaltmıştır. Bütün bu gelişmelere karşın Dağlık Karabağ sorunu Türkiye ve Azerbaycan açısından olumlu sonuçlar da doğurmuştur. Dağlık Karabağ sorunu İran'ın Azerbaycan'a yönelik tutumunun anlaşılması açısından da önemli olmuştur. Azerbaycan, İran ve Türkiye açısından tercihini yapmış ve Türkiye ile yakın ilişki kurmaya başlamıştır. Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısının Azerbaycan, Azerbaycan'ın da Batı'ya açılan kapısının Türkiye olması iki ülkeyi birbirine daha da yaklaştırmıştır. Bu da Dağlık Karabağ sorununun, Azerbaycan kadar, Türkiye'nin de sorunu olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorununu uluslararası alana çekip daha sonra da dünya kamuoyuna duyurması Türkiye'nin de bu konuda duyarlı olduğunun kanıtıdır. Ayrıca Türkiye uluslararası kuruluşlarca Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunun kanıtlanması açısından, Azerbaycan'a önemli avantaj sağlamaya çalışmıştır ve bu misyonunda da başarılı olmuştur⁴¹⁸. Diğer taraftan Türkiye, Azerbaycan ordusunun güçlendirilmesi hususunda büyük çaba harcamıştır.

Günümüzde Azerbaycan'ın muhtemel bir askeri harekâta, Türkiye'nin görüşünü almadan başlaması mümkün görünmemektedir. Zira Azerbaycan'ın tek ve en önemli müttefiki Türkiye ile olan ekonomik, siyasi, askeri ilişkileri ve Ankara'nın göstereceği muhtemel tepki Moskova'nın hamlelerinde göz önünde bulundurması gereken önemli bir faktördür. Rusya'nın Ermenistan'ı destekler tarzda aktif bir şekilde askeri müdahalede bulunması, Türkiye'yi zor bir karar verme durumunda bırakacaktır. Bir NATO üyesi olan Türkiye, katılacağı aktif bir askeri harekâtın kazanç ve kayıplarını iyi tahlil etmek durumunda kalacaktır. Ermenistan'da bulunan Rus askeri üsleri, Erivan'ın Kolektif Güvenlik Örgütü Anlaşmasına üye olması ve Rusya ile başta enerji

⁴¹⁷ Demirtepe, s.38-39.

⁴¹⁸ Aydın, s.167.

olmak üzere ekonomik açıdan süren karşılıklı bağımlılıklar, Ankara'nın kararı üzerinde etki edecek önemli faktörler olacaktır⁴¹⁹.

4.2 Türkiye'nin Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Bölgesel İlişkileri

Bölgenin Sovyetler Birliğinin bir parçası olmaktan çıktığı 1990'lı yılların başından günümüze, Türkiye'nin Kafkasya politikasının temel unsurlarını bağımsız, siyasi ve ekonomik istikrara sahip, kendi aralarında barış ve işbirliği içinde yaşayan, Batılı değerleri benimsemiş ülkelerin varlığının sağlanması ve desteklenmesi oluşturmaktadır⁴²⁰. Türkiye, bağımsızlıklarını ilan eden eski Sovyet cumhuriyetlerinin tamamını tanıyarak, Ermenistan hariç olmak üzere diplomatik ilişkiler kuran, imzalanan protokoller vasıtasıyla büyükelçilikler açan devletlerin başında gelmektedir.

1990'lı yıllar Kafkasya'da çatışma yılları olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Bunun en önemli sebebi şüphesiz uluslararası sistemin yapısal değişiklikler sonucu iki kutuplu sistemden tek kutuplu sisteme doğru kaymasıdır. Bu kayma sonucu, Kafkasya, daha önce Soğuk Savaş nedeniyle sıcak çatışmaya dönüşmemiş gizli bölgesel çatışmaların mekânı haline gelmiştir Kuhn'un deyimiyle paradigmatik kaymanın ardından Kafkasya bölgesinde bir buzdağının altında kalan ve görünmez durumda olan birçok çatışmanın kökenleri yeryüzüne çıkmıştır⁴²¹. Güney Kafkasya'da ise bu sorun daha etkin ve sürekli yaşanmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkiler zamanla daha da kötüleşmiş ve tüm dünyayı etkileyecek boyutta kalıcı çatışmalar ortaya çıkmıştır.

Dağlık Karabağ çatışması Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce başlayan ve Birliğin dağılmasından sonra bağımsız devletlerarası çatışmaya dönüşen, Soğuk Savaş dönemi sonrası en yıkıcı bölgesel savaşlardan biridir. Dağlık Karabağ sorunu henüz çözüme kavuşmamış olan en uzun sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Sorunun

⁴¹⁹ Ahmet Sapmaz ve Gökhan Sarı, **Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi**, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi, İstanbul: Yıl 8, Sayı 15, 2012, s.23.

⁴²⁰ Mitat Çelikpala, **Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş**, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi, İstanbul: Cilt 7, Sayı 25, 2010, s.94.

⁴²¹ Yılmaz ve Özçelik, s.286.

ortaya çıkması ve nihayetinde bir çözüme ulaştırılmaması Sovyetler sonrası bölgede normalleşme sağlanamamasının önemli sebeplerinden birisidir. Dağlık Karabağ sorununun kendi sınırları içerisinde çıkarak Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgaline dönüşmüş olmasına ve sorunun farklı nitelikler kazanarak sözde soykırım iddialarıyla ilişkilendirmeye çalışılması hadisesine baktığımız zaman sorunun daha geniş bir anlam ifade ettiğini ve Kafkaslar üzerindeki genel bir planın önemli bir halkasını teşkil ettiğini görmekteyiz. Dağlık Karabağ sorunu çok aktörlü bir uluslararası kriz şeklini almış ve Soğuk Savaş sonrası dünya politikaları algılamalarında örnek bir çatışma olarak karşımıza çıkmaktadır⁴²².

4.2.1 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Güney Kafkasya bölgesinde yoğunlaşmış güç merkezlerinden biri Türkiye olarak kabul edilmektedir. Çok büyük ekonomik, politik, askeri güvenliğin yanı sıra tarihsel ve kültürel göstericilere sahip resmi Ankara'nın bölgedeki politik etkinliği artan faktördür. Şüphesiz ki Türkiye'nin bölgedeki politikasının temeli Azerbaycan ile ilişkilidir. Azerbaycan, Türkiye için, etnik ve kültürel bağların yanı sıra tarihsel geçmişin mirasını değerlendirme, bölgesel dengelerin belirlenmesi, Kafkasya ve Hazar civarındaki doğal kaynaklardan pay alabilme ve diğer bölge aktörleri üzerinde etkinlik kurabilme adına büyük önem arz etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan, Türkiye'nin Kafkaslardaki stratejik ortağıdır. Azerbaycan'la ilintili her türlü iç ve dış politika konusu, Türkiye'nin kendi meselesi olarak görülmüştür. Azerbaycan'ın önceliklerinin, ikili ilişkilerin seyrine olduğu kadar Türkiye'nin bölgesel ve hatta küresel ilişkilerine de yansımaları söz konusudur⁴²³. Milli lider Haydar Aliyev'in sözlerine göre, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki “bir millet, iki devlet” ilişkileri tüm parametrelere uygun stratejik doğaya sahiptir ve her iki ülke kamuoylarınca da benimsenmiştir. Azerbaycan aynı zamanda çokuluslu Türk Dünyası ile Türkiye'nin birleşmesi açısından önemli bir bağlantıdır.

⁴²² Vedat Gürbüz, “Dağlık Karabağ Sorunu Karşısında Taraf Ülkeler, Bölgesel ve Küresel Güçler”, **Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu**, Kahramanmaraş: KSU Yayınları, 12-13 Kasım 2007, s.117.

⁴²³ Çelikpala, s.98.

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından bu yana geçen 20 yılı aşkın süreye göz atıldığında, iki ülke arasındaki ilişkilerin başlangıçta duygu ve ideoloji yoğunluklu bir dönem geçirdiği, ardından bir süre liderler arası ilişkilerin ikili ilişkilerin temel dinamiğini oluşturduğu görülmektedir. Fakat günümüzde iki ülke arasındaki ilişkilerin salt ideolojik, salt kişisel boyutlardan sıyrıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. İlişkiler önemli ölçüde kurumsallaşmış, ciddi projelerle güçlendirilmiştir. Azerbaycan ve Türkiye'nin birbirlerinin en önemli stratejik ortağı olmaları her iki ülkede ve birçok yabancı ülkede genel olarak kabul görmektedir⁴²⁴.

Ermenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkelerden biri olmasına rağmen Türkiye, Ermenistan'ın Türkiye topraklarına yönelik talepleri nedeniyle diplomatik ilişkisini kesmiş, Dağlık Karabağ işgali nedeniyle de 1993 yılından itibaren bu ülkeyle olan sınırını kapatmıştır. Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi Dağlık Karabağ sorununun çözümünü şart koşmuştur⁴²⁵. Türkiye, Azerbaycan'ın en önemli dış politika sorunu olan Yukarı Karabağ ihtilafına biran önce uluslararası hukuk çerçevesinde barışçı, adil ve kalıcı bir çözüm bulunması amacıyla AGİT çerçevesinde faaliyet gösteren Minsk Grubu'nun çalışmalarına aktif olarak katılmaktadır. Türkiye AGİT Minsk sürecini ihtilafa çözüm bulunabilecek uygun platform olarak görmeye devam etmekte, ayrıca barış sürecinde mevcut tikanıklığın aşılabilmesi için yaratıcı açılımlara gerek bulunduğu görüşünü savunmaktadır⁴²⁶.

ABD başta olmak üzere bazı Batılı ülkeler, Ermenistan'ın Rusya etkisinden çıkarılması ve Batı'ya entegre olabilmesi için Batı'ya açılan kapı durumundaki Türkiye ile ilişkilerini normalleştirilmesi ve Türkiye-Ermenistan kara sınırının açılması gerektiğini düşünmektedirler. Türkiye'de de Ermenistan ile normalleşme yolunda adım atılması durumunda diasporanın soykırım iddialarını bir araç olarak kullanmasının önüne geçilebileceği ve hatta Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin Karabağ sorununun çözümüne de yardımcı olabileceği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu konuda atılan ilk adım Türkiye ve Ermenistan milli futbol takımları arasında oynanan

⁴²⁴ Aslanlı, s.177.

⁴²⁵ Sapmaz ve Sarı, s.17.

⁴²⁶ Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, **Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri**, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (31.08.2013)

karşılaşmayı izlemek üzere Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ermenistan'a gitmesi olmuştur. Türkiye ile Ermenistan arasındaki "Yol Haritasının" ilan edilmesini takiben devam eden süreç sonunda, 31 Ağustos 2009 tarihinde iki ülke arasında paraf edilen protokoller 10 Ekim 2009 tarihinde İsviçre'nin Zürih kentinde imzalanmıştır. Protokollerde Dağlık Karabağ sorunundan bahsedilmemesi ve protokollerin yürürlüğe girmesinden sonra 60 gün içerisinde Türkiye-Ermenistan sınırının açılacağını ifade edilmesi Azerbaycan'da rahatsızlığa neden olmuştur. Türkiye'nin, Kelbecer'in işgali sonrasında Ermenistan sınırını kapattığı düşünüldüğünde, sorun çözülmeden sınırı açması çelişki olacaktır. Protokollerde Karabağ şartının sınırın açılması için ortaya konulmaması Türkiye'nin politika değişikliği olarak yorumlanmıştır. Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev, Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve açıklanan yol haritasında Dağlık Karabağ sorununun rolünün olup olmadığını merak ettiğini açıklamıştır. Azerbaycan Devlet Başkanı'nın İstanbul'daki Medeniyetler İttifakı Zirvesine katılmaması da Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmelere tepki olarak yorumlanmıştır. Protokoller daha paraf edilmeden önce Başbakan Erdoğan Bakü'de açık bir şekilde Karabağ sorunu çözülmeden Ermenistan sınırının açılmayacağını ifade etmiştir. Daha sonraki süreçte de sürekli Türkiye'den yetkililerin Karabağ sorunu çözülmeden normalleşme olamayacağını ifade etmeleri, Ermenistan tarafından protokollere şart koşma olarak yorumlanmıştır⁴²⁷.

Azerbaycanlı katılımcılar, sınırların açılmasının Türkiye'den daha çok Ermenistan'ın çıkarına olduğu vurgulayarak, sınırların açılmasının Ermenistan'ı Azerbaycan'a ve Karabağ sorununa karşı daha saldırgan yapacağını altını çizdiler. Ayrıca, eğer sınırların açılması sonucu Ermenistan'ın soykırım politikasından vazgeçeceği düşünülüyorsa bunun gerçekleşmeyeceği dillendirilmiştir. Sınırların açılması ile Ermenistan'ın ekonomik açıdan canlanacağı ve zamanla Türkiye'ye bağımlı hale geleceği düşüncesi sorgulanmıştır. Bununla birlikte, sınırların açılmasının ekonomik bir mesele olmasının ötesinde siyasi bir mesele olduğu belirtilmiştir. Sınırların açılması ile ne beklendiğinin kamuoyuna açıklanmadığı ifade edilerek bu konuda kaygıların giderilmesi için tarafların açıklama yapmaları gerektiği üzerinde

⁴²⁷ Demirtepe, s.39.

durulmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan'a rağmen sınırları açmasının Türkiye'nin Azerbaycan'ı kaybetmesi demek olduğuna işaret eden bazı katılımcılar bunun sadece Azerbaycan ile sınırlı kalmayacağı Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan kapının kapanması anlamına geleceğini ifade etmişlerdir. Son tahlilde Türkiye'nin Ermenistan ile sınırlarını açmasının sadece iki ülkenin meselesi olmadığı, aynı zamanda Azerbaycan'ı da çok yakından ilgilendirdiğine dikkat çekilmiştir⁴²⁸.

Karşılıklı olarak her iki toplum birbirlerinin sorunlarına duyarlılıklarını devam ettirmektedirler. Hem Türkiye'de, hem de Azerbaycan'da yapılan kamuoyu araştırmalarında, iki ülke halkının “kendinize en yakın halk olarak kimi görüyorsunuz” sorusuna cevap olarak bir birlerini göstermeleri de şaşırtılacak durum değildir. Arzulanan boyuta varmamış olsa bile iki ülke arasında özellikle askeri alandaki işbirliği kesintisiz olarak sürdürülmektedir. İki ülke ekonomik alandaki işbirliklerini küresel etkileri olan bölgesel projelere taşımışlardır. Beklenilenden daha uzun süre içerisinde gerçekleştirilmiş olsalar da Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Bakı-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattı tamamlanmış, Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu projesi ise tamamlanmak üzeredir⁴²⁹. Türkiye, “Demir İpek Yolu” olarak da adlandırılan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nın en kısa sürede tamamlanması ve faaliyete geçmesine matuf çalışmalarını Azerbaycan ve Gürcistan ile işbirliği içinde sürdürüyor. 2013 yılının ikinci yarısında tamamlanması beklenen BTK, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa ile Çin arasındaki demiryolu bağlantısını kesintisiz olarak sağlayacaktır⁴³⁰.

Uzun süre Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinde Türkiye'nin Azerbaycan'a yatırımları ön planda olsa da son yıllarda Azerbaycan'ın Türkiye'ye büyük ölçekli yatırımlar yapmaya başlaması ve Türkiye'deki bir noktaya yapılan en büyük yatırımın (Star rafinerisi, 5 milyar dolar) Azerbaycan tarafından yapılıyor olması ilişkilere yeni boyutlar eklemiştir. Ayriyeten Avrupa'nın enerji güvenliği açısından

⁴²⁸ Muharrem Ekşi (hızl), “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çalıştay Raporu”, **Kafkasya Çalışmaları 2**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara: SETA Yayınları, 2009, s.8.

⁴²⁹ Aslanlı, s.178.

⁴³⁰ Ahmet Davutoğlu, **2013 Yılına Girerken Dış Politikamız**, Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, Ankara: 2012, s.75.

büyük önem arz eden, Azerbaycan ile Türkiye'nin kendi başlarına Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) konusunda karar almaları ve projeyi hemen gerçekleştirmeye başlamaları da hem bu iki ülkenin siyasal ve ekonomik olanaklarına hem de ikili ilişkilerinin geldiği yere ışık tutmaktadır⁴³¹. TANAP, Azerbaycan'dan çıkan doğalgazın Gürcistan'dan geçip Türkiye üzerinden satılmasını öngören yaklaşık 7 milyar dolarlık dev bir projedir. Projede Türkiye'nin yüzde 20'lik, Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin (SOCAR) ise yüzde 80'lik ortaklık payı bulunmaktadır⁴³².

Bunun yanı sıra iki ülke arasında stratejik işbirliğine ilişkin anlaşma imzalanmış ve bu doğrultudaki çalışmaları koordine etmek amacıyla bir konsey kurulmuştur. Önce Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 16-17 Ağustos 2010 tarihleri arasında Azerbaycan'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret sırasında "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" imzalanmıştır. Daha sonra ise 15-16 Eylül 2010 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirvesi'nde Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin (YDSK) kurulmasını kararlaştırmışlardır. 25 Ekim 2011'de ise her iki ülke liderlerinin ve Savunma Bakanlarının da katılımıyla Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin ilk toplantısı gerçekleştirilmiştir⁴³³. YDSK'nın ikinci toplantısı ise Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ve Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in Eş-Başkanlıklarında 11 Eylül 2012 tarihinde her iki ülkeden çok sayıda Bakan'ın katılımıyla Gebele'de gerçekleştirilmiştir. Böylelikle iki ülke arasındaki işbirliğini bütün veçheleriyle ele alan bu önemli siyasi diyalog mekanizması aracılığıyla her iki ülke arasındaki ilişkiler daha da kurumsallaşmış olmaktadır⁴³⁴.

⁴³¹ Aslanlı, s.178.

⁴³² Taha Özhan, Hatem Ete (Ed.), **2012'de Türkiye**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara: SETA Yayınları, No. 57, 2012, s.96.

⁴³³ Aslanlı, s.178.

⁴³⁴ Davutoğlu, s.76.

4.2.2 Türkiye-Ermenistan İlişkileri

SSCB'nin çöküşü ve Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler, dönemin ikili ilişkilerinden çok, tarihi geçmiş ve bölgesel dengelerin gölgesinde kalmıştır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ilk dönemlerine baktığımız zaman, Ermenistan'ın olumsuz tavırlarına rağmen Türkiye'nin ilişkileri geliştirmeye yönelik politikalarını gözlemlemekteyiz. Ermenistan açısından, Batı dünyası ile doğrudan bağlantı kurmak ve ekonomik olarak gelişme sürecine girmek için en akılcı yol Türkiye ile ilişkilerini geliştirmektir. Bu yüzdendir ki, Ermenistan'ın ilk devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan yönetimi ilk yıllarda Türkiye ile ilişkileri normalleştirmekten yana idi. Ancak Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Erivan yönetimine baskı yapan milliyetçi çevrelerin etkisiyle daha ilişkilerin kurulmaya başlandığı ilk anlardan itibaren bir türlü normalleşme sürecine giremedi. 23 Ağustos 1991'de kabul edilen Bağımsızlık Bildirisi'nin 11. maddesinde Ermenistan'ın, soykırımın uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyeceği ifade edilmekteydi. Her ne kadar bu ibare 1995'te kabul edilen Ermenistan Anayasası'nda yer almasa da, anayasanın giriş bölümünde "Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinde yer alan ulusal arzularını tanıyarak" ifadesinin yer alması Türkiye tarafından uzun vadede tazminat ve toprak taleplerinin gündeme geleceği şeklinde yorumlandı. Anayasanın 13. maddesinin 2. paragrafında ise Türkiye topraklarında bulunan Ağrı Dağı'nın devlet arması olarak kabul edildiği belirtildi. Daha da önemlisi Ermenistan Parlamentosu'nun Şubat 1991'de, çok taraflı bir antlaşma olan ve aynı zamanda Türkiye-Ermenistan sınırını da düzenleyen 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı tanımadığını açıklamasıydı. Bütün bunlar ister istemez ilişkilere olumsuz yansıdı⁴³⁵.

Ermenistan'ın olumsuz tavırlarına rağmen, Moskova'daki Türkiye Büyükelçisi Volkan Vural'ın Nisan 1991'de Ermenistan ziyareti ikili ilişkilerin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Bu ziyaret sırasında, iyi komşuluk, sınır ticareti ile iki ülke arasında karayolu bağlantısı kurulmasına ilişkin anlaşma taslakları hazırlanmıştır. Ayrıca iki taraf da, 1915'te meydana gelen olaylardan kaynaklanan psikolojik engellerin ortadan

⁴³⁵ Fatih Özbay (hızl), "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **Bilge Adamlar Kurulu Raporu 25**, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2011, s.3.

kaldırılması gereğini kabul etmişlerdir⁴³⁶. Fakat Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler, Ermenistan parlamentosunun iki ülke arasındaki sınırın Moskova hükümeti ile yapıldığını ve bu nedenle tanımayacağını açıklaması üzerine gerginleşmiştir. Bunun üzerine, Ankara Ermenistan'ın mevcut sınırları kabul ettiğine dair resmi bir açıklamayı yazılı şekilde yapana kadar ilişkileri resmileştirmeyeceğini duyurmuştur. Nihayet Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan'ın bağımsızlığını hiçbir ön koşul öne sürmeden tanımış, fakat diplomatik ilişki kurmamıştır. Bu ilk dönemde Türkiye, sıkıntılı başlangıca rağmen, ekonomik güçlüklerle karşılaşan Ermenistan'a insani yardımda bulunmuştur⁴³⁷. Ermenistan, ayrıca, Türkiye tarafından, 25 Haziran 1992'de kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne kurucu üye olarak davet edilmiştir. Ancak, Ermenistan'ın ısrarla sürdürdüğü çatışmacı tutum nedeniyle, Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurması mümkün olamamıştır⁴³⁸.

Bu dönemlerde zaman-zaman sözde “soykırım” iddialarını bir kenara bırakmanın ve Türkiye ile ilişki geliştirmenin gerekliliğinden bahsedenler olmuşsa da, Ermenistan genelde saldırgan siyasetini sürdürmeye devam etmiştir. Bardağı taşıran damla ise, Ermenistan'ın Türkiye'den en çok yardım aldığı dönemde Azerbaycan'ın Kelbecer bölgesini işgal etmesi olmuştur. Türkiye, Nisan 1993 başlarında Azerbaycan'a yönelik işgal girişimlerini sürdüren Ermenistan'ı, saldırılarını durdurması konusunda uyararak, aksi takdirde ilişkilerde doğabilecek olumsuz gelişmelerden sorumlu olmayacağını açıklamıştır. 3 Nisan 1993'te Kelbecer'in Ermenistan tarafından tamamen işgal edilmesinden sonra Türkiye yine Ermenistan'a yönelik, işgalden vazgeçme çağrılarını sürdürmüştü, bu arada ilişkileri de kademeli olarak sınırlandırmaya başlamıştır⁴³⁹. Ermenistan'ın işgalci tavrını sürdürmesi üzerine Türkiye, Ermenistan'a 1993'te sınır kapılarını, 1994'te ise hava sahasını kapatmıştır⁴⁴⁰.

Ermeniler Dağlık Karabağ'ın Türkiye tarafından Ermenistan'a karşı kullanıldığını ve Karabağ problemi ile Ermenistan politikasını oluşturduğunu

⁴³⁶ Ali Faik Demir, *SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi, İstanbul: Cilt 2, Sayı 5, 2005, s.118-119.

⁴³⁷ Demir, s.119.

⁴³⁸ Aslanlı, s.179.

⁴³⁹ Aslanlı, s.180.

⁴⁴⁰ Aydın, s.164.

savunmaktadır. Türk tarafı ise, Ermenistan tarafından soykırım söylentileriyle Dağlık Karabağ olayının örtbas edildiğini açıklamıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki soykırım iddialarını Dağlık Karabağ sorunundan bağımsız ele almak mümkün değildir. Zaten meselede bu noktada düğümlenmiştir. Türkiye, Ermenistan’la olan ilişkilerinde hep diplomasiyi ön planda tutmuş, meseleleri uluslararası platformda çözmek istemiş, sürekli barış ve itidal çağrısı yapmıştır. Ancak bu politikasında bir sonuca ulaşamamıştır. Türkiye ile münasebeti soykırım iddiaları üzerine endeksleyen Ermenistan, Türkiye gerçeğini de tam anlamıyla kavrayabilmiş bir durumda değildir. Oysaki Ermenistan’ın bölgedeki geleceği ve bağımsızlığı Türkiye ile kuracağı sağlıklı ilişkilere bağlıdır. Bunun yerine üç milyonluk bir ülkenin çevresini saran ve nüfusu yüz milyonu aşan bir ulusun toptan kendisine düşman ilan etmesi gerçekçi olmadığı gibi, kendi çıkarına da zarar verecektir⁴⁴¹.

Türkiye için Ermenistan ile ilişkilerin olumsuzluğu bir hedef olmamış, bu nedenle de sonraki süreçte Türkiye, defalarca Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmek için girişimlerde bulunmuş, fakat olumlu sonuç alamamıştır. Ancak daha sonraları iki ülke arasındaki ilişkilerde bazı iyileşmeler de görüldü. İstanbul-Erivan arasındaki hava koridoru Türkiye tarafından 1995 yılında tekrar ulaşımına açıldı. Vize şartları kolaylaştırılarak charter uçaklarının haftanın belirli günlerinde sefer yapmasına izin verildi. Ermenistan’a yönelik yine bir iyi niyet girişimi olarak Türkiye’nin çeşitli bölgelerindeki Ermeni kültür ve sanat eserleri restore edilmeye başlandı. Ancak, Robert Koçaryan’ın 1998 yılında iktidara gelmesiyle birlikte soykırımın uluslararası boyutta tanınması konusunun Ermenistan dış politikasının önceliği haline getirilmesi ilişkileri yeniden gerginleştirdi⁴⁴².

Ermenistan Türkiye’ye yönelik saldırgan tavrı resmi ve gayrı-resmi düzeyde süreklilik arz etmiştir. Örneğin, Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan 6–8 Eylül 2000 tarihleri arasında New York’ta gerçekleştirilen BM Binyıl Zirvesi’nde yaptığı konuşmasını tamamen Türkiye’yi sözde “soykırım” yapmakla ve bunu kabul etmemekle suçlamak üzerine kurmuştur. 19 Kasım 2004 içerisinde önce, Koçaryan, Avrupa

⁴⁴¹ Aydın, s.164.

⁴⁴² Özbay, s.4.

Parlamentosu Başkanı Joseph Borrell'e yazdığı mektupta, Türkiye'nin "soykırımı" tanımamasının, onun AB üyeliğine engel teşkil ettiğini vurgulamış, ardından Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, sözde soykırımın uluslararası alanda tanınması çabalarının en üst düzeyde süreceğini açıklamıştır. Aynı günlerde, Almanya'da yayınlanan Die Welt gazetesinin sorularını yanıtlayan Koçaryan, sözde soykırımın tanınmasının Ermeniler için çok önemli olduğunu söylemiştir. 9 Aralık 2004'te Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'ın AB'yi Türkiye'ye daha fazla baskı yapmaya çağırması, konuya ilişkin başka bir örnek teşkil etmiştir. Mevcut Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın hem başbakan olduğu sırada, hem devlet başkanlığı sırasında konuya büyük önem atfettiklerini ve tüm dünyada tanınması için çaba sarf edeceklerini açıklamıştır. Erivan'da her yıl 24 Nisan'da düzenlenen resmi törenlerde Türk bayrağı yakılmış, hatta 2009 yılındaki törende, Türk bayrağı anma töreninin gerçekleştirildiği yere serilerek, törende bulunanların bayrağı ayakları altına almaları sağlanmıştır⁴⁴³.

Tüm bunlara rağmen, Türkiye komşularla sıfır sorun politikasının bir parçası olarak Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme yolunda adım atmıştır. Türkiye-Ermenistan arasında yaşanan yumuşama sürecinin ortaya çıkmasında uluslararası ve bölgesel sistemden kaynaklanan etkilerin rolü çok büyüktür. ABD ve AB açısından Ermenistan, Kafkasya'da Rusya'nın etkisinde toprakları Rus askeri kuvvetleri tarafından korunan bir ülkedir. İzlediği politika yüzünden enerji ve ulaştırma projelerinden dışlanmıştır. Ermenistan'ın Batı sistemine kazandırılması gereklidir. Bunun gerçekleşebilmesi için ise öncelikle Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi ve iki ülke arasındaki kara sınırının açılması gereklidir. Bu nedenle Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmesi için ABD ve AB'den yoğun bir baskı gelmektedir⁴⁴⁴.

Tüm bu oluşmuş koşullardan yola çıkarak iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesini engelleyen unsurların açıkça tartışılması amacıyla iki ülkenin Dışişleri Bakanları ile Dışişleri yetkilileri arasında önceleri kapalı kapılar ardında sürdürülen bir

⁴⁴³ Aslanlı, s.181-182.

⁴⁴⁴ Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Muhittin Ataman (Ed.), **Türk Dış Politikası Yıllığı 2009**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, 1.Baskı, Ankara: SETA Yayınları, 2009, s.417.

diyalog süreci başlatıldı. Ancak, iki ülke arasındaki görüşmelere ivme kazandıran en büyük etken Ağustos 2008’de yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı oldu. Savaş sonrasında Kafkas İstikrar ve İşbirliği Platformu tekrar gündeme geldiğinde Türkiye’nin Ermenistan’ı bu platform içerisinde görmek istediğini açıklaması Ankara’nın bölgede Erivan’ı dışlamak istemediğini göstermesi bakımından önemli bir işaret oldu. İlk zamanlarda kapalı kapılar ardında ve kamuoyunun dikkatinden uzak yürütülen görüşmeler Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan’ın Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ü 6 Eylül 2008 tarihindeki Ermenistan-Türkiye futbol karşılaşmasını birlikte izlemek amacıyla Erivan’a davet etmesiyle gün yüzüne çıktı. Serj Sarkisyan’ın bu daveti üzerine Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, iki ülke futbol milli takımları arasındaki karşılaşmayı izlemek için Erivan’a gitti. Ardından Ermenistan Cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhurbaşkanı’nın daveti üzerine 14 Ekim 2009’daki rövanş maçını izlemek için Türkiye’ye geldi⁴⁴⁵.

10 Ekim 2009’da İsviçre’nin Zürih kentinde imzalanan protokoller iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek amacıyla atılan en büyük adım olmuştur. Her iki taraf da sınırların açılmasından yana olduklarını bu protokollerde ortaya koymuşlardır. Sarkisyan geçmişi unutmadan, geleceğe bakılmasını istemiş, Türkiye’nin ön koşullarından vazgeçmesi gerekliliğini vurgulamış ve karşılıklı çıkarlar hedefinde yol alınması gerektiğini belirtmiştir. Erdoğan ise “Komşularla Sıfır Sorun Politikası” çerçevesinde komşularla sorunların çözülmesini ve doğu illerinin kalkınmasını hedeflemiştir⁴⁴⁶.

Söz konusu protokoller bu aşamadan sonra ülkelerin parlamentolarına getirilecek ve burada onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti. Ermenistan yasalarına göre protokollerin önce anayasaya uygunlukları açısından denetlenmesi için Anayasa Mahkemesi’ne gönderilmesi gerekiyordu. Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010’da protokoller hakkındaki kararını açıkladı. Kararda protokollerin Ermenistan Anayasası’na uygun bulunduğu açıklanırken, gerekçeli kararda ise bazı maddelerin

⁴⁴⁵ Özbay, s.4.

⁴⁴⁶ Hatice Damla Çiftçi, “Komşularla Sıfır Sorun Politikasının Türkiye Ermenistan İlişkilerine Etkisi”, **2. Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu**, Kahramanmaraş: KSU Yayınları, 1-2 Ekim 2012, s.98.

Ermenistan Anayasası ve Anayasa'nın atıfta bulunduğu 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi ile çelişmeyeceği ifade edildi. Ermenistan bu kararla birlikte sınırların açılması için Türkiye'nin ileri sürdüğü Dağlık Karabağ şartını kabul etmediğini, ortak sınırı tanımadığını, kendilerine göre “soykırımın” kesin ve tartışılmaz olduğunu, protokollerde kastedilen Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulamayacağını bir anlamda ilan etmiş oldu⁴⁴⁷.

Ermenistan, 22 Nisan 2010'da yapılan açıklamayla, “Türkiye'nin protokolleri makul bir zaman içerisinde onaylamayı reddetmesini” gerekçe göstererek protokollerin onay sürecini askıya almıştır. Bu karar, iki tarafın normalleşmeyi sağlamak adına başlattıkları sürecin şimdilik kaydıyla sonuçsuz kaldığı anlamına gelmektedir⁴⁴⁸.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki bu önemli gelişmeler ABD Devlet Başkanı Barak Obama'nın Türkiye ziyaretinden sonra yaşanmıştır. Fakat aynı günlerde bile Ermenistan yetkililerinin Ermenistan ve Batı medyasındaki açıklamaları onların resmi görüşlerinin değişmediğinin önemli bir göstergesi olmuştur. Buna rağmen 2009 yılının ilk aylarında önce sınırların açılacağına ilişkin geniş bir haber bombardımanı yapılmış, daha sonra Türkiye'deki iç muhalefetin ve Azerbaycan'ın yoğun itirazları üzerine böyle bir şeyin aslında hiç planlanmadığı açıklanmıştır. Ama bu arada, Azerbaycan'ın dış politikasında Batı karşıtı hava esmiş, Türkiye ile enerji alanındaki ilişkilerde kısmi gerginlik söz konusu olmuş, tüm bunlar hem Azerbaycan'ın Rusya ile doğalgaz anlaşması imzalaması, hem de Ankara'daki NABUCCO törenine sadece bakan düzeyinde katılması sonuçlarını da doğurmuştur. Fakat bir süre sonra önce Başbakan Erdoğan 13 Mayıs 2010'da Azerbaycan parlamentosunda yaptığı konuşmayla Azerbaycan'ı tam rahatlatmış, daha sonra ise BM ve Avrupa Konseyi dâhil birçok uluslararası platformda Karabağ konusunda Azerbaycan toplumunun gönlünü fetheden açıklamalar yapmıştır⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ Özbay, s.5.

⁴⁴⁸ Çelikpala, **Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş**, s.120.

⁴⁴⁹ Aslanlı, s.182-184.

Sonuç olarak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin düzelmesine engel üç neden bulunmaktadır. Bunlar, Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talebi, sözde soykırım iddiası ve Dağlık Karabağ işgali. Bu nedenlerden dolayı iki ülke arasında diplomatik, sosyal ve ekonomik ilişkiler gelişmemektedir. Türkiye-Ermenistan ilişkileri Kafkasya'daki diğer sorunlardan ve en önemlisi de Karabağ sorunundan bağımsız ele alınamaz. Karabağ sorunu çözülmeden de Kafkasya'da istikrarın sağlanması ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde kalıcı bir normalleşme sağlanması çok zordur.

4.2.3 Türkiye-Rusya İlişkileri

Kafkasya'daki bölgesel güvensizlik koşulları esasen Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılması sürecinde ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde; Güney Kafkasya'daki Birlik Cumhuriyeti statüsündeki devletlerden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını kazanırken, Kuzey Kafkasya'daki Özerk Cumhuriyetler Rusya Federasyonu'nun birer parçaları olarak Sovyetler Birliği'nden ayrılmıştır. Güney Kafkasya'da bağımsızlıklarını kazanan Gürcistan ve Azerbaycan'a bağlı olan Abhazya ve Güney Osetya ile Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyetleri de bu devletlerden fiili bir bağımsızlık kazanmıştır. Rusya Federasyonu içindeki Kuzey Kafkasya'daki Özerk Cumhuriyetlerden Çeçenistan da Moskova'dan fiili olarak ayrılmıştır. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki özerk cumhuriyetlerin ayrılıkçı hareketlerine destek vermesi de, Moskova ile Güney Kafkasya'daki Gürcistan ve Azerbaycan'ı karşı karşıya getirmiştir. Bu şekilde Kafkasya'daki bölgesel güvensizliğin temelleri de atılmıştır⁴⁵⁰.

Sovyetler Birliği'nin dağılması bölgedeki güç dengelerini ciddi şekilde etkilemiş, bölgede güç boşluğu yaratmış, bu güç boşluğunu doldurmak isteyen bölgesel ve küresel güçler arasında rekabet başlamıştır. Soğuk Savaş esnasında Sovyetler Birliği tehdidi sebebiyle müttefik olan bazı ülkeler arasında yoğun rekabet, hatta husumet ortaya çıkmıştır. Bölgede Rusya'nın tekrar nüfuzunu arttırmasını ve Çin ve İran gibi

⁴⁵⁰ Oktay F. Tanrısever, 11 Eylül Sonrası Dönemde Kafkasya'da Bölgesel Güvenlik: Eski Çatışmalar ve Yeni Açılımlar, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 6, Sayı 11, 2011, s.3.

bölgesel güçlerin etkinliklerini arttırmasını istemeyen batılı ülkeler Türkiye'nin bölgede etkinliğini arttırma çabalarını desteklemiş ve Türkiye'yi bölge ülkelerine model olarak göstermişlerdir⁴⁵¹.

Kafkasya'daki en başat güç olan Rusya'nın bölgesel güvenlik politikaları açısından bakıldığında, Rusya'nın Kafkasya'daki bölgesel güvenliğe yaklaşımında eski Sovyet Cumhuriyetlerini Sovyet-sonrası dönemde de kendi etki sahası içinde tutma isteğinin etkili olduğu ifade edilebilir. Rusya özellikle en güçlü küresel aktör olan ABD ile NATO ve Avrupa Birliği gibi aktörlerin Kafkasya'daki etkilerini arttırmalarını kendi politikaları açısından engel olarak görmüştür. Rusya açısından, Moskova'nın Kafkasya'nın dinamiklerini kontrol etmesi bir taraftan Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetleri üzerindeki etkisini zayıflatacak olması, diğer taraftan da Moskova'ya Ortadoğu bölgesindeki etkinliğini artırma olanağı sunacak olmasından dolayı büyük bir önem taşımaktaydı. Son olarak, Moskova'nın bölgesel güvenlik politikasında Hazar bölgesindeki enerji kaynaklarını ve bu enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaşım yollarını kontrol etme isteği de önemli bir yer tutmuştur⁴⁵².

Soğuk Savaş sonrası oluşan uluslararası konjonktürde Türk-Rus ilişkileri de farklı bir düzlemde ilerlemeye başlamıştır. 1991-93 arasında Rus Dış Politikasında Dışişleri Bakanı Andrei Kozyrev'in başını çektiği Atlantikçilerin etkili olması ve Rusya'nın batı yanlısı bir dış politika izlenmesinden Türkiye-Rusya ilişkileri de olumlu bir şekilde etkilenmiştir. Fakat eski Sovyet Cumhuriyetleri'ni arka bahçe olarak gören "Yakın Çevre" politikasının uygulanmaya başlanması ve Kasım 1993'te askeri doktrinin kabul edilmesiyle Türkiye-Rusya ilişkileri de farklı bir yörüngeye oturmuştur⁴⁵³. Nitekim 1992 yılında Rusya, eski Sovyetler Birliği'ni kendi etki alanı olarak ilan ederek, "yakın çevre" politikasını ilan etmiştir. Bununla da görülmeyen bir çizgi ile Avrasya coğrafyası Batı ve Rusya arasında iki tarafın etki alanlarına

⁴⁵¹ Gökhan Özkan, *Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-NATO-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikasına Yansımaları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 12, Sayı 1, 2010, s.121.

⁴⁵² Tanrısever, s.3.

⁴⁵³ Özkan, s.121.

bölünmüştür⁴⁵⁴. Rusya'nın askeri doktrininde bulunan, Rusya'nın "nükleer bir gücün müttefiki olan nükleer olmayan bir güç tarafından tehdit edildiğinde nükleer güç kullanabileceği" maddesinin ise Türkiye düşünülerek hazırlandığı savunulmaktadır⁴⁵⁵.

Türkiye ve Rusya için jeopolitik açıdan önemli olan Kafkasya bölgesinde iki devlet arasında rekabet ve çıkar çatışması yaşanmaktadır. En önemli rekabet ise bölgenin sahip olduğu petrol ve doğalgaz kaynaklarının dünya pazarlarına taşınması konusudur. Bir başka önemli rekabet sahası ise Dağlık Karabağ'ın bu çatışma ve rekabet merkezinde bulunması ve önemli yer teşkil etmesidir. Rusya ile Türkiye arasında ekonomik alanda yaşanan önemli gelişmeler Dağlık Karabağ sorunu öncesinde siyasal alana da yansımıştır. Türkiye'nin Kafkasya politikasında ve özellikle Karabağ Meselesine yaklaşımında manevra alanını daraltan ve Karabağ politikasında belirleyici ülke de yine Rusya olmuştur. Zira Karabağ Savaşı'nın hücum ve savunma planları Moskova'da hazırlandığı gibi, siyasi projeler, darbeler ve milli kurtuluş mücadelesinin senaryoları da orada hazırlanmaktaydı. Rusya Dağlık Karabağ konusunda öncü pozisyonu elde ederek, bölgede etkinliğini devam ettirirken, bir yandan da Ermenilere desteğini devam ettirdi. Yıllarca Dağlık Karabağ sorununun çözüme kavuşmasına engel oldu. Diğer yandan Rusya sürekli Karabağ sorununu Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı baskı aracı olarak kullandı. Karabağ sorununu en iyi şekilde kullanan Rusya, sürekli bölgede denetleyici oldu. Bu arada Dağlık Karabağ sorunundan en fazla faydalanan ülke şüphesiz Rusya olmuştur. Sebebine gelince; Dağlık Karabağ sorunu var olduğu sürece Ermenistan ve Azerbaycan, Rus kontrolünden çıkacak ölçüde güçlenmemektedirler⁴⁵⁶.

Türkiye-Rusya ilişkileri 2000'lerde daha olumlu bir döneme girmiştir. RF ile 2001'de imzalanan Avrasya Eylem Planı gibi işbirliği anlaşmalarının, yine önceki dönemden farklı olarak Türkiye'ye, başta Kafkasya olmak üzere Avrasya coğrafyasında tepki çekmeyen hatta işbirliğini öne çıkartan bir hareket alanı sağladığı, ekonomik

⁴⁵⁴ Rovshan İbrahimov, **Azerbaycan Enerji Politikası: Alternatif Enerji Nakil Hatları Arayışı**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 7, Sayı 14, 2012, s.128.

⁴⁵⁵ Özkan, s.121.

⁴⁵⁶ Aydın, s.156.

alandaki işbirliği söylemi öne çıkarken siyasi rekabetin geri planda kaldığı da görülmektedir. Bu ortam, Türkiye'nin 2001 sonrası dönemde eski Sovyet coğrafyasında görünür düzeyde artan etkinliğinin ana sebebidir⁴⁵⁷. 11 Eylül saldırıları sonrasında Ocak 2002'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ilk defa bir Rus Genelkurmay Başkanı Türkiye'ye gelmiş ve iki ülke arasında askeri işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Türkiye ve Rusya, terörist örgütlerin faaliyetlerini engellemek ve yasaklamak konusunda anlaşmışlardır. Bununla beraber, 2000'lerin başında Türkiye ile Rusya arasındaki yakınlaşma, işbirliği yapmak hususunda ortak görüş olmasına rağmen karşılıklı korku, güvensizlik ve şüphe de eksik olmadığı için "sanal yakınlaşma" olarak tanımlanmıştır⁴⁵⁸.

Rusya Federasyonu, petrol ve doğal gazı etkin bir biçimde dış politika silahı olarak kullanmaktadır. Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarının pekiştirilmesi, mevcut hidrokarbon kaynaklarının Rusya Federasyonu dışından alternatiflerle taşınmasına bağlıdır. Sovyetler Birliği döneminde tek taraflı çıkış hatlarıyla bu kaynakların pazarlanması Orta Asya devletlerini bağımsızlık sonrasında da Rusya'ya bağımlı kılmıştır. Rusya bu durumu ve bu ülkelerdeki iç gelişmeleri iyi değerlendirmiş, Bağımsız Devletler Topluluğu bünyesinde bu ülkelerin güvenlik sorunlarını da kendi inisiyatifine göre şekillendirmiştir⁴⁵⁹.

Avrupa Birliği ülkeleri, bazı Doğu Avrupa ülkelerinde yüzde 100'e yaklaşan oranlarda enerjide Rusya'ya bağımlı hale gelmişlerdir. Birçoğu aynı zamanda NATO üyesi olan bu ülkelerin enerji konusunda Rusya'ya bağımlı olmaları enerji arz güvenliği bakımından çok ciddi bir problem olarak görülmektedir. Orta Asya ve Kafkaslarda bulunan zengin doğalgaz ve petrol yatakları Rusya'ya bağımlılığın azaltılmasında AB tarafından önemli bir fırsat olarak görülmektedir. Orta Asya ve Kafkas petrol ve doğalgazının Rusya dışındaki bir güzergâhtan uluslararası piyasalara taşınmasını sağlayacak projelere bölge ülkeleri de destek vermektedirler. Bu şekilde, Orta Asya ve

⁴⁵⁷ Çelikpala, s.106.

⁴⁵⁸ Özkan, s.121.

⁴⁵⁹ Reşat Ödün, "Geleceğin Güvenlik Anlayışında Orta Doğu ve Kafkasya", **Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu**, Kahramanmaraş: KSU Yayınları, 12-13 Kasım 2007, s.26.

Kafkas ülkeleri zengin yer altı kaynaklarının uluslararası piyasalara taşınmasında Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmak istemektedirler⁴⁶⁰.

Orta Asya ve Kafkasya ülkelerinde bulunan petrol ve doğalgaz yataklarının Avrupa'ya ulaştırılmasını sağlayacak en uygun boru hatları projeleri Türkiye topraklarından geçmesi öngörülen projelerdir. Bu nedenle, Hazar Bölgesi'ndeki petrol ve doğalgazın Avrupa pazarlarına Rusya ve İran toprakları dışındaki bir güzergâhtan ulaştırılması için oluşturulan bu projeler bölgede Rusya ve İran'ın etkisini azaltmak isteyen ABD ve AB tarafından destekleniyor.

Türkiye ile Rusya'nın bazı bölgesel konularda çıkarları tam olarak örtüşmüyor olsa da Türk-Rus ilişkileri genel olarak olumlu seyretmiş, özellikle son yıllarda ekonomik ve siyasi boyutlarda gelişme göstermiştir. Ermenistan ve enerji altyapısı gibi bazı alanlarda iki ülke arasında yaşanan görüş ayrılıklarına rağmen Türkiye ve Rusya, terörizme karşı savaş, Afganistan'ın istikrarı, insan ve uyuşturucu kaçakçılığının önlenmesi gibi birçok alanda bölge ülkeleriyle istihbarat paylaşımı ve işbirliği yapmaktadırlar. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler hızla gelişmektedir. Türkiye Rusya'dan doğalgaz almakta, buna mukabil milyonlarca Rus turisti Türkiye'de tatillerini geçirmekte ve Türk işadamları Rusya'da özellikle inşaat sektöründe faaliyet göstermektedirler. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 20 milyar dolara yaklaşmış, Rusya Almanya'dan sonra Türkiye'nin en çok ticaret yaptığı ikinci ülke haline gelmiştir. Türkiye'nin, özellikle Kafkasya ve Orta Asya'da istikrarın tesis edilmesi amacıyla, üyesi olduğu NATO ile Rusya arasındaki ilişkileri geliştirmek için çaba gösterebileceği ifade edilmektedir⁴⁶¹.

4.2.4 Türkiye-İran İlişkileri

Soğuk savaşın sona ermesinden sonra, Kafkasya bölgesinde Ankara ile Tahran'ın nüfuz alanı kurmak için rekabet halinde olduklarına ilişkin genel bir kanı oluşmuştu. Batı bakışlı bu kanı, Türkiye'nin laik-demokratik Müslüman bir ülke

⁴⁶⁰ Özkan, s.124.

⁴⁶¹ Özkan, s.122.

modelini sunduğu, buna karşılık İran'ın on yıldır Orta Doğu'da gerçekleştirmeğe çalıştığı Batı karşıtlığıyla korku uyandıran rejiminin ihracının peşinde olduğu inancına dayanıyordu. Bölgedeki bu nüfuz savaşında, Türkiye ABD'nin şemsiyesi altında yer alırken, İran Rusya'yla işbirliği içinde bölgede kendine yer edinmeye çalıştı. Dolayısıyla Rusya'yla kurulan stratejik işbirliği İran'ın bölgeye yönelik politikasında önemli unsur haline geldi⁴⁶².

Sovyetlerin yıkılması üzerine Kafkaslarda kurulan devletler sayesinde İran Rusya ile arasında tampon bölgeye sahip olmuştu. Ancak İran bir yandan da Azerbaycan'ın bağımsız olmasından ciddi bir rahatsızlık duymuştur. Azerbaycan milliyetçiliğinin ilk olarak İran Azerileri ile birleşmeyi hedef alması İran'ı bölgede Rusya ve Ermeni ittifakına yönlendirmiştir. Buna sebep, Azerbaycan'ın kuzey ve güney olarak ikiye bölünmüş olması ve Güney Azerbaycan'ın İran sınırları içerisinde bulunmasıdır. Günümüzde İran nüfusunun % 40'ı Azeri Türklerinden oluşmaktadır. Bu ise dünya Azerbaycanlılarının yaklaşık % 75'ine karşılık gelmektedir. Karabağ savaşı ve önemli bir miktar Azeri topraklarının Ermeniler tarafından işgal edilmesi Azerbaycan'ı bir karışıklığın içerisine sürüklemiş ve Azerbaycan Güney Azerbaycan'la birleşme yönünde ciddi hiçbir adım atmamıştır⁴⁶³.

Bölgede güç dengelerinin değişmesi bölge gündemine bazı başka konuları da taşıdı. Mesela Tahran ve Ankara'nın ilişkilerinde önemli bir yer işgal etmesi sebebiyle Azerbaycan ve Hazar Denizi üzerine odaklanan tartışmalar özel önem arz etmektedir. Yine Ermenistan ve Azerbaycan arasında Dağlık-Karabağ bölgesi sebebiyle devam eden kriz, Kafkaslarda yeni bir bunalıma sebep oldu. Türkiye ve İran savaşa taraf olan devletlerarasında ayrı ayrı arabuluculuk yapmak için çaba gösterdi. Azerbaycan resmî görevlilerinin Aras Nehri'nin her iki tarafındaki Azerileri bir tek "Büyük Azerbaycan" altında toplamak istedikleri yönündeki açıklamaları Tahran'da endişe uyandırdı. Malik Mufti'nin "Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği İran'ın varlığını tehdit etmektedir"

⁴⁶² Atay Akdevelioğlu, **İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları**, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi, İstanbul: Cilt 1, Sayı 2, 2004, s.141-142.

⁴⁶³ Gürbüz, s.125.

şeklindeki açıklaması oldukça abartılı görünmekle beraber İran yönetiminin ciddi bir tehdit algılamasını yansıtmaktadır⁴⁶⁴.

Azeri-İran ilişkileri temkinli ve güvensizlik ortamı içerisinde ilerlerken, İran'ın Ermenistan ile ilişkileri daha farklı bir şekilde gelişmiştir. Ermenistan bağımsızlık ilanından sonra İran'la ilişkilerini hızla geliştirmiştir. İran'la Ermenistan arasında Aras Nehri üzerinde bir köprü inşa edilmiş ve iki ülke arasında haberleşme, ulaşım ve daha birçok konularda anlaşmalar imzalanmıştır. Şubat 1992'de Ermenistan dışişleri bakanı Rafi Hovannisian Tahran'ı ziyaret etmiş ve bir ay içerisinde İran dışişleri bakanı Ali Ekber Valayeti Erivan'a iadei ziyarette bulunmuştur. Türkiye karşıtlığı ve İran yakınlığı Ermenistan'ı Suriye'ye de yaklaştırmıştır. Ter-Petrosyan'ın Halep doğumlu bir Ermeni olması ve Suriye ve Lübnan'daki geniş Ermeni nüfusu iki ülke arasında sıcak ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu şartlar altında Nisan 1992'de Ter-Petrosyan'ın İran'a düzenlemiş olduğu ziyaret birçok anlaşma ile sonuçlanmıştır⁴⁶⁵. Azerbaycan'la Dağlık Karabağ sorunu yaşayan Ermenistan'a İran üzerinden silah yardımı yapılmıştır. Dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'e göre Karabağ sorununun çözümünü istemeyenlerin başında, Rusya'dan sonra İran vardı⁴⁶⁶.

Azerbaycan'ın Türkiye ve Batı yanlısı Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'in görevden uzaklaştırılmasından sonra Tahran, Azerbaycan'ın eski Devlet Başkanı Haydar Aliyev yönetimiyle kısa bir balayı dönemi yaşadı. Bununla birlikte, Azerbaycan, Ocak 1995'te ABD'nin, İran'ı "Yüzyılın Anlaşması" olarak bilinen Hazar petrol projesinden dışlama kararını kabul etti. Hemen sonrasında İran, Rusya ile daha yakın ilişkiler kurmayı, Ermenistan ile ekonomik ve siyasi ilişkilerini geliştirmeyi ve Azerbaycan'a yönelik daha ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemeyi öngören bir politika formüle etti. ABD'nin dolaylı desteğiyle Türkiye ve Azerbaycan karşı ittifak kurdular. Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkilerini iyi seviyede tutması muhtemel iken, yukarıda bahsedilen sebeplerden ötürü Tahran için bu pek mümkün görünmemektedir⁴⁶⁷.

⁴⁶⁴ Bülent Aras, **Türk-İran İlişkileri: Değişim ve Süreklilik**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Avrasya Dosyası Dergisi, Ankara: Cilt 12, Sayı 2, 2006, s.71.

⁴⁶⁵ Gürbüz, s.126.

⁴⁶⁶ Aydın, s.160.

⁴⁶⁷ Aras, s.71.

İran, Türkiye'yi stratejik yönden tehlike olarak görmüş ve Türkiye Cumhuriyetlerinde Türkiye'nin etkisini zayıflatmak ve kendi nüfusunu yayabilmek için maddi imkânlarını kullanmıştır. Ancak bir sonuç alamayınca, coğrafi konumunun verdiği avantajlar kullanarak, bu ülkeler üzerinde baskı kurmak istemiştir. Dağlık Karabağ Savaşı'nda İran'ın bu tutumu açıkça görülmektedir. Dağlık Karabağ Savaşı'nda Şuşa ve Laçın olaylarında İranlı uzmanlar Ermenilerin yanında yer aldılar. Ayrıca İran'ın Azerbaycan'da ve Nahcivan'da Türkiye aleyhine karalama faaliyetlerine girdiği de bilinen bir gerçektir. Dağlık Karabağ Savaşı'nda İran'ın kara ve hava yoluyla Ermenistan'a askeri ve teknik yardım göndermesi de herkesçe bilinmektedir. Ayrıca, Azerbaycan'ın Türkiye ve Batı eksenli bir politika izlemesi İran ile ilişkileri gerginleştirmiştir⁴⁶⁸. Türkiye, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesinin kurulması için girişimlerde bulunurken, İran, Hazar Denizi'ne kıyısı olan devletler grubunu oluşturmuştur. Her iki devlet de birbirlerinin projelerine katılmadı. Tahran'ın çabaları daha az iddialı olmakla beraber, yeni kurulan cumhuriyetler göz önüne alındığında Moskova ile iyi koordine edilmiş politikası Tahran'a önemli yararlar sağladı. Hem Türkiye hem de İran, Çeçen krizinde çekingen bir tavır aldı ve Karabağ probleminin çözümüne katkıda bulunmakta başarılı olamadı; daha aktif bir politika yürütülmesine yönelik toplumsal baskıya rağmen her iki devlet de Rusya'nın eski uydularındaki etkinliğe meydan okumanın oldukça zor olduğunu anlamış gözükmemektedir⁴⁶⁹.

Genel olarak Hazar bölgesi, hem bölgesel hem de uluslararası alanda gittikçe artan bir öneme sahiptir. İranlı analistler, enerji üreten önemli iki bölge olan Hazar Denizi ve İran Körfezi arasında İran'ın köprü vazifesi göreceğinin altını çizmekte geç kalmadı. Ancak İran'ın, Hazar'ın fakir yeraltı kaynaklarına sahip bölgesine sınırı vardır ve bununla birlikte bu kaynakları kullanmak için bu bölgede sahip olduğu konum Rusya'nın konumu ile benzerlik göstermektedir. Tahran, Rusya'nın BM Denizler Hukuku Sözleşmesi'nin bu bölgede yetkisinin bulunmadığını içeren iddiasını desteklemektedir. Aynı zamanda Hazar kaynaklarının kullanılmasıyla ilgili problemlerin bu denize sahili olan beş devlet tarafından, dışarıdan müdahale olmaksızın çözümlenmesi gerektiğini desteklemektedir. Bu arada Moskova, bu konuda

⁴⁶⁸ Aydın, s.160-161.

⁴⁶⁹ Aras, s.72.

uzlaşabileceğinin işaretini vermektedir. Türkiye hemen hemen her zaman, Hazar petrolü anlaşmazlıklarında Azerbaycan'a destek vermektedir ve Azerbaycan petrol rezervlerinin gelişmesinden fayda sağlayacağını düşünmektedir. Nitekim hayata geçen Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi Azerbaycan petrollerini dünya pazarlarına taşıyacak ana boru hattının İran'ı "by-pass" etmesi sonucunu doğurmuştur⁴⁷⁰.

Rusya ve İran, Azerbaycan'ın bölgede yükselmesinin önünü almak için Moskova-Erivan-Tahran ittifakını oluşturmuşlardır. Bu ittifaka karşıt olarak Bakü-Tiflis-Ankara-Washington ittifakı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı bu ittifakı güçlendiren önemli bir adım olmuştur. İranlı yetkililer bu gelişmenin karşısında olmuşlar ve sık sık Azerbaycan'ı uyarmışlardır⁴⁷¹.

İran'ın nükleer bir güç olma olasılığı ABD ve İsrail tarafından barışa tehdit olarak tanımlanmıştır. Ancak, bunun bir tehdit olmasının temel nedeni, İran'ın kendi caydırıcılığını gerek doğrudan gerekse fiili olarak bölgedeki diğer devletlere yayması olarak gösterilmektedir. ABD'nin İran'da rejim değişikliği için etnik milliyetçiliği tırmandırmaya çalışacağı düşünülmektedir. Rejim değişikliği potansiyelinin zayıf olması, İran'a karşı oluşturulan uluslararası kamuoyunun yaptırımlar konusunda anlaşamaması ve İran'ın nükleer faaliyetlerine devam etmesi durumlarında ABD tarafından askeri müdahale seçeneğinin devreye sokulabileceği değerlendirilmektedir⁴⁷².

İran nükleer krizi Türkiye açısından değerlendirildiğinde; bir yanda İslam rejiminin meşruiyetini tüm dünyaya kabul ettirmek isteyen İran, diğer yanda bölgedeki konumunu pekiştirmek maksadıyla İran rejiminin sona ermesini amaçlayan ABD arasında bulunan Türkiye'nin, ulusal çıkarlarını koruyacak dış politika önceliklerini çok iyi belirlemesi gerekmektedir. Nükleer silah elde etme ve bunu kullanma yeteneğine ulaşmış bir İran, Türkiye'nin ulusal güvenliğini tehdit eden en önemli unsurlardan biri olacaktır. Bu bağlamda, öncelikle Türkiye'nin İran'ın nükleer silah elde etmesine engel olacak politikalar içinde yer alması gerekmektedir⁴⁷³.

⁴⁷⁰ Aras, s.72.

⁴⁷¹ Aydın, s.162.

⁴⁷² Ödün, s.18.

⁴⁷³ Ödün, s.19.

İran sorununda kriz ilerledikçe bölgede önemli rol üstlenecek ülkelerden birisi de Azerbaycan'dır. Azerbaycan, jeopolitik konumu, güney Azerbaycan'da yaşayan yirmi beş milyon Azeri nüfusun politik etkinliği ve bu nüfusun rejim değişikliğinde olası rolü nedeniyle İran sorununda dikkate alınması gereken önemli bir aktördür. Azerbaycan'ın İran sorununda ABD'ye destek sunması Ermenistan ile olan sorunlarının giderilmesi ve Rusya'nın etkinliğinin sınırlandırılması ile mümkündür. Eğer İran konusunda verilecek destek Karabağ sorununun çözümünde ilerleme sağlayabilirse, bu durum Türkiye-Ermenistan ilişkilerini farklı bir zemine taşıyabilir. Öte yandan Azerbaycan'ın vereceği desteği kırmak isteyen İran, Karabağ sorununun daha da derinleşmesine yol açabilir⁴⁷⁴.

4.3 Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu

Türkiye ve Azerbaycan Türkleri aynı milletin evlatları olarak uzun yıllar boyunca aynı çatı altında yaşamıştır. Fakat devletleşme sürecinde tarihin belli dönemlerinden itibaren bu iki toplum ayrı ayrı devletler kurmuş, farklı çatılar altında yaşamaya başlamıştır. Sovyetler Birliği döneminde, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri oldukça zayıflamış ve hatta bir anlamda ortadan kalkmıştı. Kamuoyu yaratıcı odaklar, Soğuk Savaş dönemi uluslararası düzeni ve ülkelere hâkim olan politik anlayışların tesiriyle Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine uzak kalmışlardı.

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri SSCB'nin çöküşüyle birlikte hızla yakınlaşmağa başlamıştı. Bu yakınlaşma her iki ülkenin geniş toplumsal kesimleri tarafından benimsenmiş ve desteklenmiştir. 1988 yılı başlarında patlak veren Dağlık Karabağ sorunu, yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerle sınırlı kalmamış, kısa zamanda Türkiye'de de kamuoyunu uyandırarak, adeta Türkiye'nin kendi sorunu görünümünü almış, siyasal iktidarların dış politikalarını etkileyen “kırmızı çizgiler”den biri olmuş, bölgesel ve uluslararası ilişkilere de etki eden bir nitelik kazanmıştır. Dolayısıyla Dağlık Karabağ olaylarıyla birlikte Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu oluşumu bakımından yeni bir süreç başlamıştır.

⁴⁷⁴ Nihat Ali Özcan, “İran Sorununun Geleceği: Senaryolar, Bölgesel Etkiler ve Türkiye'ye Öneriler”, **Ortadoğu Çalışmaları 1**, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Ankara: TEPAV Yayınları, 2006, s.65.

Ermenilerin Türklere yönelik işgalci ve terörcü tutumları tarihi bir geçmişe sahiptir. Bölgedeki ülkelerin güçlü olduğu anlarda bekleme dönemine giren, ancak önlenemez bir düşmanlıkla beslenen nesiller yetiştiren Ermeniler, uygun ortamın doğmasıyla birlikte harekete geçmekte ve terör aracılığıyla amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmaktadır. 1800’lü yıllarda başlayan bu terör dalgası, 1905-1918’de Osmanlı ülkesinde ve Çarlık Rusya’ya ait Kafkasya topraklarında, 1937’li yıllarda Sovyet ülkesinde, 1970’li yıllarda tüm dünyada, 1987 sonrasında Azerbaycan’ın Karabağ bölgesinde periyodik olarak devam etmiştir⁴⁷⁵. “Büyük Ermenistan” hayalini gerçekleştirmek için özelde Kafkasya’da, genelde dünyanın birçok bölgesinde Ermeni faaliyetlerinin analizi yapıldığında, bu hareketlerin arkasında emperyalist devletlerin olduğu görülmektedir.

Tarih boyunca Türklere karşı devam eden Ermeni terörü Türk kamuoyuna hiç de yabancı konu değildi. Özellikle, “Ermeni meselesi” Türk kamuoyuna Ermeni terör örgütü ASALA’nın Türk diplomatlara yönelik düzenlediği suikastlar ve başta Avrupa ülkeleri olmak üzere Batılı devlet kurumlarında tartışılan “Ermeni soykırımı” tasarıları sayesinde dâhil olmuştu. Buna bir de 1980’lerin sonunda Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorunu eklenince Ermenistan’ın yayılmacı bir politika izlediği ve tam da bu nedenle Türkiye topraklarına yönelik bir tehdit oluşturduğu fikri Türk kamuoyunun haklı tepkisini kazandı.

Son zamanlarda Ermenistan Cumhuriyeti yönetimi ve yurtdışındaki özellikle Rusya, ABD, Fransa ve Batı Avrupa ülkeleri, Güney Amerika ve Ortadoğu ülkelerinde faaliyet gösteren Ermeni diasporası liderleri sözde Ermeni soykırımının uluslararası alanda tanınması için gözle görülür biçimde baskılarını arttırmış durumdalar. Ermenistan hükümetinin iç politika malzemesi ve Ermeni diasporasının lobi faaliyetleri için önemli hedeflerinden biri haline gelen bu kampanya, çoktan ve uzun zamandır Ermeni-Türk ilişkileri çerçevesinden çıkmış durumdadır⁴⁷⁶. Ermenilerin bu sinsi faaliyetlerine karşı kamuoyu yaratıcı odaklar olarak; Türkiye ve Azerbaycan

⁴⁷⁵ Yılmaz, *Uluslararası Terörizm ve Ermeni Terörünün Analizi*, s.2.

⁴⁷⁶ Sahip Cemal, *Sözde Ermeni Soykırımı ile İlgili Tarihi Gerçekler*, İrs - Uluslararası Dergi, Bakü: Sayı 1, 2012, s.50.

politikacıları, sivil toplum kuruluşları, bürokratik aktörler, yazarlar ve basın gibi konuşmaya yetkili öznelerinin karşılıklı dayanışma içinde faaliyet göstermeleri, Türk ve Azerbaycan diasporasının bu asılsız iddialara karşı birlikte hareket etmeleri gerekmektedir.

4.3.1 Kitle İletişim Araçlarının Kamuoyu Oluşturması

Modern toplumlarda kitle iletişim araçları haber ve bilgi sağlayarak belli bir konu etrafında kamuoyunun oluşması ve açıklanmasında önemli işlevler üstlenirler. Başka bir ifade ile günümüzde toplumdaki farkı görüş ve kanaatlerin belli bir doğrultuda yönlendirilmesi ve kamuoyunun oluşturulması büyük ölçüde kitle iletişim araçları yoluyla gerçekleşmektedir⁴⁷⁷. Kitle iletişim araçları verdikleri haberler, yaptıkları yorumlarla sadece düşünce ve kanaatlerin açıklanmasına yardımcı olmakla kalmazlar, aynı zamanda kişi ve toplumları inandırma ve seferber etme görevlerini de üstlenirler. Kitle iletişim araçları; gündemi tayin ederek, tartışma ortamı yaratarak, bilgi akışını sağlayarak meşru olanla olmayanın sınırını çizerek toplumun talep ve beklentileri konusunda fikir vererek sağlıklı bir kamuoyu oluşumunda büyük rol oynarlar⁴⁷⁸.

Kitle iletişim araçlarının gündemine alarak verdiği haberler toplum tarafından önemli olarak algılanmakta diğer konular ise önemsiz kabul edilmektedir. Kitle iletişim araçlarının gündemi belirleyebilmesinin temelinde ise; bireylerin yaşamlarında kendilerine bir dayanak aramasından kaynaklanmaktadır. Kitle iletişim araçlarında en fazla yer alan konu, kamuoyu tarafından da en önemli konu olarak algılanmaktadır. Kitle iletişim araçları içerikleri ile insanların ne düşüneceğine değil, ne hakkında düşüneceğine etki ettiği görüşü ileri sürülmektedir. İnsanlar, kitle iletişim araçlarında yayınlanan haberleri okuyarak ya da izleyerek dünyada neler olup bittiği konusunda bilgi sahibi olmaktadır. Hangi konuların gündemin ilk sıralarında oldukları, hangi

⁴⁷⁷ Leyla Budak, **Karabağ Krizinde Ermenistan ve Azerbaycan Medyasında Kamuoyu**, Karadeniz Araştırmaları Merkezi Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Ankara: KaraM Yayınları, Sayı 14, 2007, s.131.

⁴⁷⁸ Necla Mora, **Medya Çalışmaları Medya Pedagojisi ve Küresel İletişim**, İstanbul: Altıkitap Yayınları, 2008, <http://www.politikadergisi.com/finder/kutuphane/Necla%20Mora>, (07 Eylül 2013), s.44.

konuların önemsiz kabul edildiğini kitle iletişim araçlarının o konulara, nerede, ne kadar ve nasıl, yer verdiği ile belirlenmektedir⁴⁷⁹.

Savaş ve etnik çatışma gibi gerginliklerde medyanın kamu gözcülüğü ve kamuoyunun serbestçe oluşumuna katkı misyonunu terk ettiği, gazetecilerin kendi mesleki misyonları dışında bir rol oynadığı belirtilmelidir. Ulusal veya uluslararası gerginliklerde kitle iletişim araçlarının duygusal-yorumsal içeriğinin, rasyonel-bilgi ağırlıklı içeriğinden çok daha etkili olabildiği de belirtilmektedir. Özellikle savaş, terör ve iç çatışma olaylarında duygusal boyutu ağır basan enformasyonun ülkelerin halkları üzerinde daha etkili olduğu söylenebilir. Bu açıdan ele alındığında kamuoyu kavramının, duygu ve heyecan yönünün ağır bastığı, medya yoluyla yapılan his ve heyecan ağırlıklı telkinlere açık olduğu görülmektedir⁴⁸⁰.

Uzun bir tarihe sahip olan “Karabağ Sorunu”, 1980’lerin ikinci yarısında SSCB’nin dağılma sürecine girdiği dönemde Ermenistan’ın Azerbaycan’a ait Karabağ bölgesinin dağlık kısmında yeniden hak iddia etmesiyle ortaya çıkmıştır. 1985 yılına kadar Azerbaycan’a ait bazı bölgeleri de Sovyetlerin eliyle koparıp kendi sınırları içine katan Ermenistan’ın bir diğer girişimi, Karabağ topraklarına Ermenilerin göçmesini teşvik etmek olmuştur. 1987 yılında Erivan’da yapılan toplantılar ve mitinglerde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinin anayasaya göre bağlı bulunduğu Azerbaycan hükümetinden alınması üzerine Ermeni provokatörlerin sebep oldukları kanlı Sumgayıt hadiseleri başlamıştır. Bunun ardından 1988 yılında Dağlık Karabağ’ın başkenti Stepanekert’te bölgenin Ermenistan’a bağlanması için gösteriler düzenlenmiştir.

1991’de Sovyetler Birliğinin resmen dağılması üzerine Azerbaycan büsbütün silahsız bırakılmış, öte taraftan ise Rusya ile Ermenistan arasında askeri ittifak anlaşması yapılarak buraya Rusya’nın en etkili askeri birlikleri olan ALFA timleri yerleştirilmişti. 1991-1992 yılları boyunca Ermeni ve Rus askeri birlikleri sınır boyunca Müslüman köy ve yerleşim alanlarını yağmalamaya, buradaki insanları katletmeye başladılar. Ermeni vahşetinin en büyük örneği ise 26 Şubat 1992 yılında Karabağ’ın

⁴⁷⁹ Mora, s.45.

⁴⁸⁰ Budak, s.132-133.

Hocalı kentinde sergilendi. 10 bin nüfuslu Hocalı’da olaylar sırasında yaklaşık 3.000 Azeri bulunmaktaydı. Saldırıda ölenler hakkında verilen resmi rakam 613 kişi olmakla birlikte, katledilen toplam Azeri sayısının 1.300 kişi olduğu söylenmektedir. Saldırıları sırasında Hocalı’da yaşayan Ahıska Türkleri de evlerinde yakılarak öldürülmüştür. Kadın, çocuk ve yaşlılar da dahil olmak üzere siviller katledilmiştir. Katliamın ilk gecesinde sekiz aile bütün fertleriyle öldürülmüş, 700’den fazla çocuk anne ya da babasını kaybetmiştir. Yaralılar ise 1.000’in üzerindedir. Cesetler üzerinde yapılan incelemelerde cesetlerin birçoğunun yakıldığı, gözlerinin oyulduğu, başları kesildiği görülmüştür. Hamile kadınlar ve çocukların da işkenceye maruz kaldığı tespit edilmiştir. Soykırıma karışan Rusya’nın 366. Alayına emir veren Rusya Devlet başkanı Boris Yeltsin’in açık bir dille “Karabağ’daki Türk varlığının yok edilmesinden” söz etmekteydi⁴⁸¹.

Azerbaycan’ın güçlü bir ordusunun bulunmaması, çeşitli milis kuvvetleriyle kendisini savunmaya almasına rağmen yeterli silah gücünden mahrum kalması ve hatta helikopterinin bile olmamasına, Bakü’de süren hâkimiyet kavgaları da karışınca, 1993’de Azerbaycan’ın %20’lik toprakları kaybedilmiş oldu. 1993’de hâkimiyete gelen Haydar Aliyev acilen savaşı durdurmak yolunu seçti. Yapılan ateşkes sonucu 1994’ten bugüne kadar durmuş olan aktif savaşta son söz henüz söylenmiş değildir. Bu amaçla BM’ye bağlı Minsk grubunda sürdürülen barış görüşmeleri Ermenistan’ın sürekli karar değiştirmesi ve BM’ye bağlı üye ülkelerin durumunu ciddiye almaması yüzünden bir neticeye bağlanmış değildir⁴⁸².

Karabağ’da Ermeniler tarafından yapılan katliamlar Azerbaycan basının tutumunu değiştirmiştir. O zamana kadar hükûmetin resmi söylemleri dışındaki haberlere yer vermeyen gazeteler, göstericilerle röportajlar yapmaya, aydınların ve halkın temsilcilerinin Dağlık Karabağ konusundaki görüşlerini yansıtmaya başlamışlardır. Basının etkisiyle, Azerbaycan ulusal tarihinin yanı sıra, diğer Türk dili konuşan halkların hayatına olan ilgi de artmıştır. Özellikle “Azatlık”, “Azerbaycan”,

⁴⁸¹ Mustafayev, **Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, s.286-287.

⁴⁸² Mustafayev, **Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, s.287.

“Millet”, “Gençlik”, “Aydınlık” gibi yeni yayınlanmaya başlayan gazetelerde SSCB’de yaşayan Türklerin yanı sıra diğer dünya Türkleri hakkında da yazılar, araştırmalar yayınlanmaya, ortak geçmişten söz edilmeye başlamıştır. Büyük rağbetle karşılanan bu yazılar etnik bilincin güçlenmesinde önemli rol oynarken, Türkiye Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinde de etkili bir kanaat oluşturunca etken olmuştur. Bütün bu gelişmeler, 20. yüzyıl başlarında olduğu gibi, halkın bakışının Türkiye’ye dönmesine yol açarak, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinde önemli bir basamak olmuştur⁴⁸³.

Türkiye kamuoyu Dağlık Karabağ sorunuyla Sumgayıt olayları dolayısıyla “tanıştı”. Bu konuda en büyük rolü basın oynadı. Basın, Ermenistan’da yapılan gösterileri başlangıçta, Gorbaçov’un “glasnost ve perestroyka” politikaları sonucu ortaya çıkan özgürlük talepleri olarak görüyordu. Bu anlamda Sovyetlerin içişleriydi ve Türkiye’yi doğrudan ilgilendiren bir yönü yoktu. Sumgayıt olaylarından sonraysa bu tablo değişti. Basının yanı sıra Türkiye’deki Azerbaycan diasporası başta olmak üzere siyasal partiler, çeşitli baskı grupları ve diğer kamuoyu yaratıcı odakların çabalarıyla kamuoyunun Dağlık Karabağ sorununa olan ilgisi arttı. Kısa sürede Türk-Ermeni sorununun bir parçası görünümü alarak neredeyse Türkiye’nin iç politika sorunu niteliği kazandı⁴⁸⁴.

Türk basınında, kamuoyundaki Ermenilere karşı var olan olumsuz kanaatleri besleyici, Azerbaycan’a ise sempati oluşturmaya yönelik bir politika izlenmesinin iki esas sebebi vardı. Bu sebeplerden birincisi, Azerbaycan ve Türkiye’nin “soy, dil ve kültür birliği” anlayışdır. İkinci mühim sebep ise, Ermeni taleplerinin Dağlık Karabağ’la sınırlı kalmayacağı yönünde oluşan endişeydi. Tarih boyu her fırsatta Türkiye’den toprak talebinde bulunan Ermeniler Karabağ savaşından kazançlı çıkarlarsa, bu talepleri daha da güçlenebilirdi.

⁴⁸³ Abdulhamit Avşar, Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratma Süreçleri: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Örneği, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2009), s.236.

⁴⁸⁴ Avşar, s.238.

1990'ların birinci yarısında Ermenistan'ın manşete çekilmesi daha çok bölgedeki yayılmacı politikası nedeniyle olurken, dönemin ikinci yarısında PKK ile ilişkisi ve Türkiye'nin komşuları tarafından füzelerle çevrilmesinde oynadığı rol bağlamında hazırlanan haberlere konu olmuştur⁴⁸⁵. Türkiye basınında, örneğin; Milliyet, Milli Gazete, Cumhuriyet, Tercüman, Hürriyet, Zaman, Sabah, Türkiye ve b. gazetelerde Türk kamuoyunu bilgilendirmek ve gündem oluşturmak amacıyla Karabağ Savaşıyla ilgili sık sık haber, köşe yazısı ve değerlendirmelerin yer aldığı görülmektedir. Bunlardan birçoğu ilk sayfada kendisine yer bulmuştur.

Hürriyet gazetesi tarafından “Büyük Ermenistan Hayali” manşetiyle duyurulan bir haberde⁴⁸⁶, Ermenilerin hedefinin “Türkiye, İran ve Gürcistan'dan toprak koparmak” olduğu iddia ediliyordu. Gazeteye göre, Ermeni milliyetçilerinin toprak ilhakı yoluyla Büyük Ermenistan kurmak hayallerinin birinci aşaması “ülke içinde” yayılmak ve güçlenmektir. Bunun için, Sovyetler nezdindeki güçlü konumlarını da kullanarak, Karabağ ve diğer bölgelerdeki olayları başlattılar. Eğer Ermeniler, bu konuda başarılı elde ederlerse, gelecekte, Ermenistan'a komşu ülkeler bir toprak talebi sorunuyla karşı karşıya kalacaklardır.

Milliyet gazetesinde “Ermenilerin, Türkiye'den toprak talebini gösteren haritayı açıklıyor” üst başlığıyla çıkan “Büyük Ermenistan Hayali” başlıklı haber, Ermenilerin “Türkiye'nin Erivan'la dostluk köprüsü kurma çabalarına karşın... hala “Büyük Ermenistan” hayali içinde yaşadıkları ve Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü talep ettikleri” bilgisini vermiştir. Büyük puntolarla ““Büyük Ermenistan” rüyası” başlığı ile ilk sayfadan girilen haberin hemen yanında Türkiye'nin Kuzey Doğu bölgesini (Trabzon, Erzurum, Kars, Bitlis ve Van) büyük ölçüde Ermenistan'a dâhil eden bir harita da yayımlanmıştır⁴⁸⁷.

⁴⁸⁵ Ali Balcı, **1990'lar Basınında “Ermenistan Tehdidinin” İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği**, Sakarya Üniversitesi Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, 2011, s.301.

⁴⁸⁶ “Büyük Ermenistan Hayali”, **Hürriyet**, (12 Mart 1988), s.10. Aktaran: Avşar, s.240.

⁴⁸⁷ “Büyük Ermenistan Rüyası”, **Milliyet**, (10 Nisan 1992), s.7, “Büyük Ermenistan Rüyası”, **Milliyet**, (10 Nisan 1992), s.1. Aktaran: Balcı, s.304.

Cumhuriyet Gazetesi tarafından “ANAP Lideri Yılmaz: Gerekirse asker Kaydırılsın” manşetiyle duyurulan haberde⁴⁸⁸; ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile aylık olağan görüşmesini yaptı. Yılmaz, görüşmeden sonra düzenlediği basın toplantımda hükümeti Ermeni saldırıları konusunda pasif kalmakla, suçladı ve “Gerekliyse birlik kaydırılabilir” dedi.

Cumhuriyet Gazetesi’nin “Dağlık Karabağ’da Kanlı Çatışmalar” manşetiyle duyurulan diğer bir haberinde⁴⁸⁹, Dağlık Karabağ’daki Azerilerin son direnme noktalarından biri olan Ağdam kentinin düşmek üzere olduğunu yazıyordu. “Ermeni birlikleri, bölgenin doğu sınırında yer alan, ancak Azerbaycan sınırları içinde bulunan Ağdam’a karşı dün büyük bir saldırı başlattı. Ermenilerin yoğun roket ateşinin sonucunda Ağdam’daki pek çok Azeri asker ve sivil yaşamını yitirdi. Ağdam’daki binlerce sivil Azeri, panik içinde Ağdam’dan Azerbaycan’ın içlerine doğru kaçıyor” haberini yazmıştır.

Milli Gazete yazarı Abdülkadir Özkan’ın kaleme aldığı “Gizli ittifak” isimli köşe yazısında⁴⁹⁰, Ermenilerin dünyanın gözleri önünde Karabağ’da yapmış oldukları haksız işgaller ve katliamlardan söz ediyordu. “Bu katliamları sözde insan haklarını savunan büyük devletlerin ve kuruluşların görmezlikten geldiklerini ve bu da onların Ermenilerle sinsi bir işbirliği içinde olduğunu gösteriyor” diye yazıyordu.

Milliyet gazetesi yazarı Altan Öymen’in, “Nahcivan ve Ermenistan” isimli köşe yazısında⁴⁹¹: “Nahcivan’dan gelen haberler endişe vericidir. Türk sınırına bitişik olan özerk cumhuriyet toprakları, zaman zaman Ermenistan topçusu tarafından, ateşe tutuluyor. Bölge, zaten Karabağ olayları yüzünden büyük acılar yaşadı ve yaşıyor. O olaylardaki Ermeni sorumluluğu meydandadır. Buna rağmen, sorunun diplomatik yollardan çözülmesi için çaba gösteriliyor. Ama bunun üzerine bir de Nahcivan’la ilgili

⁴⁸⁸ Fatih Yılmaz, “ANAP Lideri Yılmaz: Gerekirse asker Kaydırılsın”, **Cumhuriyet**, (05 Mart 1992), s.8. Aktaran: Şeyda Aslan, Karabağ ve Hocalı’da Ermeni Mezaliminin Türk Basınında Yankıları (1991-1992), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2010), s.86.

⁴⁸⁹ Fatih Yılmaz, “Dağlık Karabağ’da Kanlı Çatışmalar”, **Cumhuriyet**, (13 Mart 1992), s.1.17. Aktaran: Aslan, s.87-88.

⁴⁹⁰ Abdülkadir Özkan, “Gizli ittifak”, **Milli Gazete**, (15 Mart 1992), s. 2. Aktaran: Aslan, s.105-106.

⁴⁹¹ Altan Öymen, “Nahcivan ve Ermenistan”, **Milliyet**, (8 Mayıs 1992), s.1. Aktaran: Aslan, s.111-112.

bir sorun ortaya çıkarsa, isin ciddiyeti daha da artar. Nahcivan özerk bölgesinin kuruluşunda Türkiye'nin de imzası vardır. Bu, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşmasının sonucudur. Moskova ve Ankara hükümetleri, anlaşmanın üçüncü maddesinde, Nahcivan'ın "Azerbaycan himayesinde" bir "özerk bölge" olarak kurulmasını kabul etmişler ve onun statüsünün korunması konusunda görüş birliğine varmışlardır". Yazar daha sonra Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan arasında 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Anlaşması'na dikkat çekiyordu.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1994 yılında imzalanan ateşkesten sonra, Karabağ sorunu Türkiye gündeminde arka plana geçmiş, Türk basını açısından Karabağ, Ermenistan ve Azerbaycan basınında olduğu gibi öncelikli konular arasında olmamıştır. Bunun temel nedeni, Türk basınının temsil ettiği kamuoyu gibi, Türkiye'nin sahip olduğu iç politik dinamizmi ve Türkiye'nin 11 Eylül'den itibaren en üst düzeye çıkan küresel ve bölgesel önemini daha çok dikkate almasıdır. Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Türk basınının her kesimi Karabağ'ın uluslararası hukuka göre Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmekte ve Ermenistan'dan kaynaklanan sorunların çözümünde Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesini temel şart olarak görmektedir. Bilindiği üzere Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurması iki koşula bağlanmıştır. Bunlardan birincisi Türkiye'ye karşı soykırım iddiaları ileri sürülmesinden vazgeçilmesidir. İkincisi ise Karabağ sorununun çözümüdür.

Türk basınının temel tutumu; Karabağ'da çözüm sağlayacak her türlü ve her düzeyde görüşme ve diyalog girişimi için olumlu, Erivan'ın Rusya ve diasporaya güvenerek yaptığı her yıkıcı açıklama için olumsuzdur. Bunlar temel parametreler olarak görülebilir. Karabağ'da önemli bir faktör olan Rusya'nın Ermenistan üzerindeki hegemonyası nedeniyle Türk basını Ermenistan'ı tek başına hareket eden bir devlet olarak görmemektedir.

Karabağ'ın işgal altında olan illerinin ve özellikle Hocalı soykırımının yıldönümlerinde Türkiye medyasında soruna yönelik yazıları ve programları daha sık sık göre biliriz. Hocalı katliamının 15. yıldönümünde Türkiye medyasında birçok gazete, dergi, internet haber gazeteleri ve televizyon kanalları Hocalı soykırımını

gündeme getirmişlerdir. Örneğin, Yeni Şafak gazetesi “TBMM, Hocalı soykırımını tanısın⁴⁹²”, Vatan gazetesi “TTK’dan Hocalı katliamı için bilimsel araştırma⁴⁹³”, Sabah gazetesi “Ermenilere “Hocalıyı tanı” çağrısı⁴⁹⁴”, Milli Gazete “Hocalı katliamı her tarafta anılıyor⁴⁹⁵” manşetli haberleriyle Karabağ sorununu ve Hocalı faciasını gündeme getirmişler.

Köşe yazarlarının birçoğu, örneğin; Zaman gazetesi köşe yazarı Kerim Balcı “Hocalı Katliamını hatırlıyorsanız arada unutuyorsunuz demektir⁴⁹⁶”, Radikal gazetesi köşe yazarı Murat Yetkin “Srebrenitsa kırımı, Hocalı katliamı ve sınırları aşan adalet⁴⁹⁷”, Hürriyet köşe yazarı Mustafa Kızıgınyürek “Hocalı’ya ağlıyoruz⁴⁹⁸” isimli köşe yazılarıyla Hocalı soykırımını gazetelerindeki köşelerine taşımışlar. Azerbaycan Türk Kültür Dergisinin bütün bir sayısı Türk kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla Karabağ ve Hocalı katliamı ve orada yaşanan vahşetler üzerine yayınlanmıştır⁴⁹⁹.

Hocalı katliamının 20. yıldönümünde Türkiye’nin çeşitli şehirlerinde mitingler, paneller, konferanslar düzenlenmişti. Mitinglerin en büyüğü ise yüzbinlerle kişinin katılımıyla İstanbul’da Taksim Meydanı ve İstiklal caddesinde yapılmıştı⁵⁰⁰. Ermenilerin yaptığı soykırım İstanbul genelinde kılınan Cuma namazı öncesi okunan hutbelerde konu olmuştu⁵⁰¹. Tüm bu yapılan etkinliklerde insan haklarını savunan büyük devletlere, uluslararası topluma, sivil toplum örgütlerine, insan hakları

⁴⁹² TBMM, Hocalı soykırımını tanısın, **Yeni Şafak**, (01 Mart 2007), <http://yenisafak.com.tr/politika-haber/tbmm-hocali-soykirimini-tanisin-01.03.2007-32424> (08 Eylül, 2013).

⁴⁹³ “TTK’dan Hocalı katliamı için bilimsel araştırma”, **Vatan**, (27 Şubat 2007), <http://haber.gazetevatan.com/0/110756/1/gundem> (08 Eylül 2013).

⁴⁹⁴ “Ermenilere “Hocalıyı tanı” çağrısı”, **Sabah**, (25 Şubat 2007), <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/02/25/dun97.html> (08 Eylül 2013).

⁴⁹⁵ “Hocalı katliamı her tarafta anılıyor”, **Milli Gazete**, (28 Şubat, 2007), http://www.milligazete.com.tr/haber/Hocali_katliami_her_tarafta_aniliyor/42906#.UixI4Mane6M (08 Eylül 2013).

⁴⁹⁶ Kerim Balcı, “Hocalı Katliamını hatırlıyorsanız arada unutuyorsunuz demektir”, **Zaman**, (26 Şubat 2007), http://www.zaman.com.tr/kerim-balci/hocali-katliamini-hatirliyorsaniz-arada-unutuyorsunuz-demektir_505560.html (08 Eylül 2013).

⁴⁹⁷ Murat Yetkin “Srebrenitsa kırımı, Hocalı katliamı ve sınırları aşan adalet”, **Radikal**, (27 Şubat 2007), <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=214164> (08 Eylül 2013).

⁴⁹⁸ Mustafa Kızıgınyürek “Hocalı’ya ağlıyoruz”, **Hürriyet**, (25 Şubat 2007), <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=6015284> (08 Eylül 2013).

⁴⁹⁹ Azerbaycan Kültür Derneği, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Ankara: Nergis Matbaası, Sayı: 370, yıl 55, 2007.

⁵⁰⁰ “Hocalı katliamı kurbanları Taksim’de anıldı” **CNNTÜRK**, (26 Şubat 2012), http://www.cnnturk.com/2012/guncel/02/25/hocali-katliami_kurbanlari_aniliyor/650637/0/ (08 Eylül 2013).

⁵⁰¹ “Hocalı soykırımı Cuma hutbesine konu oldu”, **Samanyolu Haber**, (24 Şubat 2012), www.samanyoluhaber.com/gundem/Hocali-soykirimi-Cuma-hutbesine-konu-oldu/735539/ (08 Eylül 2013).

savunucularına seslenilmiş, Hocalı kasabasında yapılan soykırım niteliğindeki katliamın uygun şekilde tanınması ve Hocalı katliamını yapanların adalete teslim edilmesi çağrısında bulunulmuştur. Türk medyasında da Hocalı sadece bir katliam olarak ele alınmamış, Hocalının Karabağ sorunundaki yeri ve problemin geleceğine etkisinin üzerinde durulmuştur.

Milliyet Gazetesi'nin sayfalarında "Hocalıya Adalet" kampanyası kapsamında yapılan gösterileri "Taksim'de dev miting"⁵⁰² manşetinde ele alarak: "Hocalı katliamının 20. yılı dolayısıyla Taksim Meydanı'nda miting düzenlendi. Çok sayıda vatandaş, sivil toplum örgütü ve siyasi partilerin destek verdiği mitinge katılanlar ellerinde Türk ve Azerbaycan bayrakları ile çeşitli sloganlar atarak Taksim Meydanı'na kadar yürüdü. Etkinliğe İçişleri Bakanı İdris Naim Şahin, İstanbul Valisi Hüseyin Avni Mutlu, Azerbaycanlı milletvekilleri de katıldı. Şahin, Hocalı Katliamı'nı kınayan bir konuşma yaptı" şeklinde okuyucularıyla paylaşmıştır.

Görsel basın temsilcilerinden TRT HABER "Hocalı Katliamı Kurbanları İçin Büyük Anma"⁵⁰³ manşetiyle İstanbul ve Ankara'da yapılan "Hocalı'ya Adalet" mitinglerinden: 26 Şubat 1992'de yaşanan Hocalı katliamında şehit edilen 613 Azerbaycan Türkü için Taksim Meydanı'nda anma töreni düzenlendi. Törene İçişleri Bakanı İdris Naim Şahin de katıldı... Ankara'da ise Keçiören Belediyesi, Hocalı şehitleri anısına Azerbaycan Parkı içerisinde yapılacak Soykırım Anıtı'nın temelini attı. Keçiören Belediyesi, Hocalı'da yaşananlarla ilgili olarak 2005 yılında Belediye Meclisi'nde karar almış olayı "soykırım" olarak kabul etmişti. Bugün de Azerbaycan Parkı'nda, Hocalı Soykırım Anıtı'nın temeli atıldı. Törene AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Haluk İpek, Azerbaycan Büyükelçisi Faik Bagirov ve Türkiye-Azerbaycan Parlamentolar Arası Dostluk Grubu milletvekilleri katıldı" şeklinde ele alınarak etkinliğin teferruatına değinilmiştir.

⁵⁰² "Taksim'de dev miting", **Milliyet**, (27 Şubat 2012), <http://gundem.milliyet.com.tr/taksim-de-dev-miting/gundem/gundemdetay/26.02.2012/1508036/default.htm> (08 Eylül 2013).

⁵⁰³ "Hocalı Katliamı Kurbanları İçin Büyük Anma", **TRT HABER**, (26 Şubat 2012), <http://www.trthaber.com/haber/turkiye/taksimde-hocali-icin-anma-mitingi-30105.html> (08 Eylül 2013).

Hürriyet Gazetesi haber sayfalarına “Hocalı katliamına dev protesto⁵⁰⁴” manşetini taşıdı. Haberde, Ermenistan yönetimine bağlı silahlı grupların Dağlık Karabağ Bölgesindeki Hocalı Kasabası’nda yüzlerce Azerbaycan vatandaşını katletmesinin yirminci yıldönümünde İstanbul, Yozgat ve Antalya’daki kitlesel bir protesto gösterilerinden haberleri okuyucularıyla paylaşmıştır.

Samanyolu Haber kanalının web sayfasında “Hocalı’da 1992’de ne olmuştu⁵⁰⁵?” manşetiyle: Hocalının perde arkasına dokunmuş, bu katliamın Ermeniler için kutsal bir savaş uğruna yapıldığına, dünyanın ise, Hocalı’da bu yaşananlara kayıtsız kalışına dikkat çekmiştir.

Vatan Gazetesi sayfalarına “Hocalı Soykırımı tanındı⁵⁰⁶” manşetiyle; Georgia Eyalet Meclisi Hocalı Soykırımı’nın 20. yıldönümünde 1594 sayılı kararı kabul etti. ABD Georgia Eyaleti Meclisi Hocalı Soykırımı’nın 20. yıldönümü dolayısıyla 1594 sayılı kararı kabul etti. Diaspora Çalışmalarından Sorumlu Devlet Komitesi’nden verilen bilgide, bunun, Azerbaycan Amerika Konseyi, Azerbaycan Amerika Derneği ve Amerika’daki Türk Dernekleri Birliği tarafından ortaklaşa kurulan PAX TURCICA Enstitüsü’nün çabalarıyla gerçekleştiği ifade edildi” haberini okuyucularıyla paylaştı.

Zaman Gazetesi “Hocalı katliamında ölenler anıldı⁵⁰⁷” manşetiyle Hocalı katliamının yıldönümü nedeniyle Bursa’da yapılan mitingi kapsayan: “Ermenilerin, Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesindeki Hocalı’da yaptığı katliamda ölenler Bursa’da anıldı. “Hepimiz Mehmet’iz Güç Birliği” üyelerinin düzenlediği yürüyüş sırasında grup, Bursa’da bir caddeye “Hocalı Şehitleri” ismi verilmesi için kampanya başlatacaklarını söyledi” haberini okuyucularıyla paylaştı.

⁵⁰⁴ “Hocalı katliamına dev protesto”, **Hürriyet**, (26 Şubat 2012),

<http://hurarsiy.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=20004588> (08 Eylül 2013).

⁵⁰⁵ “Hocalı’da 1992’de ne olmuştu?”, **Samanyolu Haber**, (26 Şubat 2012),

<http://www.samanyoluhaber.com/kultur/Hocalida-1992de-ne-olmustu/735810/> (08 Eylül 2013).

⁵⁰⁶ “Hocalı Soykırımı tanındı”, **Vatan**, (28 Şubat 2012), <http://haber.gazetevatan.com/hocali-soykirimi-tanindi/433785/30/dunya> (08 Eylül 2013).

⁵⁰⁷ “Hocalı katliamında ölenler anıldı”, **Zaman Gazetesi**, (25 Şubat 2012),

http://www.zaman.com.tr/gundem_hocali-katliaminda-olenler-anildi_1250746.html (08 Eylül 2013).

İnternet gazeteciliğinin önde gelen temsilcilerinden En Son Haber “Hocalı Katliamının 20. yıl dönümü” manşetli haberinde: “Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesindeki Hocalı kasabasında Ermenilerin gerçekleştirdiği katliamın kurbanları 20. yılında İstanbul’da anılıyor⁵⁰⁸” olarak değinmiş ve Taksim’de yapılan mitingi geniş bir şekilde okuyucularına yansıtmıştır.

Hocalı faciasının yirminci yılında gazetelerin Hocalı konusundaki yaklaşımları kadar gazetelerin köşe yazarlarının katliama yaklaşımları da ilginç özellikler taşımaktadır. Gazetelerin genel yayın politikaları çerçevesinde de, köşe yazarlarında yaklaşımlarının belirlendiği ve yorumların bu çerçevede yapıldığı görülmektedir.

Birçok köşe yazarı, örneğin; Hürriyet gazetesi köşe yazarı Taha Akyol “Hocalı Katliamı⁵⁰⁹”, Sabah gazetesi köşe yazarı Hasan Celal Güzel “Bir insanlık dramı: Hocalı Soykırımı⁵¹⁰”, Radikal gazetesi köşe yazarı Fehim Taştekin “Bir “soykırım” ötekini paklar mı?⁵¹¹” Yeni Şafak gazetesi köşe yazarı Hilal Kaplan “Hocalı mazlumlarını nasıl anmalı?⁵¹²”, Yeni Çağ gazetesi yazarı Kenan Akın “Hocalı bir soykırımdır!⁵¹³” isimli köşe yazılarıyla Hocalı soykırımını gazetelerindeki köşelerine taşımışlardır.

Ermenilerin dünyanın gözleri önünde Karabağ’da yapmış oldukları haksız işgaller ve katliamlar sözde insan haklarını savunan büyük devletlerin ve kuruluşların görmezlikten geldikleri bahtsız bir olay olarak tarih sayfalarındaki yerini almıştır. İnsanlığa leke olarak tarihe geçen bu hadiseler günümüzdeki teknolojinin gelişimine paralel olarak kitle iletişim araçları tarafından kayıt altına alınmıştır. Türkiye medyası

⁵⁰⁸ “Hocalı Katliamının 20. yıl dönümü”, **En Son Haber**, (26 Şubat 2012), <http://www.ensonhaber.com/hocali-katliaminin-20-yil-donumu-2012-02-26.html> (08 Eylül 2013).

⁵⁰⁹ Taha Akyol, “Hocalı Katliamı”, **Hürriyet**, (25 Şubat 2012), <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=19996432> (12 Eylül 2013).

⁵¹⁰ Hasan Celal Güzel “Bir insanlık dramı: Hocalı Soykırımı”, **Sabah**, (26 Şubat 2012), <http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/guzel/2012/02/26/bir-insanlik-drami-hocali-soykirimi> (12 Eylül 2013).

⁵¹¹ Fehim Taştekin “Bir “soykırım” ötekini paklar mı?” **Radikal**, (27 Şubat 2012), http://www.radikal.com.tr/yazarlar/fehim_tastekin/bir_soykirim_otekini_paklar_mi-1080000, (12 Eylül 2013).

⁵¹² Hilal Kaplan “Hocalı mazlumlarını nasıl anmalı?”, **Yeni Şafak**, (26 Şubat 2012), <http://yenisafak.com.tr/yazarlar/HilalKaplan/hocali-mazlumlarini-nasil-anmali/31248>, (12 Eylül 2013).

⁵¹³ Kenan Akın “Hocalı bir soykırımdır!”, **Yeni Çağ**, (02 Şubat 2012), <http://www.yg.yenicaggazetesi.com.tr/yazargoster.php?haber=21560>, (12 Eylül 2013).

da Karabağ'daki katliamlara kayıtsız kalmamış, bu katliamlara yönelik kamuoyunun oluşmasına katkı sağlamış ve yaşanan vahşeti tüm dünyaya duyurmuşlardır.

4.3.2 Türkiye'deki Azerbaycan Diasporasının Kamuoyu Oluşturması

Diaspora kelimesi Yunancadan “saçmak” anlamına gelen “speiro” kelimesi ile “dört bir tarafa”, “etrafa” anlamındaki ön ek olan “di”den oluşmaktadır. Böylece “dört bir tarafa saçılmak” anlamına gelen kelime, bugünkünden farklı olarak, erken Yunan döneminde sınır dışı topraklara göç etme ya da yerleşme yoluyla yayılmayı ifade etmekteydi. Bir etnik grubun ya da halkın diaspora olarak nitelenebilmesi için ne gibi özelliklerinin olması gerekir, sorusuna cevaben ortaya atılan çok sayıdaki özellik arasından en az üç tanesi temel kıstas olarak kabul edilmektedir. Öncelikle, diaspora olarak nitelenen halk, anavatanları dışında iki yada daha fazla sayıda farklı coğrafyaya dağılmış olmalıdır. İkincisi, bu toplulukların anavatanları dışındaki varlıkları, her ne kadar kalıcı olmasa da, uzun soluklu olmalıdır. Üçüncü ve son olarak da diasporayı oluşturan ve coğrafi açıdan dağınık bir biçimde yaşayan ayrı ayrı gruplar arasında sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel alışveriş ve ilişki olmalıdır. Bu çerçevede anavatan ile yeni vatan arasında gidiş-geliş de olmalıdır⁵¹⁴.

Nesiller geçtikçe, yerleşilen coğrafyada kalıcı bir hayat kurulduktan ve yeni vatan ve toplumla ilişkiler kalıcı hal aldıktan sonra, tanımlar ve ilişkiler farklı boyutlara ulaşarak daha da karmaşık bir hal almaktadır. Muhaceretten diasporaya geçiş olarak da nitelendirilebilecek bu süreçte, diaspora olarak kabul edilen grubun kendi içinde değerleri ve yaşayış şekli belirginleşmekte; fakat aynı zamanda anavatanla ve orada yaşayan soydaşlarla ilişkiler de yeniden tanımlanmaya ve yeni vatan ile anavatan arasında ilişki/bağlantı kurulmaya, kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik bağlar oluşturulmaya çalışılmaktadır⁵¹⁵.

⁵¹⁴ Mitat Çelikpala, *Türkiye’de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikasına Etkileri*, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi, İstanbul: Cilt 2, Sayı 5, 2005, s.72-73.

⁵¹⁵ Çelikpala, *Türkiye’de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikasına Etkileri*, s.74.

Çeşitli ülkelerde yaşayan etnik gruplar kültürel özelliklerini, geleneklerini, dillerini yaşatmak, aralarındaki dayanışmayı arttırmak gibi amaçlarla bir takım organizasyonlar kurmaktadır. Bunlar zaman zaman bir baskı grubu işlevi görmekte, ülkenin iç ve dış politikasında karar alıcılar ve kamuoyu üzerinde etkili olmaya çalışmaktadırlar. Baskı grupları, bir takım ortak çıkarlar etrafında toplanmış bulunan ve işbirliği içerisinde resmi kurumlarla temas kurarak görüş ve isteklerini bu yolla ilettiklerinde daha iyi sonuç alacaklarını düşünen örgütlü gruplardır. Baskı ve çıkar grupları bazı ortak amaçları gerçekleştirmek amacıyla bir araya gelmiş bazen siyasal süreçte yer alan örgütlü gruplar olarak da tanımlanırlar. Bir baskı grubu olarak etnik kökene dayalı organizasyonlar yaşadıkları ülkenin politikalarını köken ülkeleri lehine yöneltmeye çalışmaktadırlar. Baskı gruplarının yönetim organlarını etkilemeye yönelik bu amaçlarına yönelik faaliyetlere lobicilik denmektedir. Bu tür organizasyonların dış politikayı etkileme gücü iç politikadakinden daha az olarak görülmektedir, ancak çeşitli sebepler zaman zaman etki gücünü arttırmaktadır. Baskı grupları amaçlarına ulaşmak için çeşitli yöntemler izlerler⁵¹⁶;

- İktidar veya yürütme içinde etkili olan bireylerle doğrudan ilişkiye geçerek kararları etkilemeye çalışmak.
- Siyasal parlamentoya ilişkiye geçerek hükümeti etkilemek için işbirliği yapmak.
- Doğrudan kamuoyunu harekete geçirecek kitle gösterileri, konferanslar, gazete, dergi ve kitap yayınlama, mektup gönderme, kitle iletişim araçları ile görüş açıklama veya duyurularda bulunmak. Yemekli toplantı ve davetler, mitingler ve gösteri yürüyüşleri gibi eylemler
- İcra organları veya diğer politika üreten unsurlar üzerinde daha etkili olabilmek için kendi görüşleri doğrultusunda yayın yapan gazete ve televizyon sahibi olmak.
- Lobi faaliyetlerinde bulunmak.

⁵¹⁶ Gökmen Kılıçoğlu ve Serkan Kekevi, Türkiye'deki Kafkasya: Kafkas Diasporasının Türkiye'nin Kafkasya Politikasına Etkileri, Ahmet Hamdi Aydın, Seyhan Taş ve Saniye Adıgüzel (Ed.), **Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sorunları-Tehditler-Fırsatlar** içinde (90-101), Kahramanmaraş: KSÜ Basımevi, 2008, s.90.

Zamanımızda, Azerbaycan Cumhuriyeti dahil olmak üzere dünyanın 70'e kadar ülkesinde yaklaşık 50 milyona kadar Azerbaycan Türkü yaşamaktadır. Tarihi topraklarında yaşayan, herhangi göç olgusu vuku bulmadan, sadece bazı sosyo-politik olaylar sırasında oluşan sınır değişimleri sonucunda yabancı ülke vatandaşlarına çevrilen soydaşlar - İran, Gürcistan ve Rusya Federasyonu'nun Azerbaycan'a komşu bölgelerinde yaşayan etnik Azeriler diaspora sayılmazlar. Azerbaycan diasporasının teşekkülü, şekillenmesi ve gelişme tarihi doğrudan halkın göç tarihi ile ilgilidir. Azerbaycanlıların yabancı ülkelere muhacereti tarihsel derin köklere sahip olsa da, sistemli bir şekilde bu süreç 19. yüzyılın birinci yarısındaki siyasi askeri çatışmalar, İran-Rusya savaşı, Kafkasya bölgesindeki zorunlu göç süreçleri ile ilgilidir. 1828 yılı Türkmençay anlaşmasından sonra tarihi Azerbaycan topraklarının Araz nehri boyunca ikiye bölünmesi, Kuzey Azerbaycan hanlıklarının çar Rusya'sı tabiiyetini kabul ederek, idari yapılanmasına uygun biçimlendirilmesi bir taraftan halkın merkezileşme sürecine katkıda bulunduyorsa da, diğer yandan çarizmin politikasından hoşnut olmayanların dış ülkelere kitlesel olarak muhaceretine sebep olmuştur⁵¹⁷.

Tarih boyu Anadolu toprakları çeşitli sebeplerle zor duruma düşmüş halklar için bir cazibe merkezi olmuş ve birçok yerden göçler almıştır. Bunlardan önemli bir kısmını Kafkasya'dan gelenler oluşturmaktadır. Bu muhacirler Kafkasya ile kültürel bağlarını sürdürmüşlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra gelişen şartlar içerisinde bu bağlar daha da kuvvetlenmiştir. Geldikleri toprakları görme imkânına kavuşmuşlar, özellikle Türkiye'de kurmuş oldukları dernekler vasıtasıyla geziler düzenlemişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin de bölgeye yönelik ilgisi artmıştır. Bölge ile etnik, dini, kültürel yakınlığının yanı sıra ekonomik ve politik çıkarları Türkiye'nin buraya yönelmesinde etkili olmuştur. Türkiye'de yaşayan Kafkas kökenliler özellikle bölgesel sorunlarda Türkiye'nin tutumunu etkilemeye çalışmışlardır. Ayrıca bölgeye yönelik çeşitli yatırım ve kaynak aktarımı yapılmasına çalışmışlardır⁵¹⁸.

Türkiye-Kafkasya ilişkilerini belirleyen temel faktör Azerbaycan'dır. Kardeş ülke olarak nitelenen ve “bir millet iki devlet”ten “küçüğü” olan Azerbaycan,

⁵¹⁷ Yurt Dışında Diaspora Örgütleri, http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html (15 Eylül 2013).

⁵¹⁸ Kılıcoğlu ve Kekevi, s.90-91.

Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerini şekillendirmesinde kilit ülke olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de Azerbaycan diasporası, Kafkasya kökenli vatandaşlar içerisinde en etkili olan grubu teşkil etmektedir. Azeri nüfusun ağırlıklı olarak Türkiye'ye yerleşmeye başladığı dönem 1917 sonrasıdır. 1918-25 arası dönemde Ermenistan'dan gelerek doğudaki vilayetlere yerleştirilen Azeri nüfusun yanı sıra, Sovyet döneminde de bir kısım Azeri'nin Türkiye'ye geldikleri bilinmektedir. Siyasi olarak faal Azeriler liderlerinin ve elitlerinin Türkiye'ye geliş tarihi ise 1920 başlarıdır. Son olarak, ikinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliğindeki faaliyetlerinden dolayı göç etmek zorunda kalan ve Türkiye'ye yerleşen 5000 civarındaki Azeri "lejyonere" de değinilmelidir. Çeşitli dönemlerde göç ederek Türkiye'ye yerleşmek zorunda kalan bu nüfusun dışında, Gürcüler gibi, Türkiye'nin bölgeyle sınırı olan Kars, Iğdır ve Ardahan civarında yaşayan, önceleri Osmanlı ve daha sonra da doğal olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Azeri kökenlilerin, Azeri diasporası olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği de dikkatlice sorgulanmalıdır⁵¹⁹.

1923-50 dönemi içerisinde Türkiye'de, göreceli olarak, en fazla hoşgörüye mazhar olan grup Azerilerdir. Türkiye'deki tüm Azeri faaliyet ve yayınlarını kontrol altında tutan yapılanma sürgündeki Azeri hükümetini temsilen 1924'te İstanbul'da kurulan ve daha sonra Ankara'ya taşınan Azerbaycan Milli Merkezi'dir. Bunun dışında, Azerbaycan'ın Sovyetlerce işgali öncesinde Azerilerin en önemli siyasi Hareketi olan Müsavat Partisi merkezini Nisan 1920'de Türkiye'ye taşımıştır. 1949 senesinin Şubat ayında Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara'da, Mehmet Emin Resulzadenin başkanlığında yapılan "Azerbaycan Kültür Derneği" Azerbaycan diasporasının örgütlenmesi doğrultusunda ilk adım olmuştur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hem hükümeti hem de milliyetçi partisi çalışmalarını bu şekilde farklı kimlikler altında da olsa fiili olarak muhacerette sürdürmüşlerdir. 1980 askeri müdahalesini takip eden süreçte ise Azerilerin dernekleri ve yayınları dışında kalan tüm dernekler kapatılmış ve yayın faaliyetleri kesintiye uğramıştır. 1980'li yılların ortalarına kadar devam eden bu dönemi, Kafkasya göçmeni olmaktan Kafkas diasporası olmaya doğru seyreden, siyasi açıdan daha aktif bir dönem izlemiştir. 1989-1991 döneminde Türkiye'deki Azeri

⁵¹⁹ Çelikpala, *Türkiye'de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikasına Etkileri*, s.79.

diasporası, Temmuz 1989’da kurulan Azerbaycan Halk Cephesi ve Ebülfez Elçibey’e, dolayısıyla da Azerbaycan’ın bağımsızlığına açık destek vermiştir. 1992’de Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilanıyla birlikte de Mehmet Emin Resulzade tarafından temelleri atılan Türkiye’deki diaspora örgütlenmeleri nihai siyasi hedeflerini elde etmiş oldular⁵²⁰.

Azerbaycan’ın bağımsızlık ilanının hemen sonrası, Türkiye’deki Azeri diasporasının en etkili olduğu dönemdir. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan’da iktidara gelen Ebülfez Elçibey’in Türkçü ya da Türkiye yanlısı duruşuna karşılık, iktidardan muhalefete Türkiye’deki tüm siyasi partilerin yanı sıra, toplumun genelinde de bu yeni Türk devletine büyük bir sempati duyulmaktaydı. Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ı işgali ve Şubat 1992 Hocalı katliamı sonrasında bu ilgi ve sempatiye uygun bir biçimde, Türkiye çapında geniş katılımlı gösteriler yapılmış, bölgeye askeri müdahale taleplerine kadar varan taleplerle ciddi bir kamuoyu oluşturulmuştur. Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Ermenistan’ın “hiç değilse biraz korkutulması” gerektiği demeçlerinin yanı sıra, özellikle muhalefet partileri, Azeri diasporasının da zorlamasıyla hükümeti bölgeye yönelik gerekli duyarlılığı göstermemek ve etkin bir politika izlememekle suçlamıştır. Bu dönemde ve genelde Azeri diasporasının siyasi açıdan Türkiye’deki milliyetçi ve muhafazakâr kanada yakın durduğu söylenebilir. Hocalı katliamı sırasında MHP lideri Alpaslan Türkeş Türkiye’nin olaya müdahale etmesini isterken, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz Türkiye’nin Karabağ olaylarından duyduğu rahatsızlığı ortaya koyacak bir davranış göstermesini, gerekirse Ermenistan ve Nahcivan sınırına asker yerleştirmesini ve bölgede garantör statüsüne sahip olduğunun hatırlatılmasını istemekteydi. Türkiye’nin olayları takiben derhal arabulucu rolü üstlenerek çözüm elde edilmesi yönünde faaliyete girişmesinde tüm bunların etkisi söz konusudur. Dönem içerisinde Azerbaycan hükümetinin Türkiye’den beklentisi ise uluslararası bağlantıları ve ilişkilerini Azerbaycan lehine kullanması yönünde olmuş, hiçbir zaman tek taraflı askeri müdahale ya da destek talep etmemiştir. Bu dönemde Türkiye’deki diaspora da milliyetçi ve muhafazakar kesimle işbirliği içerisinde faaliyet yürütmüştür⁵²¹.

⁵²⁰ Çelikpala, *Türkiye’de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikasına Etkileri*, s.82-87.

⁵²¹ Çelikpala, *Türkiye’de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikasına Etkileri*, s.88.

Bağımsızlık sonrası Türkiye binlerce Azerbaycanlının düzenli olarak ya turistik ya da çalışma amacıyla ziyaret ettiği ülkelerden biri haline gelmiştir. İki ülke arasındaki etnik, tarihi, kültürel ve sosyal bağlar Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra yeniden canlanmıştır. Türkiye'ye Azerbaycanlı göçünü çekici hale getiren faktörler arasında Türkiye'ye kolay ulaşım ve kolay konaklama imkânlarından bahsedilmektedir. Türkiye'ye Azerbaycanlı göçünü kolaylaştıran bir diğer faktör ise, iki ülke arasında var olan vize anlaşması dolayısıyla Azerbaycanlıların ülkeye girmeden sınırda vize elde edebiliyor olmalarıdır⁵²². Türk ve Azeriler arasındaki kültür, dil ve geleneklerin benzerliği Azerilerin yeni duruma daha kolay uyum sağlamalarına yol açmaktadır. Hem Türkiye'deki genel nüfusun hem de otoritelerin Azerilere karşı toleranslı ve pozitif tutumu düzensiz göçle yeni bir ülkeye gelen diğer göçmenlerin karşılaştıkları sorunların büyük bir çoğunluğunun Azerilerce yaşanmamasına neden olmaktadır⁵²³.

Günümüzde Türkiye'de faaliyette olan Azerbaycan diasporasını üç gruba ayırabiliriz⁵²⁴;

- Aydınlar grubu - Türkiye'de çalışan öğretmenler, iş adamları, kültür adamları, siyaset adamları;
- İşçi grubu - özellikle ekonomik çıkarlar güden, politik-sosyal faaliyet göstermeyen, sadece ekonomik durumlarını normalleştirmeye çalışanlar;
- Öğrenciler grubu - Türkiye'nin çeşitli eğitim kurumlarında okuyan gençlerden oluşan bu kanat Azerbaycan gerçeklerinin tebliği ve iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynuyor.

1990'lı yıllar boyunca, Azeri diasporasının şekillendirilmesi ve birleştirilerek kullanılması faaliyeti, muhaceretteki grupların kontrolü dışında, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından ele alınmış, Ermeni diaspora örgütlenmesine benzer, Bakü

⁵²² Saniye Dedeoğlu, **Türkiye'de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: İstanbul Hazır-Giyim Sanayinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 66, Sayı 1, 2011, s.34-35.

⁵²³ Dedeoğlu, s.35.

⁵²⁴ Azerbaycan Respublikası'nın Diaspora İş Üzre Devlet Komitesi, Meskunlaşma Coğrafyası, <http://diaspora.gov.az/index.php?option=content&id=86> (14 Eylül 2013).

merkezli bir diaspora/lobi örgütlenmesinin oluşturulması hedeflenmiştir⁵²⁵. 1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız devlet geleneklerini yeniden onarması ve bunun ardından ülkede yaşanan toplumsal siyasal olaylar halkın göç tarihinde de etkisini bırakmıştır. 16 Aralık 1991'de Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev dünya Azerbaycanlılarının birliğini yaratmanın önemini dikkate alarak, 31 Aralık gününü Dünya Azerbaycanlılarının Dayanışma Günü ilan etti. Bundan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın emri ile 31 Aralık günü Dünya Azerbaycanlıların Dayanışma Günü olarak doğrulandı. Böylece, bütün Azeriler için değerli olan 31 Aralık, Dünya Azerbaycanlılarının Dayanışma Günü, bayram olarak kutlanmaktadır⁵²⁶. Ayrıca Şubat 1994 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Hocalı soykırımına politik-hukuki değer vermiştir. Azerbaycanlılara karşı zaman zaman işlenmiş soykırım ile ilgili ulusal lider Haydar Aliyev'in 26 Mart 1998'de imzaladığı kararnameyle 31 Mart Azerbaycanlıların Soykırım Günü ilan edilmiştir⁵²⁷.

1995 yılından başlayarak ülke dışına göç olayı karakterini değişerek, yalnız ekonomik karakter kazanmaya başlamış, dünyanın diğer gelişmekte olan ülkelerinde olduğu gibi sivil biçimler almış, uluslararası hukuk kuralları çerçevesine uygunlaşmıştır. Çeşitli ülkelere dağılan Azerilerin kendi ulusal aidiyetlerini koruması, kültürel politik dayanışması bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet menfaatlerine uymaktadır ve onun stratejik amaçlarından biridir. Bağımsızlığın ve devlet geleneklerinin güçlendirilmesi, uluslararası alanda Azerbaycan'ın konumunun güçlendirilmesi, Ermeni saldırısına uğrayan halkın hak sesinin dünya kamuoyuna duyurulması, Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuk kuralları ve ilkeleri çerçevesinde adil çözümünün sağlanması yabancı ülkelerde diaspora faaliyeti ile uğraşan kurumların bir merkez çevresinde birleşmesini gerektirmektedir. Dünya Azerbaycanlılarının yaşadığı ülkelerde yekpare kuvvet olarak, görev yapmaları ulusal ve sivil haklarının korunmasına da önemli etki yapar. Bu doğrultuda özellikle 1993 yılından itibaren yapılan amaçlı çalışmalar artık bir takım önemli dünya devletlerinde somut sonuçlarını vermiştir⁵²⁸.

⁵²⁵ Çelikpala, **Türkiye'de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikasına Etkileri**, s.87.

⁵²⁶ Yurt Dışında Diaspora Örgütleri, http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html (15 Eylül 2013).

⁵²⁷ Ahmetov, s.81.

⁵²⁸ Yurt Dışında Diaspora Örgütleri, http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html (15 Eylül 2013).

1997 yılında dünyadaki Azerbaycan diasporasını koordine eden kurum, Dünya Azerbaycanlıları Kongresi oluşturuldu. 23 Mayıs 2001 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in kararnamesi ile 9-10 Kasım 2001'de Bakü'de Dünya Azerbaycanlılarının 1. Kurultayı geçirilmiştir. Kurultay, dünyanın farklı ülkelerinden gelen temsilcilerinin yorumlarını, çeşitli tekliflerini, aynı zamanda Azerbaycanlıların çağdaş dünyadaki sosyal siyasi, iktisadi, kültürel vs. konumunu, Azerbaycanlılık esasına dayanan menfaatlerini, tarih boyu oluşmuş manevi birlik gereksinimini dikkate alarak, karar kabul etmiştir. Dünya Azerbaycanlıların Kurultayının üç seneden bir geçirilmesi uygun bulunmuştur. 5 Temmuz 2002 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev "Yurtdışında Yaşayan Azerbaycanlılarla İş Devlet Komitesi'nin kurulmasına ilişkin" kararname imzalamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 19 Kasım 2008 yılı tarihli 54 sayılı emri ile ise Dış Ülkelerde Yaşayan Azerbaycanlılarla İş Devlet Komitesi temelinde Diasporayla İş Devlet Komitesi oluşturulmuştur⁵²⁹. Diasporayla İş Üzere Devlet Komitesi kuruluşundan kısa zaman zarfı içerisinde yurtdışında yaşayan Azerbaycan Türklerinin teşkilatlanmasında, Azerbaycan gerçeklerinin dünya kamuoyuna ulaştırılmasında diaspora teşkilatlarına birçok katkılar sağlamıştır. Nitekim Diaspora Komitesi kurulduktan sonra Azerbaycan ve Türk Diaspora Teşkilatları birleşmiş, Türk Dilli Ülkelerin Diaspora Teşkilatları arasında sıkı işbirliği sağlanmıştır⁵³⁰.

1991-2013 yılları arasında, Türkiye genelinde, Azerbaycan ve Türkiye arasında dostluk, dayanışma ve yardımlaşmayı sağlamak amacıyla birçok dernek ve vakıf kurulmuştur. Oluşturulan derneklerin çoğu İstanbul, Ankara ve İzmir şehirlerindedir. Bu derneklerden "Ankara Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği", "İğdır Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği", "İstanbul Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği", "Azerbaycan Yurttaşları Derneği", "İstanbul Türkiye Azerbaycan Derneği", "Azerbaycan Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği" başlıca sayılabileceklerdir. 2006 yılında Kocaeli şehrinde Türkiye'deki Azerbaycan teşkilat ve derneklerini birleştiren

⁵²⁹ Yurt Dışında Diaspora Örgütleri, http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html (15 Eylül 2013).

⁵³⁰ Türkiye Azerbaycan Dernekleri Federasyonu, Diaspora Ailemiz 11 Yaşında, 2013, http://www.tadef.org.tr/79_Haber-diaspora-ailemiz-11-yasinda-.aspx (15 Eylül 2013).

“Türkiye Azerbaycan Dernekleri Federasyonu” (TADEF) tahsis edilmiştir. Federasyon ülkenin 20’ye yakın şehrinde (Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Balıkesir, Kocaeli, Edirne, Antalya, Çanakkale, Iğdır vs.) faaliyette bulunan “Azerbaycan Evi” birliklerini kapsamaktadır. Kurum Türkiye’de Azerbaycan düşüncesini, çıkarlarını anlatmakta, Azerbaycan örgütlerinin faaliyetini organize etmektedir. “İstanbul Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği” 2004 yılının Ocak ayından itibaren “Azerbaycan Dünyası” adlı dergi yayınlamaktadır⁵³¹. “Azerbaycan Kültür Derneği” ise, “Azerbaycan Türk Kültür Dergisi” adlı dergi yayınlamaktadır⁵³².

Derneklerin kurulmasındaki amaç, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve b. ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olmaktır. Dernekler, göçmen olarak veya diğer nedenlerle Türkiye’de yaşayan Azerbaycan Türklerinin Türkiye’deki Türk toplumu ile daha iyi ve daha kapsamlı diyalog kurmalarına, Türkiye’deki sosyal hayata adaptasyonlarına, varsa çalışma, barınma, eğitim, vatandaşlık vs. sorunlarının çözülmesine, ayrıca kendi aralarındaki dayanışmanın artırılmasına yardımcı olmaya çalışır. Bundan başka Türkiye’deki Azerbaycan dernekleri faaliyet gösterdikleri bölgenin sosyo-politik, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında aktif rol oynuyorlar. Azerbaycan’la birebir ilişki içinde bulunan bu dernekler, bölge gündemini yakından takip ederek Türkiye’nin iç ve dış politikasında etkili olmaya çalışmaktadırlar. Bunlar, Türkiye’nin bölgedeki gelişmelere ve bölge siyasetine daha aktif müdahil olmasını istemektedirler.

Dernekler Karabağ illerinin Ermenilerce işgalinin her yıldönümünde Karabağ Savaşı hakkında özellikle de Hocalı Katliamı hakkında Türkiye’nin birçok şehirlerinde paneller, konferanslar, forumlar ve mitingler düzenliyorlar. Tüm bu yapılan çalışmalarda amaç Azerbaycan’ın hak sesini Türk kamuoyuyla paylaşmak ve dünya kamuoyuna duyurmaktır. Nitekim 2007 yılı Mart ayında Ankara merkezli Azerbaycan Kültür Derneği yönetim kurulu üyeleri Siyasi Partileri ve TBMM’ni ziyaret etmiştir. 26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı’da yapılan katliamın gerçek bir soykırım olduğunu ve dernek tarafından düzenlenen imza kampanyasında Ankaralı vatandaşlarının yoğun

⁵³¹ Yurt Dışında Diaspora Örgütleri, http://www.azerbaijans.com/content_495_tr.html (15 Eylül 2013).

⁵³² Azerbaycan Kültür Derneği, <http://www.azerbaycankulder.org/dergi.aspx> (15 Eylül 2013).

ilgisi ile karşılaşıldığını ifade ederek, toplanan 20 bin imza ile oluşan iradenin, Birleşmiş Milletlere götürülebilmesi için katliamın, TBMM tarafından “soykırım” olarak kabul edilmesi gereğini vurgulamışlar⁵³³.

10 Ekim 2009 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında, Zürih’te imzalanan, iki ülke arasında sınırların açılması ve ilişkilerin geliştirilmesine ait protokoller ve 14 Ekim 2009 tarihinde Ermenistan ile Türkiye arasında oynanan milli maçlar sırasında yaşananlar, Türk dış politikasında oldukça elektrikli bir ortamda başlayan açılım tartışmalarıyla doğal gerginlik kazanırken, iki kardeş ülke arasında aynı ruh ve objelerle dizayn edilmiş bayraklar üzerine gereksiz ve yakışıksız eylemlere neden olmuştur⁵³⁴. Türkiye’deki Azerbaycan Dernekleri ve aydınları tüm bu yaşanan hadiselerle milli bir anlayış ve kardeşlik duygularıyla gösterdikleri tepkilerini demokratik duyarlılıkla sergilemişler. Türkiye’deki Azerbaycan Dernekleri Türk sivil toplum kuruluşları ile beraber Türkiye ve Azerbaycan kamuoyunu yakından ilgilendiren Ermeni işgalindeki Karabağ ekseninde Türkiye-Ermenistan ilişkileri, imzalanan protokoller ve Ermenistan ile Türkiye arasında oynanan milli maçlar sırasında yaşananlarla ilgili Azerbaycan’daki son gelişmeler konusunda forumlar ve paneller düzenlemişler.

İki kardeş ülke arasında çıkan bu sorunlardan dolayı Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Türkiye’ye gelmesi gerekirken bu ziyaretini dondurmuş, Moskova’ya gitmişti. Azerbaycan’ın enerji kaynaklarından bir kısmını Rusya üzerinden pazarlanması için anlaşmaya varıldığı açıklanmıştı. “Serinleşen” ilişkileri yeniden yoluna koymak için Başbakan Recep Tayyip Erdoğan derhâl Azerbaycan’a uçmuş, Karabağ konusunda Başkan İlham Aliyev’e güvence vermiş ve Azerbaycan kamuoyundaki tepkileri yumuşatmaya çalışarak, söz vermişti: “Ermenistan, işgal etmiş olduğu Karabağ topraklarını Azerbaycan’a vermedikçe, Türkiye-Ermenistan sınırı

⁵³³ “Hocalı Katliamını TBMM ve Siyasi Partilere Taşındık”, Azerbaycan Kültür Derneği Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Ankara: Nergis Matbaası, Yıl 55, Sayı 370, 2007, s.26.

⁵³⁴ “Azerbaycan Kültür Derneği’nin Bayrak Krizi ile İlgili Bildirisi”, Azerbaycan Kültür Derneği Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Ankara: Nergis Matbaası, Yıl 57, Sayı 376, 2009, s.12-13.

açılmaz.” Bu güvenceyle Başbakan Erdoğan, Azerbaycan’la ilişkilerde buzlanmayı çözmüştü⁵³⁵.

2009 yılında yaşanan protokoller süreci Türk dış politikasında Ermeni meselesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Batı protokollerin onaylanmasını beklerken Türk dış politikası bu konuda daha da sertleşmiştir. Buna iki unsur sebep olmuştur;

1. Ermeni hafızası hâlâ tazeliğini koruyan Anadolu insanının protokollere karşı çıkması,
2. Ermenistan’ın ve Ermeni diasporasının Türkiye konusunda pozisyonunu yumuşatmaması, tam tersine 2015’e doğru sertleşmesi⁵³⁶.

Kafkasya birçok devletin çıkarlarının çakıştığı bir bölge olduğu için, Azerbaycan’ın bağımsız olması Türkiye’ye bu bölgede kendi nüfuzunu artırma, aynı zamanda Rusya ve İran’ın bölgeye müdahalesini azaltma imkânı vermektedir. Bu açıdan Azerbaycan’ın bağımsızlığı Türkiye için çok değerlidir. Diğer taraftansa Azerbaycan güvenliğinin sağlanması konusunda Türkiye’ye güvenmektedir. Bu devletlerin uluslararası arenada birbirilerini desteklemesi oldukça önemlidir. Avrupa Birliği’nin Türkiye karşısında Ermenistan’la sınırları açma talebini koymasına rağmen Türkiye’nin Dağlık Karabağ’ın işgalini sonlandırmayana kadar Ermenistan’la sınırları açmayacağını beyan etmesi Azerbaycan için hayati önem taşımaktadır. Buna karşılık Azerbaycan da Kuzey Kıbrıs’a verdiği destekle işbirliğine sadık olduğunu gösterdi. İşbirliği için zemin oluşturan önemli faktörlerden biri de ortak düşmana karşı beraber mücadele verilmesidir. Söz konusu olan, Ermenistan ve Ermeni diasporasının Azerbaycan ve Türkiye’ye karşı olan iddiaları ve bu amaçla gerçekleştirdiği kampanyalardır. Tüm bunlar, Azerbaycan ve Türkiye diasporasının kendi çabalarını birleştirmesini gerektiren faktörlerdir⁵³⁷.

⁵³⁵ “İmza Töreninden Sonra Erdoğan’ın Açıklaması”, Azerbaycan Kültür Derneği Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Ankara: Nergis Matbaası, Yıl 57, Sayı 376, 2009, s.15.

⁵³⁶ Cavid Veliyev, “2015 Yaklaşırken Azerbaycan’ın Tutumu”, *Zaman*, (26 Nisan 2013), http://www.zaman.com.tr/yorum_2015-yaklasirken-azerbaycanin-tutumu_2082689.html (16 Eylül 2013).

⁵³⁷ Emil Memmedov, *Azerbaycan ve Türk Diasporaları İşbirliğinin Perspektifleri*, Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi, Kars: Yıl 1, Sayı 1, 2009, s.38.

Soğuk Savaş dönemi sonrası, Türkiye için Ermeni diasporası ile mücadele etmek daha da zorlaşmıştı. Çünkü Soğuk Savaş döneminde Ermeni diasporası 1915 olayları hakkında ciddi bir altyapı oluşturmuştu. Fakat Karabağ konusunda bunu henüz tam başaramamıştı. Tam tersine BM Güvenlik Konseyi, İslam İşbirliği Örgütü ve Avrupa Birliği kararları Azerbaycan'ın pozisyonunu kuvvetlendirmiştir. 2003 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev dış politikasının önceliği olan Karabağ meselesini halletmek için “saldırı diplomasisi” anlayışını benimsemiştir. Azerbaycan saldırı diplomasisini Türk diasporası ile ortak şekilde yürütmeye çalışmıştır. Bu noktada 2007 yılında Azerbaycan'da Türk ve Azerbaycan diasporasının ortak toplantısı düzenlemiştir. Azerbaycan'da 2008 yılında yapılan Türk devletleri ortak toplantısının Sonuç Bildirisi'nde de Ermeni diasporasına karşı ortak mücadele bir madde olarak konulmuştur⁵³⁸.

Bu işbirliğinin gerekli ve önemli olduğu ister devlet adamları isterse de değişik insanlar tarafından defalarca vurgulanmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 18 Eylül 2006'da Türk dilli Devlet ve Toplulukların 10. Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'ndaki konuşması zamanı şöyle söylemişti: “... Bizim yabancı ülkelerdeki faaliyetimizin daha yüksek düzeyde kurulması gerektiğini bir kez daha belirtmek istiyorum. Şu bakımdan diaspora teşkilatlarının faaliyetine büyük önem verilmelidir. Diaspora teşkilatlarımız yabancı ülkelerde sıkı bir işbirliği içindeler. Düşünüyorum ki, biz gelecek sene Türkiye ve Azerbaycan diaspora teşkilatlarının yönetim kurulu toplantısı geçirilmesini meselesini gözden geçirmeliyiz. Teklif ediyorum ki, gelecek senenin ilk yarısında Azerbaycan'da ilk forumu gerçekleştirelim ve Türkiye ve Azerbaycan diaspora teşkilatlarının faaliyetini birlikte değerlendirip onları tekrar yönlendirelim⁵³⁹”.

Diasporaların işbirliği sadece Azerbaycan'ın değil Türkiye'nin de yararına. Ermeni lobisinin Türkiye aleyhine yönelmiş faaliyetleri bunu bir daha ispat etmektedir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in teşebbüsü ile 9 Mart 2007'de Bakü'de

⁵³⁸ Veliyev, “2015 Yaklaşırken Azerbaycan'ın Tutumu”, http://www.zaman.com.tr/yorum_2015-yaklasirken-azerbaycanin-tutumu_2082689.html (16 Eylül 2013).

⁵³⁹ Memmedov, s.40-41.

Dünya Azerbaycan ve Türk Diasporası Teşkilatları başkanlarının 1. Forumu gerçekleştirildi. Toplantıya toplam 48 ülkeden 513 kişi katılmıştı. Forumun sonunda Azerbaycan ve Türk Diasporası Teşkilatlarının beraber çalışma stratejisi belirlenmiştir. Bakü Beyannamesi, Azerbaycan ve Türk Diasporası Teşkilatları Başkanlarının 1. Forumu'nun Türk Halklarına Müracaatı, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili dünya toplumuna, uluslararası kurumlara, yabancı ülkelerin parlamentolarına, devlet ve hükümet başkanlarına çağrısı, 1915. yıl hadiseleri ile ilgili Ermeni iddiaları konusunda beyanat kabul edildi⁵⁴⁰.

Dünyanı çeşitli bölgelerinde Türkiye ve Azerbaycan diaspora teşkilatları her yıl Hocalı Soykırımı gününde toplantılar yapmaktadırlar. Bu Hocalı gerçeklerinin giderek daha çok tanındığı ve geniş kitlelere yayıldığı anlamına gelmektedir. Azerbaycan Ermeni diasporasına karşı mücadelede Karabağ işgalini özellikle de Hocalı'da yapılanların soykırım olarak tanıtılması için çalışmıştır. Bu vasıtalar şimdiye kadar etkili olmaya başlamıştır. ABD'nin New-Jersey, Georgia, Pennsylvania, Oklahoma, Arkansas, New-Mexico eyaletlerinin, bunun dışında Pakistan, Çek Cumhuriyeti, Meksika, Kolombiya, Bosna-Hersek parlamentoları Hocalı'yı soykırım olarak tanımıştır. 2011 yılında Hocalı soykırımının 19. yıldönümü ABD Kongresinin Temsilciler Meclisi'nde anılmıştır⁵⁴¹. İnsan Hakları İzleme Örgütü olayı Dağlık Karabağ Savaşı içerisinde yapılan en büyük katliam olarak nitelendirmiştir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin 30 üyesi tarafından imzalanan, "Ermenistan tüm Hocalıları öldürdü ve tüm şehri harap etti" ifadesinin yer aldığı ve 19.yy. başlarından itibaren Ermenistan tarafından Azerbaycan Türklerine karşı yapılanları soykırım olarak tanınmaya adım atılması gerektiğini bütün parlamento üyelerine açıklayan 324 sayılı bir bildiri yayımlamıştır⁵⁴². Meksika'nın Başkenti Mexico City'de Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de, Bosna-Hersek'in başkenti Saray Bosna'da ve Uluslararası Adalet Divanı'nın bulunduğu Lahey şehrinde Hocalı soykırımı için anıt yapılması bu stratejinin

⁵⁴⁰ Memmedov, s.41.

⁵⁴¹ Ahmetov, s.84.

⁵⁴² Yılmaz, s.102.

başarılı olduğunun göstergesidir. Bu konuda Türk diasporası ile Azerbaycan diasporası başarılı işbirliği içinde olmuştur⁵⁴³.

Hocalı gerçeklerinin dünyaya anlatılması, uluslararası alanda yayılması ve bizzat soykırımına objektif fiyat verilmesi yönünde sürekli olarak adımlar atılmıştır. Bu açıdan Haydar Aliyev Vakfı, özellikle onun başkanı, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) ve İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu'nun (İSESKO) hoşmeramlı büyükelçisi Mihriban hanım Aliyeva'nın gördüğü işler oldukça takdire layıktır. Öyle ki, Vakıf insanlığın en büyük facialarından biri olan Hocalı Soykırımı hakkında bilgilerin dünyaya ulaştırılması yönünde çok sistemli ve düzenli çalışmaktadır. Vakfın desteği ve organizesi ile öğrenciler arasında düzenlenen “Hocalı-çocukların gözü ile” resim yarışmasının, el işlerinin ve fotoğrafların dünyanın önde gelen ülkelerinde düzenlenen fuarı dünya kamuoyunda yirminci yüzyılın en büyük trajedisi hakkında daha dolgun tasavvur yaratmıştır. Ayrıca, 26 Şubat 2007 yılında Haydar Aliyev Vakfı'nın girişimi ile Brüksel'de düzenlenen “Tecavüzün Kurbanları” adlı fotoğraf ve çocuk resimlerinin fuarı da bu gerçeklerin uluslararası âleme erdirilmesi çalışmasının devamıdır. Vakfın soykırım ile ilgili gerçekleri dünya kamuoyuna duyurmak için 19-26 Şubat 2011 tarihinde Türkiye'nin İstanbul ve daha 25 ilinde “Hocalı Haftası” adlı etkinlikler programı çerçevesinde anım törenleri yapılmıştır. Ayrıca Hocalı faciasının uluslararası alanda tanıtılması yönünde 14 Şubat 2008 yılında Berlin'de düzenlenen “Hocalı Soykırımı ve 1915 olaylarındaki gerçekler” adlı bilimsel konferans da son derece önemli olmuştur. Konferansta Haydar Aliyev Vakfı desteği ile hazırlanmış “Hocalı-çocukların gözü ile” adlı fuar düzenlenmiş, aynı zamanda Ermeni gaddarlığını yansıtan kitaplar dağıtılmıştır. 2010 yılında Haydar Aliyev Vakfı'nın desteği ile Hocalı faciasının yıldönümü artık dünyanın 100'den fazla noktasında anılmıştır. Soykırımla ilgili bir dizi işler Vakfın hazırladığı propaganda materyalleri bazında uygulanmaktadır⁵⁴⁴.

⁵⁴³ Veliyev, “2015 Yaklaşırken Azerbaycan'ın Tutumu”, http://www.zaman.com.tr/yorum_2015-yaklasirken-azerbaycanin-tutumu_2082689.html (16 Eylül 2013).

⁵⁴⁴ Ahmetov, s.82.

8 Mayıs 2008 yılında, Şuşa şehrinin işgalinin yıldönümünde İslam Konferansı Örgütü'nün (İKÖ) Gençlik Forumu'nun (İKGF) kültürlerarası diyalog üzere baş koordinatörü Leyla Hanım Aliyeva'nın girişimiyle “Hocalı'ya Adalet” kampanyası oluşturulmuş, çalışmalarına ise Şubat 2009'ta başlamıştır. Hâlihazırda 30'un üzerinde ülkede yüzlerce gönüllünün katılımıyla başarıyla sürdürülen “Hocalı'ya Adalet” uluslararası bilgi ve propaganda kampanyası da bu işe katkısını vermektedir. Bu kampanyanın amacı uluslararası toplumu Hocalı Soykırımı ile ilgili bilgilendirmek, katliama uluslararası alanda manevi-siyasi değer verilmesine ve bu kanlı katliamın kurbanlarının hatırasının yâd edilmesini sağlamaktır⁵⁴⁵.

31 Ocak 2010 yılında İKÖ'ye üye devletlerin Parlamento Birliği'nin (İKÖPB) Uganda'nın başkenti Kampala kentinde yapılan ve 51 ülkenin parlamento heyetleri başkanlarının katıldığı 4. oturumunda forumun girişimi ile “İKGF ile İKÖPB arasında işbirliği” ile ilgili karar imzalanmıştır. “Hocalı'ya Adalet” uluslararası kampanyası çerçevesinde kabul edilmiş kararnamede Hocalı faciasına “Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından sivil halkın toplu katliamı” ve “İnsanlığa karşı suç” gibi değer verilmiştir. Kararnamede “Hocalı'ya Adalet” uluslararası kampanyasına hem ulusal, hem de uluslararası düzeyde tam destek vermeye çağırın bölüm de yer bulmuştur. Bu, uluslararası kurumlar tarafından Hocalı faciasını “insanlık suçu” olarak tanıyan ilk belgedir. Bu, başarılı kampanya başladıktan az sonra İKÖ dışişleri bakanları tarafından Hocalı faciasını kitle katliamı gibi değerlendirmek konusunda kararnamenin kabulüne ulaşılmasıdır. Temmuz 2009'ta ise İKÖ Gençlik Forumu ile İSESKO arasında imzalanan anlaşma doğrultusunda Hocalı faciası hakkında bilginin İKÖ ülkelerinin tarih kitaplarına ilave edilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır⁵⁴⁶.

Türkiye'de parlamento da alınmış herhangi bir karar olmasa da, Hocalı Soykırımının yıldönümlerinde TBMM özel toplantılarında Hocalı Soykırımı ile ilgili geniş müzakereler yapılmıştır. Bundan başka, Ceyhan ve Çankırı Belediye Meclisi Hocalı Soykırımı tanıyan bir karar almıştır. Anıt konusunda ise ilk girişim başkent Ankara'da Keçiören Belediyesi tarafından 2005 yılında dikilen anıt ile olmuştur. O'nu

⁵⁴⁵ Ahmetov, s.83.

⁵⁴⁶ Ahmetov, s.83.

2009’da Beypazarı Belediyesi takip etmiştir. Kızılcahamam Belediyesi ise 2012’de temelini attığı anıt ve parkı 2013’de bitireceğini açıklamıştır. Isparta Belediyesi de anıt inşa etme kararı almıştır⁵⁴⁷. Her yıl Şubat 19-dan 26-a kadar Türkiye’nin farklı kentlerinde “Hocalı haftası” adlı etkinlikler programı çerçevesinde çeşitli anım törenleri ve gösteriler planlanıyor.

Diğer taraftan Ermeni diasporası da boş durmamış ve sözde soykırım iddialarının 100. yılı çerçevesinde 2015’e doğru yoğun hazırlıklar içine girmiştir. Asıl amaçları Türkiye’ye soykırımı tanıtmak ve buna bağlı olarak Türkiye’den tazminat ve toprak almak olan soykırım iddialarının destekçisi olan bu gruplar, Türkiye’yi uluslararası alanda psikolojik baskı altına alarak tazminat ve toprak taleplerini elde etmek için yürüttükleri faaliyetleri arttırmışlardır. Ermeni diasporasının 2015 yılı için planladığı etkinlikler Azerbaycan tarafından da rahatsızlıkla karşılanıyor. Buna karşılık olarak, Azerbaycan özel ilişkileri olan ülkeler ile sadece Karabağ konusunda değil, 1915 olayları ile ilgili olarak da temaslarda bulunmuş ve olayların soykırım olarak tanınmasını engellemeye çalışmıştır. Fransa senatosunda “Soykırımı İnkârın Cezalandırılması Yasası”nın görüşüldüğü aşamada Fransız parlamenterleri Bakü’ye davet ederek görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeler Ermeni diasporasında bu parlamenterlere karşı saldırı başlatılmasına neden olmuştur. Sözde soykırım meselesi ile Karabağ meselesi arasında bir bağlantı vardır. Bu sorunların çözümü birbirinden bağımsız olarak ele alınamaz. Bu kapsamda 2015 yılı yaklaşırken Ermeni lobisinin karşıt faaliyetlerinin yoğunlaşması karşısında, Azerbaycan ve Türk diasporasının etkin bir şekilde koordinasyonunun sağlanmasıyla beraber, savunmacı yaklaşımların terk edilip, girişimci ve ön alıcı politikaların benimsenmesi icap eder. Bu karşılıklı koordinasyon ve eşgüdümlü politikalar daha etkili sonuçlar verecek ve bu konuda siyasi iradeyi pekiştirecektir.

⁵⁴⁷ Yılmaz, s.102.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Güney Kafkasya devleti olan Azerbaycan, günümüzde, birçok bakımdan jeopolitik, jeo-stratejik ve jeo-ekonomik eksen bir ülke konumuna gelmiştir. Avrasya'nın stratejik ulaşım hatları büyük ölçüde Azerbaycan üzerinden geçmeye başlamış ve uluslararası enerji hatlarının kesiştiği önemli havzalardan biri olma yolunda büyük bir azimle ilerliyor. Azerbaycan'ın stratejik öneminin daha da artmasının sebeplerinden mühim jeopolitik konumu, sahip olduğu enerji kaynakları ve buna bağlı olarak gerçekleşen ve gerçekleşmekte olan projeleri örnek göstere biliriz. Bu nedenle, tüm uluslararası ve bölgesel aktörlerin Azerbaycan üzerine özel ilgileri bulunmaktadır. Bu ilgi nedeniyle Azerbaycan, büyük güçlerin üzerinde denetim ve nüfus kurma mücadeleleri yürüttükleri bir arenaya dönüşmüştür.

Mühim bölgesel güç olan Türkiye'nin dış politikasında doğal olarak Azerbaycan önemli yer tutuyor. Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz rezervlerinin Batı'ya Türkiye üzerinden taşınması, gelişen Türkiye'nin artan enerji ihtiyacının karşılanması açısından hayati öneme sahip bir konudur. Bu koşullarda Türkiye ve Azerbaycan kamuoylarının tutumları daha da önem kazanmaktadır. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini önemli kılan diğer bir etken de bu iki ülkenin dil, din, kültür, tarih ve etnik yönden benzerlik taşıması, aynı zamanda Azerbaycan'ın Orta Asya ile Türkiye arasında coğrafi ve kültürel köprü olmasıdır. Bu durum ilişkilere farklı bir boyut daha eklemekte ve iki ülke ilişkilerinin yanı sıra Türkiye ile Azerbaycan'ın uluslararası ve bölgesel alandaki diğer ilişkilerinde kamuoyunun önemini arttırmaktadır.

Karabağ bölgesi, tarih boyunca Azerbaycan'ın kültürel merkezi ve ayrılmaz bir parçası olmuştur. Son dönemde, özellikle son üç asırda Rusya'nın Türk ve İslami unsurlardan arındırılmış tampon bir bölge oluşturma siyaseti sonucunda, Ermeniler bölgeye yerleştirilmiş ve bölgede mono etnik bir kimlik yapısına sahip Ermeni devleti kurulmuştur. Azerbaycan bu süreçten olumsuz etkilenmiş ve birçok alanda maddi ve manevi büyük kayıplara uğramıştır. Karabağ sorununun ilk ortaya çıktığı tarihten günümüze uzanan üç asırlık bir zaman diliminde, Rusya ve Ermenistan'ın istilacı siyaseti, soruna çözüm bulmaya öncelik verilmemesi sorunun giderek büyümesine,

sadece Azerbaycan ve Ermenistan'ı değil, tüm bölgeyi etkileyen bir çatışmaya dönüşmesine sebebiyet vermiştir.

1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla beraber, yeniden bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlarının başında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermenistan'ın saldırganlığı gelmekteydi. 1988 yılında Dağlık Karabağ'da ortaya çıkan etnik anlaşmazlık kısa sürede silahlı çatışmaya dönüşmüş ve ateşkes rejiminin ilan edildiğı 12 Mayıs 1994'e kadar sürmüştür. Bu savaş sonucunda Azerbaycan topraklarının %20'ye yakını Ermenistan tarafından işgal edilmiş, işgal bölgesinde yaşayan bir milyonu aşkın insan mülteci konumuna düşmüştür. Yaşanan savaş hayatın her alanını derinden etkilemiştir. Savaşın en yıkıcı sonuçları ise insan ölümleri, zorunlu göçler, insanlık dışı katliamlar ve işkenceler olmuştur. Kültürel varlıklar, tarihi eserler, doğal kaynaklar savaş sonucu yağmalanmış, yerleşim yerleri, müzeler, anıtlar, mezarlıklar ve ibadethaneler yakılıp yıkılmıştır.

Bütün dünyanın gözleri önünde gerçekleşen bu katliamlara başta BM olmakla, ABD ve AB gibi küresel güçler gereken dikkati göstermemişlerdir. BM Güvenlik Konseyi Dağlık Karabağ Sorunu ile ilgili 4 kararname kabul etmiştir. 30 Nisan 1993 tarihli, 822 sayılı ve 29 Temmuz 1993 tarihli, 853 sayılı kararnamelerde durumun bölgede sulhu ve güvenliği tehdit etmesi; 14 Ekim 1993 tarihli, 874 sayılı ve 11 Kasım 1993 tarihli, 884 sayılı kararnamelerde ise durumun gerginleşmesinden duyulan rahatsızlık ifade edilmiştir. Maalesef, BM bu kararlara rağmen, uluslararası kamuoyunun Ermeniler üzerinde baskı kurmasını sağlayamamıştır. Bu kararlarda işgal edilen Azerbaycan topraklarının derhal ve koşulsuz boşaltılması istenmekte, Azerbaycan toprak bütünlüğüne vurgu yapılmakta, dolayısıyla Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu belirtilmekteydi. Fakat kararlarda Ermenistan doğrudan veya dolaylı hiçbir şekilde saldırgan taraf olarak gösterilmemiş ve herhangi bir yaptırım öngörülmemiştir. Azerbaycan Ermenistan tarafından sınır ihlallerinin yapıldığını, Dağlık Karabağ ve işgal edilen diğer bölgelerde Ermenistan silahlı kuvvetlerinin savaştığını kanıtlayan delilleri BM'ye sunmasına rağmen Ermenistan'a ciddi bir baskı uygulanmamıştır. Bu durumdan daha da cesaretlenen Ermeniler istilacı siyasetlerini

devam ettirmiş ve günümüzde de AGİT Minsk grubu tarafından sürdürülen barış görüşmelerinde sorunun çözümüne yönelik bir tutum takınmıyorlar.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ Sorununun Türk kamuoyuna yansımalarına baktığımızda, gerek bölgesel, gerekse de uluslararası sistemde meydana gelen değişikliklerin Türk kamuoyunu ve Türkiye'nin dış politikasını derinden etkilediğini görmekteyiz. Türkiye bölgesel bir güç olarak bölgesindeki çatışmalara yönelik daha aktif bir politika izlemek durumunda kalmıştır. Dağlık Karabağ sorunu Sovyetler Birliği dağılmadan önce 1988 yılında, çatışma boyutuyla ortaya çıktığında konu Sovyetler Birliği'nin bir iç sorunu olarak ele alınıp, insani boyutuna dikkat çekilmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlığıyla birlikte Dağlık Karabağ sorunu Türkiye'nin bölgesel ve küresel ilişkilerini etkileyen bir boyut kazanmıştır.

Dağlık Karabağ sorunu, Güney Kafkasya'da barış ve istikrarın önündeki en büyük engellerden biridir. Nitekim Dağlık Karabağ Sorununun hukuki yollarla çözüme kavuşturulamayışı, dengelerin sağlanamadığı bölgede savaşın yeniden tekrarlanabilme olasılığına sebebiyet veriyor. Bu ihtimaller dahilinde Türkiye'nin Kafkasya'ya olan yakınlığı ve bölgedeki ülkelerle ilişkisi bakımından bölgeye yönelik dış politikasının önemi bir kat daha artmaktadır. Azerbaycan'ın bağımsız ve istikrarlı olması Türkiye'ye bu bölgede kendi nüfuzunu artırma, aynı zamanda Rusya ve İran'ın bölgeye müdahalesini azaltma imkânı vermektedir. Bu açıdan Azerbaycan'ın bağımsızlığı Türkiye için çok değerlidir. Diğer taraftan Azerbaycan da güvenliğinin sağlanması konusunda Türkiye'ye güvenmektedir.

Tarih boyunca Türklere karşı devam eden Ermeni terörü Türk kamuoyuna hiç de yabancı konu değildir. Özellikle, “Ermeni meselesi” Türk kamuoyuna Ermeni terör örgütü ASALA'nın Türk diplomatlara yönelik düzenlediği suikastlar ve başta Avrupa ülkeleri olmak üzere Batı devlet kurumlarında tartışılan “Ermeni soykırımı” tasarıları sayesinde dâhil olmuştu. Buna bir de 1980'lerin sonunda Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorunu eklenince Ermenistan'ın yayılmacı bir politika izlediği ve tam da bu nedenle Türkiye topraklarına yönelik bir tehdit oluşturduğu fikri

Türk kamuoyunun haklı tepkisini kazandı. Ermenistan'ın bu istilacı tutumu karşısında Türkiye Azerbaycan'ı yalnız bırakmamış, Dağlık Karabağ konusunda haklılığını savunmuş, uluslararası alanda Azerbaycan'ı desteklemiş, Ermenistan'a uygulanan ambargoya katılmış, Ermenistan ile olan diplomatik ilişkilerine son vermiştir.

Karabağ Sorununun Türk kamuoyu tarafından algılanmasında Türkiye'deki Azerbaycan diasporasının da önemli derecede rolü vardır. Son yıllarda Türkiye'ye göç eden göçmen sayısına göre, Azerbaycan ilk yerlerde bulunuyor. Azerbaycan'dan gelen göçmenler için Türkiye'nin cazip bir ülke haline gelmesinin önemli nedenleri arasında ortak dil, din, kültür ve etnik yapıya sahip olmasının yanı sıra ekonomik koşullarının daha iyi olmasını da örnek gösterebiliriz. Azerbaycan gelen göçmen nüfusun %80'i 40 yaşın altındaki genç nüfus olmakla beraber, Türkiye nüfusu ortalamasından daha yüksek oranda okur-yazarlığa sahiptirler. Çeşitli sivil toplum örgütleri ve devlet diaspora kurumlarında bir araya gelen göçmenler, Türk kamuoyunun Karabağ problemi hakkında bilgilendirilmesinin yanı sıra Azerbaycan ile Türkiye arasındaki sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve b. ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Bundan başka Türkiye'deki Azerbaycan diasporası faaliyet gösterdikleri bölgenin sosyo-politik, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında aktif rol oynuyorlar. Azerbaycan'la birebir ilişki içinde bulunan diaspora, bölge gündemini yakından takip ederek Türkiye'nin iç ve dış politikasında etkili olmaya çalışmaktadır.

“Bir millet iki devlet” olan Azerbaycan ve Türkiye'nin uluslararası arenada da birbirilerini desteklemesi, Türk ve Azerbaycan diasporasının ortak düşmana karşı beraber mücadele vermesi oldukça önemlidir. Söz konusu olan, Ermenistan hükümeti ve Ermeni diasporasının Azerbaycan'a ve Türkiye'ye karşı olan sinsi iddiaları ve bu amaçla gerçekleştirdiği kampanyalardır. Ermeni diasporası 2015'e doğru sözde soykırım iddialarının 100. yılı çerçevesinde yoğun hazırlıklar içine girmiştir. Türkiye'ye soykırımı tanıtmak ve buna bağlı olarak Türkiye'den tazminat ve toprak almak amacıyla olan bu gruplar, Türkiye'yi uluslararası alanda psikolojik baskı altına alarak tazminat ve toprak taleplerini elde etmek için yürüttükleri faaliyetlerini arttırmışlardır. Ermenistan hükümetinin iç politika malzemesi ve Ermeni diasporasının lobi faaliyetleri

için önemli meselelerden biri haline gelen bu kampanya, Ermeni yanlısı gler tarafından da destekleniyor.

Sözde soykırım meselesi ile Karabağ meselesi arasında bir bağlantı vardır. Bu sorunların çözümü biribirinden bağımsız olarak ele alınamaz. 25-26 Şubat 1992 tarihinde gerçekleşen Hocalı Katliamının bir soykırım olduğu konusunda hiçbir tereddüt yoktur. Hocalı Soykırımı'nın Ermeniler tarafından 1915'in intikamını almak için yapıldığı gerçeği bizzat Ermenilerin kendileri tarafından söylenmiştir. Soykırımın yanı sıra Karabağ'ın ve etraf bölgelerin işgalinin temel amacı Türkiye'nin Türk dünyası ile bağlantısının kesilmesidir. Bu yüzden mesele sadece bir Azerbaycan-Ermenistan meselesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda Türkiye-Ermenistan meselesidir. Türkiye ve Azerbaycan devletinin gerek karşı lobi faaliyetleri gerekse diplomasi yoluyla belli başlı ülkelerde yapacağı çalışmalar ile Ermeni lobisinin çabalarını önlemesi mümkündür. Bu kapsamda 2015 yılı yaklaşırken Ermeni lobisinin karşıt faaliyetlerinin yoğunlaşması karşısında, Azerbaycan ve Türk diasporasının etkin bir şekilde koordinasyonunun sağlanmasıyla beraber, savunmacı yaklaşımların terk edilip, girişimci ve n alıcı politikaların benimsenmesi icap eder. Ermenilerin bu sinsi faaliyetlerine karşı kamuoyu yaratıcı odaklar olarak, Türkiye ve Azerbaycan politikacıları, sivil toplum kuruluşları, siyasi aktörler, yazarlar ve kitle iletişim araçları gibi özneler karşılıklı dayanışma içinde hareket etmeli, Türk ve Azerbaycan diasporası bu asılsız iddialara karşı birlikte faaliyet göstermelidirler.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Afgan Veliyev, **Azerbaycan’da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi**, İstanbul: Çetin Matbaacılık, 2005
- Ahmet Davutoğlu, **2013 Yılına Girerken Dış Politikamız**, Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, Ankara: 2012
- Ahmet Naki Yücekök, **Siyasetin Sosyal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987
- Ahmet Taner Kışlalı, **Siyasal Sistemler Siyasal Uzlaşma ve Çatışma**, Ankara: İmge Kitabevi, 1991
- Ahmet Taner Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, 1.Basım, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004
- Alaeddin Asna, **Kuramda ve Uygulamada Halkla İlişkiler**, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006
- Alaeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1968
- Aristoteles, **Politika**, M. Tuncay, (Çev.), 2.Basım, İstanbul: 1983,
- Asger Abdullayev, **Ermenistan’ın Azerbaycan’a Tecavüzü Tarihinden Bazı Makamlar**, Bakü: İktisat Üniversitesi Neşriyatı, 2011
- Ayla Okay ve Aydemir Okay, **Halkla İlişkiler Kavram, Strateji ve Uygulamaları**, 2.Basım. İstanbul: Der Yayınları, 2005
- Aysel Aziz, **Toplumsallaşma ve Kitleleşme İletişim**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982
- Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, **Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?** İstanbul: BUSAM Yayınları, 2009
- Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul’daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2004

- Bilal Dedeyev, “Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış”, Osman Nuri Aras (Ed.), **Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz** içinde (15-34), Bakü: Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2008
- Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Muhittin Ataman (Ed.), **Türk Dış Politikası Yıllığı 2009**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, 1.Baskı, Ankara: SETA Yayınları, 2009
- Fatih Özbay (hızl), “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **Bilge Adamlar Kurulu Raporu 25**, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2011
- Fuad Hasanoğlu, “Ermenistan-Azerbaycan, Yukarı Karabağ İhtilafı ve Bilimsel Yönleri”, Ahmet Tecim ve Sedat Demir (Ed.), **Karabağ Sorular ve Gerçekler** içinde (199-225), İstanbul: Erkam Matbaası, 2012
- Gökmen Kılıçoğlu ve Serkan Kekevi, Türkiye’deki Kafkasya: Kafkas Diasporasının Türkiye’nin Kafkasya Politikasına Etkileri, Ahmet Hamdi Aydın, Seyhan Taş ve Saniye Adıgüzel (Ed.), **Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sorunlar-Tehditler-Fırsatlar** içinde (90-101), Kahramanmaraş: KSÜ Basımevi, 2008
- İlham Aliyev, **Kafkasya’da İmparatorluklar ve Ermenilerin Azerbaycan Arazilerine Göçürülmesi**, Bakü: ADPU Neşriyatı, 2012
- İrfan Erdoğan ve Korkmaz Alemdar, **Öteki kuram**, 3.Basım, Ankara: 2012
- Kasım Hacıyev, “Karabağ’ın Maddi-Manevi Kültürü”, Ahmet Tecim ve Sedat Demir (Ed.), **Karabağ Sorular ve Gerçekler** içinde (90-126), İstanbul: Erkam Matbaası, 2012
- M. Vedat Gürbüz, Dağlık Karabağ Sorunu Karşısında Taraf Ülkeler, Bölgesel ve Küresel Güçler, Ahmet Hamdi Aydın, Seyhan Taş ve Saniye Adıgüzel (Ed.), **Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sorunlar-Tehditler-Fırsatlar** içinde (114-127), Kahramanmaraş: KSÜ Basımevi, 2008
- Mahmut Tezcan, **Kültür ve Kişilik**, Ankara: Olguç Yayınevi, 1987
- Mehmet Ali Ağaoğulları, **Eski Yunan’da Siyaset Felsefesi**, Ankara: V Yayınları, 1989
- Metin İncoğlu, **Güdüleme Yöntemleri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yayınları, 1985
- Metin İncoğlu, **Tutum Algı İletişim**, 5.Basım, İstanbul: Beykent Üniversitesi Yayınevi, 2010
- Mirza Cevanşir Karabağlı, **Karabağ Tarihi**, Tahir Sünbül (Çev.), Ankara: Kök Yayınları, 1990
- Muharrem Ekşi (hızl), “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çalıştay Raporu”, **Kafkasya Çalışmaları 2**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara: SETA Yayınları, 2009
- Muharrem Varol, **Halkla İlişkiler Açısından Örgüt Sosyolojisine Giriş**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993

- Müjde Ker Dinçer, **Lobicilik**, İzmir: Alfa Yayınları, 1998
- Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, 19.Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007
- Nazlı Bayram, **Toplum ve İletişim**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002
- Necla Mora, **Medya Çalışmaları Medya Pedagojisi ve Küresel İletişim**, İstanbul: Altıkitap Yayınları, 2008, <http://www.politikadergisi.com/finder/kutuphane/Necla%20Mora>, (07 Eylül 2013)
- Nejdet Atabek ve Erdal Dağtaş, **İletişim ve Kamuoyu**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayını, 1998
- Nevzat Tarhan, **Psikolojik Savaş Gri Propaganda**, 4.Basım, İstanbul: 2002
- Nihat Ali Özcan, “İran Sorununun Geleceği: Senaryolar, Bölgesel Etkiler ve Türkiye’ye Öneriler”, **Ortadoğu Çalışmaları 1**, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Ankara: TEPAV Yayınları, 2006
- Nuri Tortop, **Kamu Kuruluşlarında Halkla İlişkiler**, Ankara: TODAİE Yayınları, 1975,
- Oktay Uygun, **Demokrasinin Tarihsel, Felsefi ve Ahlaki Boyutları**, İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2003
- Osman Nuri Aras, “Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri”, Osman Nuri Aras (Ed.), **Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz** içinde (125-194), Bakü: Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2008
- Osman Özsoy, **Geçmişten Günümüze Yöntem ve Uygulamalarıyla Propaganda ve Kamuoyu Oluşturma**, İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 1998
- Ömer Engin Lütem, “Karabağ Sorunu”, **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler**, Ömer Engin Lütem (Drl.), Ankara: ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2007
- Platon (Eflatun), **Devlet**, Cenk Saraçoğlu, Veysel Atayman, (Çev.), İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2005
- Reha Yılmaz ve Sezai Özçelik, Çatışma Teorileri Işığında Gürcistan ve Karabağ Çatışmalarının Çözümlemesi, Atilla Sandıklı (Ed.), **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri** içinde (277- 310), İstanbul: Bilgesam Yayınları, 2012
- Salih Güney, **Davranış Bilimleri**, 5.Basım, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009
- Taha Özhan, Hatem Ete (Ed.), **2012’de Türkiye**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara: SETA Yayınları, No. 57, 2012
- Talip Küçükcan ve diğerleri, **Toplumun Kültür Politikaları ve Medyanın Kültürel Süreçlere Etki Algısı Araştırması**, Ankara: SETA Yayınları, 2011

Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839 -1950**, 2.Basım, Ankara: İmge Kitabevi, 2000

Turgut Demirtepe (Ed.), **Dağlık Karabağ Sorunu Dar Alanda Büyük Oyun**, Ankara: USAK Yayınları, 2011

Ünsal Oskay, **Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş**, 3.Basım, Ankara: Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yayınları, 1985

Vefaddin İbayev, “Dağlık Karabağ Savaşı’nın Siyasi ve Hukuki Boyutları”, Osman Nuri Aras (Ed.), **Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz** içinde (35-64), Bakü: Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2008

Xaliyeddin Xelilli, **Karabağ: Etnomanevi İnkişaf Tarihi**, Bakü: Güneş Neşriyatı, 2006

Yakup Mahmutov ve Kerim Şükürov, “Karabağ Tarihi Geçmişten Günümüze”, Ahmet Tecim ve Sedat Demir (Ed.), **Karabağ Sorular ve Gerçekler** içinde (11-89), İstanbul: Erkam Matbaası, 2012

Makaleler

“Azerbaycan Kültür Derneği’nin Bayrak Krizi ile İlgili Bildirisi”, Azerbaycan Kültür Derneği Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Ankara: Nergis Matbaası, Yıl 57, Sayı 376, 2009

“Hocalı Katliamını TBMM ve Siyasi Partilere Taşдық”, Azerbaycan Kültür Derneği Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Ankara: Nergis Matbaası, Yıl 55, Sayı 370, 2007

“İmza Töreninden Sonra Erdoğan’ın Açıklaması”, Azerbaycan Kültür Derneği Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Ankara: Nergis Matbaası, Yıl 57, Sayı 376, 2009

Adalet İbadov, **Dağlık Karabağ Savaşının Sosyo-Kültürel Sonuçları**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 12, 2003

Ahmet Sapmaz ve Gökhan Sarı, **Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi**, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi, İstanbul: Yıl 8, Sayı 15, 2012

Ali Balcı, **1990’lar Basınında “Ermenistan Tehdidinin” İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği**, Sakarya Üniversitesi Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, 2011

Ali Faik Demir, **SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi, İstanbul: Cilt 2, Sayı 5, 2005

- Ali Korkmaz, **İnternet Gazeteciliğinin Kamuoyu Oluşumuna Etkisi**, Erciyes İletişim Fakültesi Dergisi, Kayseri: Cilt 1, Sayı 2, 2009
- Araz Aslanlı, **Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Çankırı: Cilt 1, Sayı 1, 2012
- Atay Akdevelioğlu, **İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları**, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi, İstanbul: Cilt 1, Sayı 2, 2004
- Aydin Balayev, **20 Ocak 1990 Olayların Sebepleri ve Sonuçları**, İrs - Uluslararası Dergi, Bakü: Sayı 4, 2012
- Aygün Attar, "Karabağ Sorunu ve Çözüm Arayışları", **Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, İstanbul, 22-24 Ekim 2003
- Ayşe Can Baysal, **Sosyal Psikolojide Tutumlar**, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, İstanbul: Cilt 10, Sayı 1, 1981
- Azerbaycan Kültür Derneği, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Ankara: Nergis Matbaası, Sayı: 370, Yıl 55, 2007
- Baskın Oran, **Türkiye'nin Balkan ve Kafkas Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 50, Sayı 1, 1995
- Beşir Mustafayev, **26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Beşir Mustafayev, **İlk Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan Petrolünün Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü (1918-1920)**, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Iğdır: Sayı 1, 2012
- Beşir Mustafayev, **Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1918-1920)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, İzmir: Cilt 12, Sayı 1, 2012
- Beşir Mustafayev, **Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum: Sayı 49, 2013
- Bihlerin Dinçkol, **Yönetilenlerin "Öz" Yönetimi – Kamuoyu**, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul: Sayı 10, 2006
- Bilal Dedeyev, **Karabağ'ın Ermenileştirilme Tarihine Dair**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 32, 2011
- Bülent Aras, **Türk-İran İlişkileri: Değişim ve Süreklilik**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Avrasya Dosyası Dergisi, Ankara: Cilt 12, Sayı 2, 2006

- Cavid Veliyev, **Bütün Yönleriyle Hocalı Soykırımı**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Cengiz Anık, **Siyasi Rejimler ve Kamuoyu**, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Konya: Cilt 1, Sayı 1, 1999, s.78.
- Ceyda İlğaz Büyükbaykal, **Kitle İletişim Araçları ve Toplumsal Yaşam**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Sayı 21, 2005
- Ece Karadoğan, **Medya ve Dış Politika**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Sayı 3, 1996
- Elçin Ahmetov, **Ermenistan'ın Etnik Temizlik, Soykırım ve İşgalcilik Politikasının Sorunları**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Emil Memmedov, **Azerbaycan ve Türk Diasporaları İşbirliğinin Perspektifleri**, Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi, Kars: Yıl 1, Sayı 1, 2009
- Erdal Karaman, **Karabağ'a Verilen İsimler ve Bu Vilayetteki Yer İsimlerinde Türk Boylarının İzleri**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 18, 2006
- Erkan Yüksel, **"Kamuoyu Oluşturma" ve "Gündem Belirleme" Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır?**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Eskişehir: Cilt 7, Sayı 1, 2007
- Fadime Dilber, **Seçmenlerin Kitle İletişim Araçlarından Aldığı Siyasal İçerikli Bilgilerden Etkilenme Düzeyi; Karaman İli Seçmenleri Üzerine Bir Alan Araştırması**, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Gümüşhane: Cilt 1, Sayı 4, 2012
- Gamze Güngörmüş Kona, **Kafkasya'da Yeni Gelişmeler ve Türkiye**, Politika Dergisi, Sayı 8, 2008
- Gökhan Özkan, **Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-NATO-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikasına Yansımaları**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 12, Sayı 1, 2010
- Güleda Yücedoğan, **Medya Kamuoyu İlişkisi**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Sayı 6, 1997
- Hatice Damla Çiftçi, **"Komşularla Sıfır Sorun Politikasının Türkiye Ermenistan İlişkilerine Etkisi"**, **2. Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu**, Kahramanmaraş: KSU Yayınları, 1-2 Ekim 2012
- Havva Memmedova, **Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümleme Sürecinde Haydar Aliyev'in Diplomasi Yöntemi**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 4, Sayı 7, 2009

- İlham Rüstemov, **Hocalı Faciasının Azerbaycan Ekonomisine Tesiri**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Köksal Şahin, **Çok Partili Dönem Öncesi Türkiye’de Demokratik Gelişim ve Basının Bu Süreçteki Yeri**, “Bilgi” Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul: Değişim Yayınları, Cilt: 2, Sayı: 2, 2000
- Leyla Budak, **Karabağ Krizinde Ermenistan ve Azerbaycan Medyasında Kamuoyu**, Karadeniz Araştırmaları Merkezi Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Ankara: KaraM Yayınları, Sayı 14, 2007
- Memmed Caferli, **Karabağ’ı İlhak Etme Politikası Üzerine Bazı Notlar**, İrs - Uluslararası Dergi, Bakü: Sayı 1, 2012
- Meşkure Yılmaz, **Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Mitat Çelikpala, **Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş**, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi, İstanbul: Cilt 7, Sayı 25, 2010
- Mitat Çelikpala, **Türkiye’de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikasına Etkileri**, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi, İstanbul: Cilt 2, Sayı 5, 2005
- Muhittin Bilge, **Türkiye’de Demokrasi Kültürü: Siyaset ve Toplum**, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 15, Sayı 3, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2011
- Murat Altun, Erdal Kuluçlu, **Doktrin ve Mevzuat Işığında Kamuoyu Denetimine Genel Bir Bakış**, Sayıştay Dergisi, Sayı 56, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2005, <http://dergi.sayistay.gov.tr>
- Musa Mercanlı, **Hocalı Soykırımı İnsanlığa Sığmayan Bir Cinayettir**, İrs - Uluslararası Dergi, Bakü: Sayı 5, 2013
- Mustafa Gökçe, **Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan ilişkileri Üzerine Bir Değerlendirme**, Turkish Studies Akademik Dergisi, Erzincan: Sayı 6, 2011
- Mustafa Sakal, **Siyasal Karar Alma Sürecinde Yer Alan Aktörler ve Roller**, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, İzmir: Cilt 13, Sayı 1, 1998
- Necdet Atabek, **Propaganda ve Toplumsal Kontrol**, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, Konya: Cilt 2, Sayı 4, 2003
- Nesrin Sarıahmetoğlu, **21 Yılında Hocalı Olayları**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Nevin Ünal Özkorkut, **Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Döneminde Görünümü**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 51 Sayı 1, 2002

- Nurhan Aydın, **Türkiye'nin Karabağ Politikası**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Oktay F. Tanrısever, **11 Eylül Sonrası Dönemde Kafkasya'da Bölgesel Güvenlik: Eski Çatışmalar ve Yeni Açılımlar**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 6, Sayı 11, 2011
- Oktay Kızılkaya, **Revan (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kayseri: Sayı 22, 2007
- Osman Nuri Aras, **Ekonomik ve Siyasi Sonuçları Bakımından Hocalı Katliamı ve Karabağ Sorunu**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Osman Nuri Aras, **Ermeni İşgalinin Azerbaycan Ekonomisine Etkisi**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 12, 2003
- Ömer Faruk Ünal, **Azerbaycan 1988-1995, Sancı, Kargaşa ve İktidar**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 8, 2001
- Reha Yılmaz, **Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Tokat: Cilt 5, Sayı 2, 2010
- Reha Yılmaz, **Kafkasya'da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu**, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Çankırı: Sayı 2, 2013
- Reha Yılmaz, **Uluslararası Terörizm ve Ermeni Terörünün Analizi**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 18, 2006
- Reşat Ödün, "Geleceğin Güvenlik Anlayışında Orta Doğu ve Kafkasya", **Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu**, Kahramanmaraş: KSU Yayınları, 12-13 Kasım 2007
- Rovshan İbrahimov, **Azerbaycan Enerji Politikası: Alternatif Enerji Nakil Hatları Arayışı**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 7, Sayı 14, 2012
- Rövşen Alizade, **İşgalcilik Faaliyetleri ve Karabağ Olayları**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2011
- Sahip Cemal, **Sözde Ermeni Soykırımı ile İlgili Tarihi Gerçekler**, İrs - Uluslararası Dergi, Bakü: Sayı 1, 2012, s.50.
- Samir Hamidov, **Milli-Etnik Kimliğin Şekillenmesinde Mitolojik Boyutlar**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 9, Sayı 2, 2013
- Saniye Dedeoğlu, **Türkiye'de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: İstanbul Hazır-Giyim Sanayinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 66, Sayı 1, 2011

- Sedef Bulut, **27 Mayıs 1960'tan Günümüze Paylaşılmayan Demokrat Parti Mirası**, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta: Sayı:19, 2009
- Sedef Bulut, **Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu**, Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, Ankara: Cilt 2, Sayı 4, 2009
- Selim Kılıç, **Kamuoyu Oluşum Sürecinde Sosyal Hareketler ve Medya**, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Niğde: Cilt 2, Sayı 2, 2009
- Sema Öner, **Türk Basının İlk Resmi Gazetesi Takvim-i Vekayi'de Padişah Portresine İlişkin Haberler**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Sayı 29, 2007
- Serdar Öztürk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanın Dinamikleri**, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Ankara: Sayı 21, 2005
- Seyran Qayıbov, **Ana Hatlarıyla Düünden Bugüne Karabağ Âşık Şiiri**, Qafqaz Üniversitesi Dergisi, Bakü: Sayı 28, 2009
- Suat Gezgin, **Medyanın Toplumsal İşlevi ve Kamuoyu Oluşumu**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, İstanbul: Cilt 1, Sayı 12, 2002
- Şükrü Sina Gürel, **Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara: Cilt 47, Sayı 1, 1992
- Tahsin Yağcı, **Bir Medeniyetin Şifresi: Mugam**, Bilim ve Kültür - Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, Ankara: Yıl 1, Sayı 2, 2013
- Vedat Gürbüz, “Dağlık Karabağ Sorunu Karşısında Taraf Ülkeler, Bölgesel ve Küresel Güçler”, **Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu**, Kahramanmaraş: KSU Yayınları, 12-13 Kasım 2007
- Yavuz Bayram, **Liberal Demokrasilerde Medya ve Kamuoyunun Dış Politika Karar Alma Sürecine Etkisi**, Erciyes İletişim Fakültesi Dergisi, Kayseri: Cilt 2, Sayı 2, 2011
- Yılmaz Yıldırım, **Osmanlı Modernleşmesinde Cemaat-Toplum Yapılaşması: Yeni Osmanlı Düşüncesi Örneği**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afyonkarahisar: Cilt 10, Sayı 3, 2008
- Zafer Atar, **Dağlık Karabağ'da 1923'den Günümüze Kadar Yaşanan Gelişmeler**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Manisa: Cilt 3, Sayı 1, 2005
- Zaur Şiriyev, **2010 Yılı'nın Diplomasi Trafiğinde Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Arayışları**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 5, Sayı 10, 2010

Zaur Şiriyev, **Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Politikası ve Stratejik Vizyonu**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Ankara: Cilt 6, Sayı 12, 2011

Zekiye Tunç, **Kafkasya'dan Ön Asya'ya Kimmer-İskit Göçleri**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Cilt 8, Sayı 1, 2012

Gazeteler

“Ermenilere ‘Hocalıyı tanı’ çağrısı”, **Sabah**, (25 Şubat 2007), <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/02/25/dun97.html> (08 Eylül 2013).

“Hocalı katliamı her tarafta anılıyor”, **Milli Gazete**, (28 Şubat, 2007), http://www.milligazete.com.tr/haber/Hocali_katliami_her_tarafta_aniliyor/42906#.UixI4Mane6M (08 Eylül 2013).

“Hocalı Katliamı Kurbanları İçin Büyük Anma”, **TRT HABER**, (26 Şubat 2012), <http://www.trthaber.com/haber/turkiye/taksimde-hocali-icin-anma-mitingi-30105.html> (08 Eylül 2013).

“Hocalı katliamı kurbanları Taksim’de anıldı” **CNN TÜRK**, (26 Şubat 2012), http://www.cnntrk.com/2012/guncel/02/25/hocali_katliami_kurbanlari_aniliyor/650637.0/ (08 Eylül 2013).

“Hocalı katliamına dev protesto”, **Hürriyet**, (26 Şubat 2012), <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=20004588> (08 Eylül 2013).

“Hocalı katliamında ölenler anıldı”, **Zaman Gazetesi**, (25 Şubat 2012), http://www.zaman.com.tr/gundem_hocali-katliaminda-olenler-anildi_1250746.html (08 Eylül 2013).

“Hocalı Katliamının 20. yıl dönümü”, **En Son Haber**, (26 Şubat 2012), <http://www.ensonhaber.com/hocali-katliaminin-20-yil-donumu-2012-02-26.html> (08 Eylül 2013).

“Hocalı soykırımı Cuma hutbesine konu oldu”, **Samanyolu Haber**, (24 Şubat 2012), <http://www.samanyoluhaber.com/gundem/Hocali-soykirimi-Cuma-hutbesine-konu-oldu/735539/> (08 Eylül 2013).

“Hocalı Soykırımı tanındı”, **Vatan**, (28 Şubat 2012), <http://haber.gazetevatan.com/hocali-soykirimi-tanindi/433785/30/dunya> (08 Eylül 2013).

- “Hocalı’da 1992’de ne olmuştu?”, **Samanyolu Haber**, (26 Şubat 2012), <http://www.samanyoluhaber.com/kultur/Hocalida-1992de-ne-olmustu/735810/> (08 Eylül 2013).
- “Taksim’de dev miting”, **Milliyet**, (27 Şubat 2012), <http://gundem.milliyet.com.tr/taksim-de-dev-miting/gundem/gundemdetay/26.02.2012/1508036/default.htm> (08 Eylül 2013).
- “TTK’dan Hocalı katliamı için bilimsel araştırma”, **Vatan**, (27 Şubat 2007), <http://haber.gazetevatan.com/0/110756/1/gundem> (08 Eylül 2013).
- Cavid Veliyev, “2015 Yaklaşırken Azerbaycan’ın Tutumu”, **Zaman**, (26 Nisan 2013), http://www.zaman.com.tr/yorum_2015-yaklasirken-azerbaycanin-tutumu_2082689.html (16 Eylül 2013).
- Fehim Taştekin “Bir “soykırım” ötekini paklar mı?” **Radikal**, (27 Şubat 2012), http://www.radikal.com.tr/yazarlar/fehim_tastekin/bir_soykirim_otekini_paklar_mi-1080000, (12 Eylül 2013).
- Hasan Celal Güzel “Bir insanlık dramı: Hocalı Soykırımı”, **Sabah**, (26 Şubat 2012), <http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/guzel/2012/02/26/bir-insanlik-drami-hocali-soykirimi> (12 Eylül 2013).
- Hilal Kaplan “Hocalı mazlumlarını nasıl anmalı?”, **Yeni Şafak**, (26 Şubat 2012), <http://yenisafak.com.tr/yazarlar/HilalKaplan/hocali-mazlumlarini-nasil-anmali/31248>, (12 Eylül 2013).
- Kenan Akın “Hocalı bir soykırımdır!”, **Yeni Çağ**, (02 Şubat 2012), <http://www.yg.yenicaggazetesi.com.tr/yazargoster.php?haber=21560>, (12 Eylül 2013).
- Kerim Balcı, “Hocalı Katliamını hatırlıyorsanız arada unutuyorsunuz demektir”, **Zaman**, (26 Şubat 2007), http://www.zaman.com.tr/kerim-balci/hocali-katliamini-hatirliyorsaniz-arada-unutuyorsunuz-demektir_505560.html (08 Eylül 2013).
- Murat Yetkin “Srebrenitsa kırımı, Hocalı katliamı ve sınırları aşan adalet”, **Radikal**, (27 Şubat 2007), <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=214164> (08 Eylül 2013).
- Mustafa Kızınyürek “Hocalı’ya ağlıyoruz”, **Hürriyet**, (25 Şubat 2007), <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=6015284> (08 Eylül 2013).
- Taha Akyol, “Hocalı Katliamı”, **Hürriyet**, (25 Şubat 2012), <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=19996432> (12 Eylül 2013).
- TBMM, Hocalı soykırımını tanısın, **Yeni Şafak**, (01 Mart 2007), <http://yenisafak.com.tr/politika-haber/tbmm-hocali-soykirimini-tanisin-01.03.2007-32424> (08 Eylül, 2013).

Tezler

Abdulhamit Avşar, Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratma Süreçleri: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Örneği, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2009)

Handan Ertaş, **Kamuoyu ve Kamuoyu Oluşturma Yöntemleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2000)

Orhan Alav, “**Yerel Kitle İletişim Araçlarının Kamuoyu Oluşumuna Etkisi**” (**İsparta Örneği**), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2001)

Şeyda Aslan, Karabağ ve Hocalı’da Ermeni Mezaliminin Türk Basınında Yankıları (1991-1992), (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 2010)

Diğer Kaynaklar

Azerbaycan Kültür Derneği, <http://www.azerbaycankulder.org/dergi.aspx> (15 Eylül 2013).

Azerbaycan Respublikası’nın Diasporla İş Üzre Dövlət Komitesi, Meskunlaşma Coğrafiyası, <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=86> (14 Eylül 2013).

TDK, **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <http://www.tdk.gov.tr>.

Türkiye Azerbaycan Dernekleri Federasyonu, Diaspora Ailemiz 11 Yaşında, 2013, http://www.tadef.org.tr/79_Haber-diaspora-ailemiz-11-yasinda-.aspx (15 Eylül 2013).

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, **Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri**, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (31.08.2013)

Yurt Dışında Diaspora Örgütleri, http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html (15 Eylül 2013).